НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

УДК 159.923.5-057.874

САВРАСОВА-В'ЮН Тетяна Олександрівна

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Науковий керівник –
кандидат психологічних наук, доцент
МОСКАЛЬОВА Алла Степанівна

Київ-2013

ЗМІСТ

ВСТУП……3

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

1.1. Громадянська активність як предмет психологічного дослідження…10

1.2. Зміст і структура громадянської активності особистості раннього юнацького віку...……27

1.3. Психологічні чинники розвитку громадянської активності старшокласників ……49

Висновки до першого розділу……59

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

2.1. Організація та методика дослідження психологічних особливостей і чинників громадянської активності старшокласників……63

2.2. Аналіз результатів дослідження розвитку психологічних особливостей громадянської активності старшокласників та її складових……80

2.3. Вплив чинників на розвиток громадянської активності старшокласників……94

Висновки до другого розділу……112

РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ СУПРОВІД РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

3.1. Теоретичне обгрунтування програми розвитку громадянської активності старшокласників……116

3.2. Програма соціально-психологічного тренінгу розвитку громадянської активності старшокласників……127

3.3. Аналіз ефективності програми розвитку громадянської активності старшокласників……175

Висновки до третього розділу……185

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ……188

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ……192

ДОДАТКИ ……227

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасні тенденції розвитку українського суспільства, стрімкі соціально-економічні, екологічні, демографічні, суспільно-політичні зміни в житті людей зумовлюють пошук нових форм підвищення активності особистості. Насамперед це стосується учнів старших класів, які стоять на порозі професійного та життєвого самовизначення, вирішують завдання, пов'язані з пошуком свого місця в суспільстві, здатності ставити перед собою відповідні цілі, адекватно оцінювати свої можливості, вміння й навички щодо їх досягнення, ефективно виконувати різні види діяльності. Це вимагає від них не лише опанування певних знань, але й розвиток важливих якостей особистості, на основі яких формується їх громадянська активність. Адже рівень особистісних властивостей старшокласників та їх прояву в громадянській активності є важливим критерієм визначення цивілізованості суспільства та відіграє провідну роль у становленні демократичної держави.

Слід зазначити, що на сьогодні створено достатнє нормативно-правове підґрунтя для забезпечення процесу розвитку громадянської активності старшокласників. Про це свідчать закон України «Про освіту», Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття), Концепція розвитку освіти України на 2011-2020 роки «Від освіти масової до освіти якісної», Концепція громадянської освіти в Україні.

Аналіз літератури свідчить про значну кількість досліджень сучасних українських і зарубіжних науковців, присвячених проблемі громадянської активності особистості. Так, досліджено різні підходи до трактування сутності громадянської активності особистості. У працях дослідників філософського підходу (Д. Локк, Платон, Ж.-Ж. Руссо, А. Фергюсон та ін.) громадянська активність розглядається як готовність брати участь у справах держави. Науковці історичного підходу (М. С. Грушевський, С. І. Русова та ін.) акцентують увагу на процесі виховання активного громадянина. Фахівці соціологічного підходу (Д. І. Акімов, О. В. Киричук, В. С. Мухіна, І. І. Семків та ін.) стверджують, що

громадянська активність – явище соціальне. Громадянська активність для дослідників політико-правового підходу (О. С. Баснін, Дж. Кін, Ю. В. Опалько, О. В. Пікалова, А. М. Скаліна та ін.) – особлива форма взаємодії громадян із владою. Науковці психологічних підходів (діяльнісного, особистісно-орієнтованого й аксіологічного) досліджували психолого-педагогічні аспекти громадянської активності особистості загалом (І. Д. Бех, М. Й. Боришевський, В. О. Васютинський, І. М. Григор'єв, Л. В. Корінна, С. Д. Максименко, О. І. Пометун, Л. А. Снігур, Ф. М. Ямалетдінова та ін.). Необхідно відмітити, що в Україні існує низка психолого-педагогічних досліджень формування та розвитку громадянської активності школярів, які висвітлені в працях М. І. Бабкіної, О. Г. Баранкова, Л. В. Корінної, О. І. Пометуна, Л. М. Семенюк та ін.

Щодо питання визначення психологічних особливостей розвитку громадянської активності старшокласників, то воно не виступало раніше предметом спеціального дослідження. Отже, актуальність і недостатнє опрацювання проблеми зумовили вибір теми дисертаційного дослідження «Психологічні особливості розвитку громадянської активності старшокласників».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалося в 2009-2012 рр. в межах комплексної науково-дослідної теми кафедри психології управління ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» «Формування психологічної компетентності керівників закладів освіти в системі післядипломної педагогічної освіти» (державний реєстраційний номер 0109U003632, 2009-2011 рр.).

Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою радою Державного вищого навчального закладу «Університет менеджменту освіти» (протокол № 5 від 24.06.2009 р.) та узгоджено Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 2 від 30.03.2010 р.).

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати сутність та емпірично виявити психологічні особливості, чинники й умови розвитку громадянської активності особистості раннього юнацького віку старшокласників; обґрунтувати,

розробити та апробувати програму розвитку зазначеного феномена у старшокласників.

Завдання дослідження:

1. Визначити наукові підходи до вивчення проблеми громадянської активності старшокласників.
2. Розробити діагностичні засоби дослідження розвитку громадянської активності старшокласників.
3. Виявити психологічні особливості (структурні компоненти, типи, рівень розвитку) громадянської активності старшокласників.
4. Визначити психолого-педагогічні умови та чинники розвитку громадянської активності старшокласників.
5. Обґрунтувати, розробити та апробувати програму розвитку громадянської активності старшокласників.

Об'єкт дослідження – громадянська активність старшокласників.

Предмет дослідження – психологічні особливості розвитку громадянської активності старшокласників.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань та їх перевірки було розроблено програму дослідження, реалізацією якої передбачено застосування комплексу **методів**, адекватних предмету дослідження. *Теоретичні* – аналіз, систематизація й узагальнення психологічних даних, порівняння з метою виявлення стану опрацювання досліджуваної проблеми; моделювання слугувало для створення концептуальної моделі громадянської активності старшокласників; *емпіричні* – анкетування, тестування, спостереження, аналіз продуктів діяльності, констатувальний експеримент; *розвивальні* – формувальний експеримент, методи активного соціально-психологічного навчання. Методи математичного опрацювання даних (кореляційний, факторний, кластерний аналіз) із подальшою їх якісною інтерпретацією та змістовним узагальненням. Статистична обробка даних і графічна презентація результатів здійснювалася за допомогою пакета статистичних програм SPSS (версія 13.0) та комп'ютерної програми Microsoft Excel.

На різних етапах дослідження використовувалися психодіагностичні методики для дослідження структурних компонентів громадянської активності старшокласників, зокрема, для: а) *визначення сформованості когнітивного компонента*: «Анкета дослідження громадянських знань старшокласників» (авторська розробка), анкета «Громадянська свідомість» (Н. І. Коваль), анкета «Визначення успішності в розв'язанні життєвих ситуацій» (авторська розробка); б) *визначення сформованості мотиваційного компонента*: «Методика діагностики соціально-психологічних установок» О. Ф. Потьомкіної, методика «Асертивність особистості», методика «Мотивація азарту» (МАС) М. Кубишкіної; в) *визначення сформованості емоційного компонента*: діагностичний опитувальник «Особистісне зростання» (П. Степанов), методика «Самооцінка особистості» (В. А. Козаков), тест «Визначення рівня сформованості громадянських якостей учнів» О. І. Тимчишина, «Експрес-діагностика вивчення емоційної сфери старшокласника на основі теста Люшера»; г) *визначення сформованості поведінково-вольового компонента*: методика «Дослідження вольової організації особистості» (М. С. Гуткін), методика визначення та оцінки комунікативних і організаційних схильностей старшокласників (КОС-2) (В. В. Синявський, Б. О. Федоришин), методика «Рівень суб'єктивного контролю» (РСК) Дж. Роттера (В. А. Козаков), анкета «Громадянська діяльність» (авторська розробка).

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилося в таких загальноосвітніх навчальних закладах традиційної та інноваційної форм навчання різних регіонів України впродовж 2009-2012 років: Летавський НВК «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів-ліцей» Чемеровецького району Хмельницької області; Чемеровецький ліцей «Економіки і права» Хмельницької області; Корецький НВК «Школа І-ІІІ ступенів-ліцей» Корецької районної ради Рівненської області; Веснянська школа І-ІІІ ступенів Корецького району Рівненської області; Спеціалізована загальноосвітня школа № 291 з поглибленим вивченням іноземної мови міста Києва; Стахановська середня загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів № 18, Одеський навчально-виховний комплекс «Середня

загальноосвітня школа І-ІІІ степенів – ліцей» № 53 Одеської міської ради Одеської області; Середня загальноосвітня школа-гімназія «Відродження» місто Львів; Школа-ліцей № 91 місто Львів; Гімназія міжнародних відносин № 323 з поглибленим вивченням англійської мови міста Києва. В дослідженні брали участь 262 учні 9-11 класів.

Наукова новизна та теоретичне значення одержаних результатів полягають у тому, що:

- *вперше* визначено інтегральні характеристики компонентів громадянської активності старшокласників: громадянська свідомість, громадянські цінності, громадянське переживання, громадянська конкурентоздатність; виділено типи громадянської активності старшокласників: «громадянська відповідальність», «громадянська спрямованість», «громадянська пасивність», «громадянська обізнаність», «громадянська врівноваженість», «громадянська зацікавленість»; визначено показники, критерії та рівні (високий, середній, низький) розвитку зазначеного феномену; розкрито взаємозв'язок між чинниками (соціально-демографічними, навчально-організаційними) та типами громадянської активності старшокласників; визначено психолого-педагогічні умови розвитку громадянської активності старшокласників; обгрунтовано, розроблено та доведено ефективність програми розвитку громадянської активності старшокласників;

- *розширено та поглиблено* психологічні знання щодо змісту та структури громадянської активності старшокласників;

- *набули подальшого розвитку* психологічні знання, наукові уявлення про психологічні особливості та проблеми розвитку громадянської активності старшокласників.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що фактичні матеріали, теоретичні положення, результати та висновки дисертаційного дослідження можуть бути використані в діяльності загальноосвітніх і позашкільних навчальних закладів з метою розвитку у старшокласників громадянської активності. Апробований у дослідженні діагностичний

інструментарій може стати основою моніторингу ефективності психологічної підготовки старшокласників до розвитку їх громадянської активності. Матеріали дисертації можна використовувати в таких навчальних курсах підготовки майбутніх психологів і вчителів у ВНЗ як: «Вікова та педагогічна психологія», «Психологія розвитку», «Психокорекція». Отримані результати дослідження можуть бути використані у процесі підвищення кваліфікації керівних і педагогічних кадрів освіти, професійної підготовки та діяльності практичних психологів і соціальних педагогів у системі загальної середньої та позашкільної освіти.

Особистий внесок здобувача. Сформульовані автором наукові результати є самостійним внеском до систематизації основних теоретичних підходів щодо розуміння та визначення громадянської активності, до розробки методичного комплексу для проведення опитування старшокласників. У двох статтях, написаних у співавторстві, доробок здобувача складає 50 %. Наукові розробки та експериментальний матеріал, що належить співавтору, у дисертації не використовувалися.

Апробація та впровадження результатів дисертаційного дослідження. Результати дисертаційного дослідження доповідалися та отримали схвалення на *Міжнародних науково-практичних конференціях*: «Психологічні проблеми становлення фахівців в умовах соціальних трансформацій» (Київ, 2009 р.); «Психолого-педагогічний супровід фахової підготовки та підвищення кваліфікації особистості в умовах трансформації освіти» (Київ, 2010-2012 рр.); «Інновації як чинник суспільного розвитку: теорія і практика» (Суми, 2012 р.); *Всеукраїнських науково-практичних конференціях*: «Соціально-психологічні особливості сучасної молоді» (Чернігів, 2009 р.); «Проектування розвитку та психолого-педагогічного супроводу обдарованої особистості» (Тернопіль, 2010 р.); «Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки» (Київ, 2011 р.); Всеукраїнській науково-практичній Інтернет-конференції: «Науково-дослідна робота молодих учених: стан, проблеми, перспективи» (Херсон, 2012 р.); *звітних науково-практичних конференціях* та *засіданнях кафедри* психології управління

Державного вищого навчального закладу «Університет менеджменту освіти» (Київ, 2009-2012 рр.).

Матеріали дослідження *впроваджено* автором у навчально-виховний процес Українського фізико-математичного ліцею Київського національного університету імені Тараса Шевченка (довідка про впровадження № 345 від 19.04.2012 р.), Гімназії міжнародних відносин № 323 з поглибленим вивченням англійської мови м. Києва (довідка про впровадження № 224 від 13.04.2012 р.), Володимирецької ЗОШ І-ІІІ ступенів № 1 Володимирецької районної ради Рівненської області (довідка про впровадження 130 від 15.05.2012 р.), Цюрупинської спеціалізованої школи І-ІІІ ступенів № 2 з поглибленим вивченням іноземних мов Цюрупинської районної ради Херсонської області (довідка про впровадження № 126 від 04.05.2012 р.).

Публікації. Основний зміст і результати дослідження відображено у 19 наукових публікаціях, у тому числі – в 9 статтях у наукових фахових виданнях, затверджених МОНмолоді та спорту України, 10 матеріалах наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, 11 додатків на 45 сторінках, списку використаних джерел, що налічує 358 найменувань, серед яких 9 – іноземною мовою. Дисертація містить 21 таблицю та 8 рисунків на 24 сторінках. Основний зміст дисертації викладено на 191 сторінці.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

У першому розділі дисертації визначено сутність громадянської активності старшокласників, проаналізовано основні підходи до розуміння сутності поняття «громадянська активність старшокласників». Головну увагу зосереджено на обгрунтуванні концептуальної моделі громадянської активності старшокласників, що висвітлює зміст і структуру досліджуваного поняття. Визначено психологічні чинники розвитку громадянської активності старшокласників.

1.1. Громадянська активність як предмет психологічного дослідження

Аналіз досліджень громадянської активності науковцями передбачає, на нашу думку, розгляд таких основних проблем:

- *сутність поняття «активність»;*
- *психологічні особливості громадянської активності особистості;*
- *психологічні чинники розвитку громадянської активності старшокласників.*

Розглянемо, насамперед, сутність активності та основні характеристики активності особистості, наявні в психолого-педагогічній літературі.

Передусім зазначимо, що проблема активності була та залишається однією з найважливіших психологічних проблем. Цей факт підтверджується тим, що зарубіжні та вітчизняні науковці проблему активності піднімають не тільки спеціально, вивчаючи її психологічні механізми, умови формування, але й обговорюють у всіх роботах, що пов’язані з питаннями особистості, оскільки активність є її вимірювальним засобом і характеристикою.

Характерно, що термін «активність» застосовується для позначення ряду неоднакових явищ: певної, конкретної діяльності індивіда (в англо-германських мовах для двох російських термінів – діяльність і активність – існує тільки один

термін, наприклад, в англійській мові – activity); стану, протилежного пасивності; позначення ініціативності [11; 66; 215; 282].

У психологічному словнику поняття «активність» значно ширше поняття «діяльність», і визначається як сукупність особистісних якостей, які впливають на внутрішню потребу, здатність індивіда до ефективного засвоєння зовнішньої дійсності, до самовираження щодо зовнішнього світу [40; 198].

Аналіз зарубіжної та вітчизняної літератури надав можливість визначити сукупність певних ознак активності та виділити основні характеристики активності, що зазначають психологи (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Основні характеристики активності особистості

Автор	Визначення, характеристики, ознаки активності
К. О. Абульханова-Славська [1]	Активність – спосіб моделювання, самоздійсненість особистістю діяльності.
Д. Б. Ельконін [340]	Активність – особлива форма діяльності
В. А. Петровський [217]	Активність – сила діяльності, джерело та механізм розвитку
А. В. Петровський [213]	Активність – важлива якість особистості, як здібність змінювати навколишню дійсність залежно від власних потреб, поглядів, цілей
С. Л. Рубінштейн [245]	Активність – здатність людини до самоінтеграції, до систематизації нахилів, бажань, мотивів та вмінь здійснити вольове зусилля.
Е. В. Соколов [288]	Основа активності – ціннісні орієнтації як система соціальних настанов
Л. Кларк, Д. Уотсон [355]	Активність – стимул-реакція-поведінка
Є. Д'єнер [353], С. Томкінс [358]	Активність – відчуття щастя та задоволеність життям.
Г. С. Костюк [146]	Активність – здатність особистості змінювати навколишню дійсність
С. Д. Максименко [171]	Активність – динамічна умова становлення, реалізації і змін кожного виду діяльності, властивість її власного руху
В. О. Татенко [301]	Активність – невід'ємна властивість суб'єкта
О. В. Скрипченко [280]	Активність – цілісне утворення внутрішнього та зовнішнього планів дій

Розглянемо більш детально погляди кожного з авторів.

К. О. Абульханова-Славська визначає активність як здатність до моделювання, самоздійснення особистістю діяльності; характеристика діяльності, яка має самостійну силу реагування, що проявляє себе у свідомій, вільній, внутрішній необхідній дії. Розглядаючи дану проблему автор виділяє типи активності особистості: гармонійний тип характеризує особистостей, які є ініціативними та відповідальними; продуктивний – представляє осіб, які проявляють ініціативу, але не бачать себе виконавцями проблеми, проте вимушені брати на себе відповідальність; рефлексивний – описує осіб, які мають гіпервідповідальність, але не мають ініціативності; виконавський – характеризує осіб, які є відповідальними, проте не проявляють самостійності; функціональний тип описує людей, які не приймають на себе відповідальність, проте активні під час реалізації готового рішення; споглядальний тип характеризує осіб, які, висуваючи ініціативи, не беруть на себе відповідальність [1].

Варто звернути увагу на думку інших авторів, які активність представляють як форму, силу, джерело, механізм розвитку та діяльності.

Так, Д. Б. Ельконін в якості відмінних рис активності пропонує розглянути інтенсифікацію основних характеристик діяльності. Згідно інтенсифікації у всіх характеристиках активності виділяються елементи якісно-кількісних оцінок, стостерігається підвищення інтенсивності її складових: підсилення усвідомлення, суб’єктивності, особистісної значущості цілей, відзначається більш високий рівень мотивації та володіння суб’єктом засобами й прийомами діяльності, підвищена емоційна забарвленість [340].

В. А. Петровський вважав, що активність – це характерна риса життя й умова існування живих істот, спосіб відтворення себе. Такою здатністю характеризується суб’єкт активності. Автор визначає активність як силу діяльності, джерело, механізм розвитку, що має три послідовні етапи в історії становлення діяльності: функціонування або життєдіяльність особи як передумов діяльності; діяльність як умова виживання суб’єкта; активність як вища форма розвитку діяльності [217].

У працях А. В. Петровського активність набуває особливого значення як важлива якість особистості, як здібність змінювати навколишню дійсність залежно від власних потреб, поглядів, цілей [213].

С. Л. Рубінштейн активність розуміє як здатність людини до самоінтеграції, до систематизації в єдине ціле своїх нахилів, бажань, мотивів та вмінь здійснити вольове зусилля з метою реалізації своїх бажань в особистісно цінних і суспільно вагомих формах. Основними формами активності, за С. Л. Рубінштейном, є ініціативність і відповідальність [245].

Дещо іншої думки притримується Е. В. Соколов, який в основу активності ставить ціннісні орієнтації як систему соціальних настанов, що спрямовані на соціальні цінності, сприяє оптимізації поведінки, дозволяє особистості задовольнити свої основні потреби тими засобами, за допомогою тих цінностей, які має суспільство [288].

Проблему активності зарубіжні дослідники Л. Кларк і Д. Уотсон розглядають у форматі понять «стимул – реакція», які визначають поведінку людини. У такому аспекті фахівці створили наукову програму «Навчитися управляти поведінкою»: досить підібрати потрібні стимули, щоб отримати потрібну поведінку. Д. Уотсон розробляє класифікацію всіх реакцій за такими підставами: придбаними або спадковими; внутрішніми або зовнішніми. У результаті в поведінці виділяються реакції: зовнішні чи видимі придбані; внутрішні або приховані придбані; зовнішні спадкові; внутрішні (приховані) спадкові реакції [355].

Зарубіжні фахівці Є. Д’єнер і С. Томкінс у своїх дослідженнях доводять, що найбільш щасливими та задоволеними життям є активні люди, ті, хто проявляє себе у громадських об’єднаннях, групах за інтересами. Така активність, на думку науковців, стимулює появу суб’єктивних переживань специфічної емоції, яка може бути генетично запрограмована до сприйняття визначених впливів, що є виборчим. Дослідники вважать, що на виборче сприйняття, яке залежить від зрілості емоційних механізмів індивіда, може впливати вік, різні стадії розвитку [353; 358].

З точки зору сучасних українських психологів, активність – це джерело розвитку, перетворення, рушійна сила та динаміка діяльності.

У дослідженнях Г. С. Костюка активність виступає як здатність, риса особистості, яка спрямована на оволодіння, зміну навколишньої дійсності в залежності від потреб, поглядів, мети. На думку автора активність проявляється в енергійній, ініціативній діяльності [146].

На думку С. Д. Максименка, активність представляє загальну характеристику людини, динаміку діяльності та джерело перетворення й підтримання життєво значущих зв'язків зі світом людей і ноосфери. Визначаючи активність, автор акцентує увагу на саморушійному діянні людини, що прискорюється та поширюється [171].

Значну увагу проблемі активності приділяє В. О. Татенко, який розглядає це поняття крізь призму категорії суб'єкта, та визначає активність як невід'ємну властивість суб'єкта, яка проявляється крізь індивідуальні, особистісні та індивідуальні характеристики людини. Він зазначає, що індивід може стати індивідуальністю, особистістю лише за умови прояву себе як суб'єкта саморозвитку [301].

У працях О. В. Скрипченко активність розглядається як цілісне утворення, що пов'язує процеси внутрішнього плану та плану поведінки. Динаміку активності людини автор виявляє у двох формах: 1) взаємопереходи між діяльністю, діями та операціями; 2) «надситуативна активність», яка полягає у відповідальній постановці людиною надмірної мети [280].

Як бачимо, у просторі наукових досягнень з питань специфічної природи активності дослідники відзначають двозначну природу активності: з одного боку, вказують на її біологічне джерело, з іншого – суспільний характер, свідомість людської діяльності, акцентуючи увагу на суть соціальної природи людини.

Необхідно зазначити, що в ході аналізу багатопланових досліджень поняття «активність» науковці виділили ряд стійких її напрямків.

Одним з таких напрямків виступає громадянська активність, яку фахівці розглядають неоднаково: деякі дослідники ототожнюють її з соціальною активністю, інші порівнюють з суспільною або комунікативною активністю.

Накопичений у психології матеріал усе більшою мірою актуалізує необхідність проведення чіткої межі, що відокремлює активність людини взагалі від соціальної активності, в тому числі громадянської активності, які, маючи загальні підстави, володіють різною природою, сутністю, тенденціями функціонування та розвитку.

Тому на основі аналізу різнопланової літератури ми класифікували основні підходи до визначення громадянської активності та її психологічних особливостей (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Основні підходи до визначення громадянської активності

Назва підходу		Визначення поняття «громадянська активність»
Філософський підхід		Громадянська активність – готовність брати участь у справах держави, активно виконувати громадянські обов'язки [165; 220; 247; 318].
Історичний підхід		Громадянська активність – вміння захищати громадянські свободи та демократичний устрій держави [82; 246].
Соціальний підхід		Громадянська активність – форма активності, яка проявляється у різних сферах життєдіяльності суспільства, що не регулюються державою, сприяючи розвитку цього суспільства [5; 193; 274].
Політико-правовий підхід		Громадянська активність – особлива форма взаємодії громадян із владою, що сприяє створенню правової законодавчої бази, зміцнює існуючий суспільно-політичний порядок [25; 200; 218; 222; 352; 354; 356].
Психологічні підходи	Діяльнісний підхід	Громадянська активність – добровільна та активна участь людей у справах суспільства, яка включає в себе поняття діяльності та сприяє формуванню громадянської свідомості [29; 169; 181; 239; 298; 311; 312, 335].
	Особистісно-орієнтований підхід	Громадянська активність – якість особистості, що проявляється в усіх видах діяльності [24; 78; 98; 270; 286; 345; 346].
	Аксіологічний підхід	Громадянська активність – компонент громадянських цінностей і умова їх формування [46; 143].

Проаналізуємо особливості поняття «громадянська активність» кожного із підходів.

У рамках ***філософського підходу щодо визначення громадянської активності*** науковці важливу увагу приділили не стільки визначенню поняття «громадянська активність», скільки відмітили певні ознаки її існування в громадянському суспільстві, яке розглядається як: сфера солідарності людей [350], сфера взаємодії та взаємовідносин самоврядування між індивідами, права яких захищає конституція та закони держави [135].

Про громадянську активність згадував Д. Локк. Він вважав, що до часу створення держави люди своє майно та права використовували згідно із законами природи, після створення держави, яку наділили владою з метою захисту своїх прав і свобод, люди пильнували за діями держави. Поняття «держава» і «громадянське суспільство» він використовував як взаємозамінні. Д. Локк пропагує принципи, які засновані між народом і державою на основі громадянської угоди. Ці принципи мали утверджувати природні права людей – брати участь у державних справах [165].

Відомий філософ Ж.-Ж. Руссо, підкреслюючи важливість участі кожного громадянина в справах держави і безумовне повновладдя народу, як форми прояву громадянської активності, вважав за необхідне формування у людей громадянськості. Для Ж.-Ж. Руссо поняття «держава» та «громадянське суспільство» – синоніми. Він зазначив, що акт єдності суспільства та народу – це джерело суверенності волі народу [247].

Велике значення громадянській активності у процесі законотворення надавав А. Фергюсон. Він вважав, що у законотворчому процесі мають приймати участь всі верстви населення, оскільки від цього залежить якісне виконання законів. Він зазначав, що держава має бути зацікавлена у враховувані інтересів всіх верств населення, а народ повинен обов'язково приймати участь у справах управління державою, виконувати свої громадянські обов’язки [318].

Найвідоміший давньогрецький філософ Платон, акцентуючи увагу на формування та розвиток громадянської активності особистості з метою виховання

вільних, досконалих громадян, став автором власної методики громадянського виховання. На думку Платона, душа людини має три складові: вольову, чуттєву та розумову; суспільство має три категорії людей: виробники, що воліють помірковано задовольняти свої бажання; воїни, які потребують мужності для здійснення вольових прагнень в інтересах держави; правителі, яким необхідна мудрість в інтересах усієї спільноти [220].

Отже, філософи проблему громадянської активності розглядають в сукупності понять «держава», «громадянин», «громадянське суспільство», виділяючи деяки ознаки її існування в громадянському суспільстві. Проте дослідники не акцентують особливої уваги на особистості громадянина, її потребах і цінностях, почуттях і здібностях, які являються важливими складовими, що характеризують громадянську активність особистості.

Опираючись на досвід попередників, представники ***історичного підходу до визначення громадянської активності*** основний акцент роблять на вивченні процесу виховання активного громадянина, формування якого обумовлюється внутрішніми моральними силами, почуттям відповідальності, виходячи з умов суспільного буття.

Так, М. С. Грушевський зображує картину ідеалу української незалежної держави, де важливе місце займає громадянин, який із почуттям обов'язку перед державою несе відповідальність за зміцнення їдеї демократичного суспільства. Метою прояву такої громадянської активності М. С. Грушевський вважав захист «добра», яким користується громада: громадянські вільності та демократичний устрій [82].

Видатний український педагог-філософ С. Ф. Русова підкреслювала, що формувати громадянську активність слід починати з дитячих років. У своїх творах вона доводила, що завдання, зміст і напрямок виховання громадян держави визначає суспільне буття. С. Ф. Русова зазначала, що життєдіяльність громад впливає на формування та розвиток особистості, оскільки надає можливість проявити свої здібності, чесноти, позитивні якості, задовольнити різноманітні потреби та вимоги кожного громадянина [246].

Отже, науковці історичного підходу акцентують увагу на конкретних вимогах суспільства щодо підготовки молодого покоління до життя та діяльності, що спрямовує зміст виховання громадян для вирішення актуальних для української держави завдань. При цьому дослідники не зосереджують увагу на бажаннях та інтересах особистості, на вмотивованості дітей до громадянської дії, на розвиток громадянської активності в процесі онтогенезу, що є важливими чинниками, які впливають на впевненість особистості у своїй спроможності впливати на життя громадянського суспільства.

Представники ***соціального підходу щодо визначення громадянської активності*** акцентували увагу на те, що громадянська активність – явище соціальне, розвиток її залежить від умов життя суспільства.

Так, Д. І. Акімов громадянську активність відносить до соціального феномену, системоутворюючими компонентами якого є: комплекс діяльнісних чинників, що зумовлені реалізацією громадянами законодавчо гарантованих обов'язків, прав і свобод перед державою; напрямок діяльності людей у сфері життя суспільства, що не регулюється державою; процес самоактуалізації людьми своїх творчих потенцій за допомогою участі в роботі громадських інституцій [5].

На думку О. М. Власової [66], С. Л. Грабовської [77], О. В. Киричука [127], В. С. Мухіної [193], громадянська активність ототожнюється із соціальною активністю. О. В. Киричук громадянську активність визначає як прояв соціальної позиції індивіда в певній ситуації, як міру дієздатності та включеності людини в соціальну взаємодію [127].

За В. С. Мухіною, громадянська активність – це потреба людини в змінах у відповідності зі своїми цінностями, що перетворюють обставини життя особистостей і ведуть до самозмін. Науковець вважає, що сукупність всіх факторів міста, які впливають на людину, обумовлює розвиток громадянської активності [193].

На основі аналізу існуючих підходів до визначення активності та її форм І. І. Семків громадянську активність характеризує як форму активності, яка реалізується на рівні громадянського суспільства та сприяє розвитку цього

суспільства, реалізації приватних потреб й інтересів індивідів, груп і колективів. І. І. Семків класифікує громадянську активність за формою: громадська активність, культурно-політична активність, нормативно-локальна активність і дозвіллєво-розважальна активність, а також визначає формування шести стилів громадянської активності молоді: новаторський, індивідуалістичний, консервативний, просоціальний, традиційний, гедоністичний [174].

Отже, дослідники соціального підходу, вивчаючи громадянську активність, головну увагу приділяють соціальній зумовленості поведінки та діяльності особистості, що впливає на об'єктивні закономірності розвитку суспільства, його структури (соціальні, громадські інститути, суспільні відносини). Особистість громадянина розглядається як сукупність суспільних відносин, представник певної соціальної групи.

Науковці ***політико-правового підходу щодо визначення громадянської активності*** основну увагу зосереджували на результатах активної участі громадян у політичному та правовому житті суспільства.

Так, А. Арато та Я. Коген вважають, що прояв громадянської активності відбувається у людей, які входять до соціальних, добровільних об'єднань. Такі суспільні інститути, на думку дослідників, є базою розвитку демократії в громадянському суспільстві, яке виступає як сфера соціальної інтеракції, що знаходиться між економікою і державою, де кожному учаснику створюються умови для вільного діалогу, для активного виконання соціальних ролей громадян. Економічна та політична сфери виконують функції стабілізації соціальної структури: приймають від громадянського суспільства сигнали, спрямовані на адресу держави та економіки. З точки зору авторів, формами прояву громадянської активності можуть виступити: мас-медіа, політичні клуби та об'єднання, парламентські слухання і дебати [352].

Вивчаючи процес соціалізації молоді, О. С. Баснін приходить до висновку, що активна участь громадян відбувається в усіх сферах життєдіяльності, у тому числі: законодавчій, судовій, політичній; в управлінні державою, в контролі за його діяльністю, що формує стійкі політичні знання, визначає норми, моделі

поведінки, конкретизує відносини до існуючих цінностей. Фахівець підкреслює, що громадянська активність – це активна участь громадян у житті суспільства, можливість самореалізуватися, визначити своє ставлення до політичних інститутів. Громадянська активність обумовлює інтереси, формує погляди на події, на політику влади, появу елементів прихильності чи відчуження від держави [25].

Погляд дослідника Дж. Кіна щодо громадянської активності зупиняється на реалізації принципів рівності й свободи за рахунок обмеження функцій держави та розширення сфери діяльності громадянського суспільства як соціального простору самостворюваних спільнот і об'єднань, які не залежать від держави. На думку Дж. Кіна, державні інститути повинні виконувати службову роль, законодавчі функції, забезпечувати правові рамки для вирішення соціальних конфліктів, а також захищати суспільство від нерівності та тиранії [354].

Ю. В. Опалько вважає, що громадянська активність відноситься до умов розвитку громадянського суспільства, оскільки передбачає ефективні напрямки взаємодії з інститутами органів влади: налагодження контакту з владою, неурядовими організаціями та громадянами; створення необхідних умов для функціонування інститутів громадянського суспільства; сприяння розвитку філантропії та меценацтва; створення умов для надання соціальних послуг населенню організаціями громадянського суспільства [200].

На думку таких дослідників, як: О. В. Пікалова, О. Б. Плига, громадянська активність – це одна з форм суспільної активності, яка надає можливість реалізувати інтереси соціальних груп у сфері громадського життя, що регулюється законами держави. Вони відносять громадянську активність до складових громадянської компетентності, яку визначають як знаряддя громадян суспільства, що використовується з метою впливу на економічні, політичні, соціальні процеси в країні [218; 222].

Зарубіжний дослідник С. Тарроу розглядає громадянську активність у ракурсі проблеми глобалізації транснаціональної активності, аналізуючи політичні явища (протести, виступи, правозахисні акції), які організуються

активістами різних країн світу з метою захисту національних інтересів. Предметом дослідження С. Тарроу – це мирні та жорсткі форми прояву транснаціональної активності. Він аналізує різні варіанти прояву конфліктів у світі, які, на його думку, є одними з основних двигунів політики. Науковець розглядає суспільні рухи як важливі носії демократизуючого впливу в західних демократіях, але за умови компетентних відносин, що регулюються погодженими нормами та правилами, між державними і недержавними суб'єктами в міжнародній системі [356].

А. М. Скаліна громадянську активність як і політичну поінформованість, політико-правову компетентність відносить до показників сформованості громадянськості. Громадянську активність вона розуміє як залученість людини до різних сфер суспільства, в тому числі, сферу політичного, яка відображає характер її інституціональної взаємодії з владою, що спрямована на підтримку та зміцнення існуючого в країні суспільно-політичного порядку. На думку А. М. Скаліної, громадянська активність пов'язана з бажанням включатися в суспільні перетворення, прагненням мати своє місце у суспільстві [279].

Отже, представники політико-правового підходу щодо визначення громадянської активності основну увагу приділяють особливостям взаємодії органів державної влади та місцевого самоврядування, принципам функціонування політичної системи і влади, правовим нормам держави. Але дослідники не зосереджуються на мотиваційно-ціннісній сфері особистості (інтересах, мотивах, потребах, переконаннях, цінностях), на глибокому переживанні особистістю гострих соціально-політичних проблем, на бажанні сформувати певну громадянську позицію. Адже саме на такому рівні формується внутрішня готовність особистості до дії, накопичується потенціал активності, що обумовлює поведінку особистості та її громадянську діяльність.

Серед психологічних підходів нами виділено: діяльнісний, особистісно-орієнтований, аксіологічний.

Науковці в рамках ***діяльнісного підходу щодо визначення громадянської активності*** переважно акцентують увагу на вивченні участі громадян у житті суспільства, що включає в себе поняття діяльності.

Розглядаючи громадянську активність як внутрішнє прагнення до діяльності, що спрямоване на здійснення будь-якої суспільної мети, як важливу умову розвитку державотворення, Т. В. Безверха акцентує увагу на залежність рівня громадянської активності від стану розвитку змісту національної ідеї. Дослідниця зазначає, що національна ідея має охоплювати всі сфери суспільного життя, задіяти духовний та інтелектуальний ресурси нації, повинна реалізовуватися на різних рівнях свідомості, враховувати інтереси всієї нації, задовольняти духовні запити сучасної людини, являти собою гуманістичний ідеал [29].

На думку А. С. Макаренко, громадянська активність проявляється у поведінці особистості, яка реалізує суспільні цінності та норми. А. С. Макаренко підкреслював, що поставлені соціально важливі завдання перед колективом дітей дозволяють кожному члену цього колективу відчути себе учасником загальної справи, пробудити громадянські почуття відповідальності та обов'язку. Він зазначав, що справжній громадянин повинен мати готовність виконати свій обов'язок у будь-який час, має бути ініціативним і творчим, не чекаючи розпоряджень [169].

Г. Г. Мирошніченко виділяє такі форми прояву громадянської активності: стихійний або організований протест, у формі обговорення, пропозицій, зауважень щодо проекту в письмовому, усному, будь-якому інформаційному вигляді [181].

Громадянську активність, як показник і діючий засіб підготовки соціально компетентних учителів представив В. В. Радул. Він, досліджуючи проблему соціальної зрілості молодого вчителя, громадянську активність визначив як діяльне ставлення людини до суспільства, що передбачає наявність організаторських здібностей, інтерес до громадської роботи, відповідальність та

ініціативність, вимогливість до себе та бажання допомагати іншим у виконанні громадських завдань [239].

В. О. Сухомлинський громадянську активність розглядає як внутрішню спрямованість особистості, що здатна впливати на розвиток гуманного суспільства, її зрілу самодіяльність, що має можливість реалізувати національні інтереси. Він виділив основні форми прояву громадянської активності: правова, політична та моральна [298].

Питання джерел громадянської активності особистості розглядає автор теорії установки Д. Н. Узнадзе, який звертає увагу на те, що у випадку появи потреби та ситуації її задоволення у суб'єкта з'являється специфічний стан, який характеризується як готовність до здійснення діяльності, що спрямована для задоволення потреби. Активний початок установки, на думку Д. Н. Узнадзе, відбувається перш за все у свідомому врівноваженні відносин індивіда з середовищем, а кожне свідоме регулювання діяльності виражається у вольовому акті людини [311].

На думку Л. М. Усаченко, громадянська активність – це добровільна та активна участь людей у справах суспільства, є основним складовим елементом демократичного суспільтва, що включає в себе поняття діяльності та сприяє формуванню громадянської свідомості, – відноситься до принципів співробітництва громадянського суспільства та влади [312].

Л. І. Шангіна визначає громадянську активність як процес оволодіння досвідом у вирішенні важливих соціальних справ, активна участь в акціях, виступах певних соціальних груп, що спрямовані захищати права громадян, зміцнювати правопорядок [335].

Таким чином, дослідники діяльнісного підходу щодо визначення громадянської активності зосереджують увагу на обумовлених суспільним досвідом уявлення, уміння та участь особи в громадянській діяльності, при цьому забуваючи про особливості характеристик особистості. На думку К. К. Платонова, жодне психічне явище, чи процес, стан або властивість особистості, що

виявляються в діяльності, сама діяльність не може бути правильно зрозумілою без урахування їх зумовленості особистістю в цілому [221].

Фахівці ***особистісно-орієнтованого підходу щодо визначення громадянської активності*** важливу увагу приділяють громадянській активності як самостійній якості особистості.

У дослідженнях О. Г. Баранкова, громадянська активність – це інтегральна якість особистості, що проявляється в свідомих громадянських переконаннях і свідомій, цілеспрямованій ініціативній діяльності на благо народу [24].

І. М. Григор'єв розкриває громадянську активність як особливу характеристику особистості, яка демонструє включеність людини в процеси самооцінки, саморефлексії у сфері реалізації суспільних потреб, громадянського обов'язку, як відношення людини до інших, держави, як готовність змінити себе, а також впливати на події у суспільстві [78].

Особливо привертає увагу визначення поняття громадянської активності Л. М. Семенюк, яка вважає, що громадянська активність людини – це соціальний факт, розвиток якого залежить від характеристик соціокультурного середовища, історичної ситуації, індивідуально-психологічних особливостей. На думку Л. М. Семенюк, громадянська активність – це складний стан, і одночасно, якість людини, завдяки якому відбувається зв'язок людини з навколишньою дійсністю, створення світу відносин, в яких реалізуються особливі форми громадянської активності. Вона виділяє специфічні особливості громадянської активності: поліструктурність, історичні зміни, зміни в ході онтогенезу; характеристики, що обумовлені такими складовими: структурно-змістовної, функціональної та субстанціональної суті, соціально обумовлені детермінанти її обмежень, рух громадянської активності в історичному розвитку суспільства, розвиток громадянської активності в ході онтогенезу, саморух, внутрішній розвиток громадянської активності, виділення особливого носія громадянської активності – суб'єкта [270].

Поряд з інтелектуальною та емоційно-ціннісною сферою Л. А. Снігур громадянську активність визначає як діяльнісну сферу прояву громадянської

особистості, яка складає комплекс громадянських якостей, що характеризують особистість людини як громадянина-професіонала, громадянина-патріота і громадянина-демократа [286].

Такі дослідники як: Д. С. Яковлєва та Ф. М. Ямалетдінова інтерпретують громадянську активність як самостійну якість особистості, що проявляється в усіх видах діяльності та є складовою більш широкого поняття «соціальна активність». Зокрема, Д. С. Яковлєва надає теоретичне пояснення громадянської активності на матеріалі організації формування цієї якості особистості у старшокласників [345]. Ф. М. Ямалетдінова дослідила процес формування громадянської активності підлітків під час навчально-пізнавальної діяльності [346].

Отже, дослідники особистісно-орієнтованого підходу визначають громадянську активність як якість особистості, що проявляється в усіх видах діяльності, виходячи з: уявлення особистості про себе, «Я-концепції», самооцінки, особливостей темпераменту, характеру, потреб, цінностей, можливостей, бажань та інтересів. Такий підхід надає можливість більш глибоко дослідити причини прояву різних форм громадянської активності особистості та умови розвитку цієї якості.

Аксіологічний підхід щодо визначення громадянської активності орієнтовано на вивченні основних цінностей особистості.

М. Й. Боришевський громадянську активність особистості, як і громадянську позицію та громадянську ідентифікацію, характеризує як вияв громадянської спрямованості, яку визначає як стійкий комплекс мотиваційних утворень, які спрямовують активність особистості в русло суспільно-значущої діяльності, реалізуючи громадянські, екологічні, інтелектуальні, моральні та інші цінності. Науковець вважає, що громадянська спрямованість є важливою умовою та складовою відносин особистості й держави у ракурсі проблеми громадянської свідомості, самоідентичності та самосвідомості [46].

Л. В. Корінна громадянську активність, як і громадянський обов’язок, громадянську совість, громадянську відповідальність, повагу до громадянських обов’язків і прав, громадянську свідомість, потребу в громадянських діях і

вчинках, повагу до законів держави, почуття патріотизму, почуття інтернаціоналізму, етнічну толерантність, почуття особистої свободи, громадянську честь і гідність, політичну культуру, громадянську поведінку, включає до загальної структури громадянських цінностей, в якості важливого компонента. [173].

Отже, в рамках аксіологічного підходу науковці щодо визначення громадянської активності основну увагу приділяють загальнолюдським, громадянським цінностям, які значною мірою визначають громадянську діяльність. Саме від цінностей, на думку дослідників, залежить реальний стан громадянських відносин і перспективи подальшого розвитку громадянського суспільства та держави. Цей підхід надає можливість розглядати громадянські цінності як важливу складову громадянської активності особистості.

Як бачимо, в межах виділених наукових підходів теоретичний аналіз на проблеми громадянської активності показав, що більшість фахівців визначили поняття громадянської активності як внутрішнє прагнення до діяльності, спрямоване на здійснення суспільних функцій з метою зміцнення існуючого в соціумі суспільно-політичного порядку, і тільки деякі виділили громадянську активність як самостійну якість особистості.

Важливо зазначити, що незважаючи на те, що громадянська активність достатньо обговорюється науковцями, загальноприйнятого її визначення немає. Тому, на основі аналізу основних напрямків досліджень щодо розуміння сутності громадянської активності нам надається можливість визначити поняття «громадянська активність» і зробити кілька теоретичних узагальнень для осмислення досліджуваної проблеми.

По-перше, на нашу думку, *громадянська активність* – це якість особистості, яка складається та розвивається на основі власних внутрішніх особистісних характеристик, враховуючи норми, вимоги суспільства та держави, спрямовує людину на ефективне здійснення громадянської діяльності.

По-друге, в рамках кожного з вищезазначених підходів щодо визначення громадянської активності робиться акцент на те, що громадянська активність

обумовлена чинниками особистісного, соціального, історичного характеру, враховуючи ритм соціального життя певного, конкретного суспільства, – що набуває важливого значення як у розумінні реальних її проявів, можливостей та особливостей розвитку, так і у формуванні дослідницьких позицій.

По-третє, дослідження нашої проблеми доцільно виконувати в рамках діяльнісного та особистісного підходів для зосередження уваги на ролі певних особистісних характеристик старшокласників, – важливих рушійних сил для ефективного здійснення громадянської діяльності.

1.2. Зміст і структура громадянської активності особистості раннього юнацького віку

Процес створення та опису концептуальної моделі громадянської активності старшокласників вимагає, на нашу думку, детального розгляду таких питань:

- *основні підходи до вивчення сутності та складових громадянської активності старшокласників;*
- *сутність та основні компоненти громадянської активності старшокласників.*

Аналіз наукової літератури надав можливість виявити різні підходи до вивчення проблеми громадянської активності старшокласників. Серед загалу було виділено діяльнісний та особистісний підходи.

У *діяльнісному підході* такі фахівці, як А. П. Рогоза [244], Ю. О. Туранов [308], громадянську активність старшокласників трактують як вияв громадянської діяльності особистості. В рамках *особистісного підходу* О. Г. Баранков [24], І. М. Григор'єв [78], Л. М. Семенюк [270] визначають громадянську активність старшокласників як особливу характеристику, якість особистості, яка проявляється в процесах самооцінки, саморефлексії, свідомих громадянських переконаннях і свідомій, цілеспрямованій ініціативній діяльності в сфері реалізації суспільних потреб, громадянського обов'язку.

Діяльнісний підхід.

Так, А. П. Рогоза і Ю. О. Туранов ототожнюють громадянську активність старшокласників з громадянсько-суспільною активністю, яку визначають як вияв громадянської діяльності, як цілісний спосіб життєдіяльності особистості. В якості структурних компонентів громадянської активності старшокласників А. П. Рогоза виділяє діяльнісний і ціннісний компоненти громадянсько-суспільної активності старшокласників. До діяльнісного компонента він відносить: міру використання можливостей юнака в діяльності, свідоме ставлення до неї, безкорисливість під час виконання діяльності, об'єм затрат вільного часу на неї, елементи змагання, зверхнормованість, ініціативність у діяльності. На думку А. П. Рогози, показниками ціннісного компонента є ціннісні орієнтації в основних видах дільності, які фіксуються через домінуючі мотиви діяльності, її цілі, соціальні завдання, зміст і форми діяльності, міра задоволення самою діяльністю [244].

До складових громадянсько-суспільної активності старшокласників Ю. О. Туранов відносить такі компоненти: діяльне відношення до суспільно-політичного життя, діяльне відношення до праці, діяльне відношення до колективу і до себе. На думку Ю. О. Туранова, перший компонент містить такі показники: участь у суспільно-політичному житті, трудових об'єднаннях, самоврядуванні (систематична участь у суспільно-політичному житті, прояв ініціативи, творчості; участь, без ініціативи; неучасть у суспільно-політичному житті); участь у змаганнях (участь у змаганнях, прояв ініціативи; участь у змаганнях, виконання обов'язку; формальна участь у змаганнях); дотримання моральних норм суспільства (несхвалення порушень моральних норм суспільства; дотримання моральних норм суспільства; порушення моральних норм). Компонент діяльного ставлення до праці включає: виконання виробничих норм (перевиконує планові завдання, виконує і не виконує); раціоналізаторська діяльність (зацікавленість раціоналізаторською діяльністю; виконання доручень, пов'язаних з такою діяльністю; неучасть). Показниками компонента діяльного відношення до колективу і до себе, за Ю. О. Турановим, є: підпорядкування

особистих інтересів суспільним (постійне підпорядкування особистих інтересів суспільним; підпорядкування інтересів на вимогу керівника; керування тільки особистими інтересами); дисциплінованість (виконання дисципланірних вимог нетерпимість до порушників; виконання дисциплінарних вимог; порушення таких вимог) [308].

Особистісний підхід.

За визначенням О. Г. Баранкова, громадянська активність старшокласників – інтегральна якість особистості, що проявляється в свідомих громадянських переконаннях і свідомій, цілеспрямованій ініціативній діяльності на благо народу. Він вважає, що розвиток громадянської активності старшокласників передбачає взаємозв'язок трьох компонентів: пізнавально-переконливого (усвідомлення себе громадянином своєї країни, громадянська самосвідомість), емоційного (почуття, емоції) і поведінкового (прояв названої якості в діяльності) [24].

І. М. Григор'єв, працюючи над проблемою формування громадянської активності молоді в процесі волонтерської діяльності, виділяє громадянську активність юнаків як особливу характеристику особистості, яка демонструє включеність людини в процеси самооцінки, саморефлексії у сфері реалізації суспільних потреб, громадянського обов'язку, як відношення людини до інших, держави, як готовність змінити себе, а також впливати на події у суспільстві. Він виділяє такі компоненти громадянської активності особистості: аксіологічний (потреби та мотиви в усвідомленні, прийнятті громадянських цінностей, цивільні якості особистості); діяльнісно-творчий (творча, пошуково-дослідницька та суспільно-корисна діяльність, активна пізнавальна діяльність правової та історико-краєзнавчої спрямованості); когнітивний (осмислення і систематизація знань щодо історичної та культурної спадщині країни, прагнення особистості до формування громадянського суспільства та правової держави, активна участь у вирішенні актуальних для суспільства проблем, вироблення умінь і навичок пошуку, аналізу історичної інформації, оволодіння способами інтелектуальної та пізнавальної діяльності, вміння аргументувати свою позицію) [78].

У дослідженнях Л. М. Семенюк вказується, що громадянська активність особистості – це складний стан, і одночасно, якість людини, завдяки якому відбувається не тільки зв'язок людини з навколишньою дійсністю, але й створення світу відносин, в яких розгортаються і реалізуються особливі форми і види громадянської активності в складній взаємодії суб'єктів. Основними компонентами громадянської активності підліткового та юнацького віку, на думку Л. М. Семенюк, є: когнітивний, мотиваційний, поведінковий, рефлексивний, об'єктивно-результативний. Л. М. Семенюк вважає, що в процесі розвитку громадянської активності необхідно розглядати в єдності тільки перших три компоненти, враховуючи зростання самосвідомості особистості. Вона виділяє такі показники кожного компоненту: когнітивний – розуміння норми «громадянська активність»; поведінковий – самоповага, суб'єктивний контроль, ступінь усвідомленості «Я», самокритичність; мотиваційний – мотив самовираження, справедливості, моральної рефлексії [270].

Отже, дослідження вищезазначених авторів, які визначають психологічні характеристики громадянської активності старшокласників: особливості мотиваційної сфери, проблеми усвідомлення мети, відносини в колективі між окремими особистостями, специфіку громадянської діяльності, – надали нам можливість визначити зміст та обгрунтувати концептуальну модель громадянської активності старшокласників.

Зазначимо, що **громадянська активність старшокласників** – це якість особистості, що містить сукупність знань, умінь, навичок, схильностей, вольових зусиль, мотивів, почуттів, спрямована на ефективне здійснення громадянської діяльності.

Сукупність таких характеристик – гнучкий інструмент в процесі розвитку громадянської активності старшокласників, тому потребує чіткої структуризації, а саме: розробки концептуальної моделі громадянської активності старшокласників.

Враховуючи вищезазначене, концептуальна модель громадянської активності старшокласників є системним утворенням, яке складається з

компонентів, що функціонують одночасно, мають між собою особливий взаємозв'язок і взаємовплив, включають змістовну та функційну сутність громадянської активності старшокласників. До структури громадянської активності старшокласників відносяться такі компоненти (рис. 1.1):

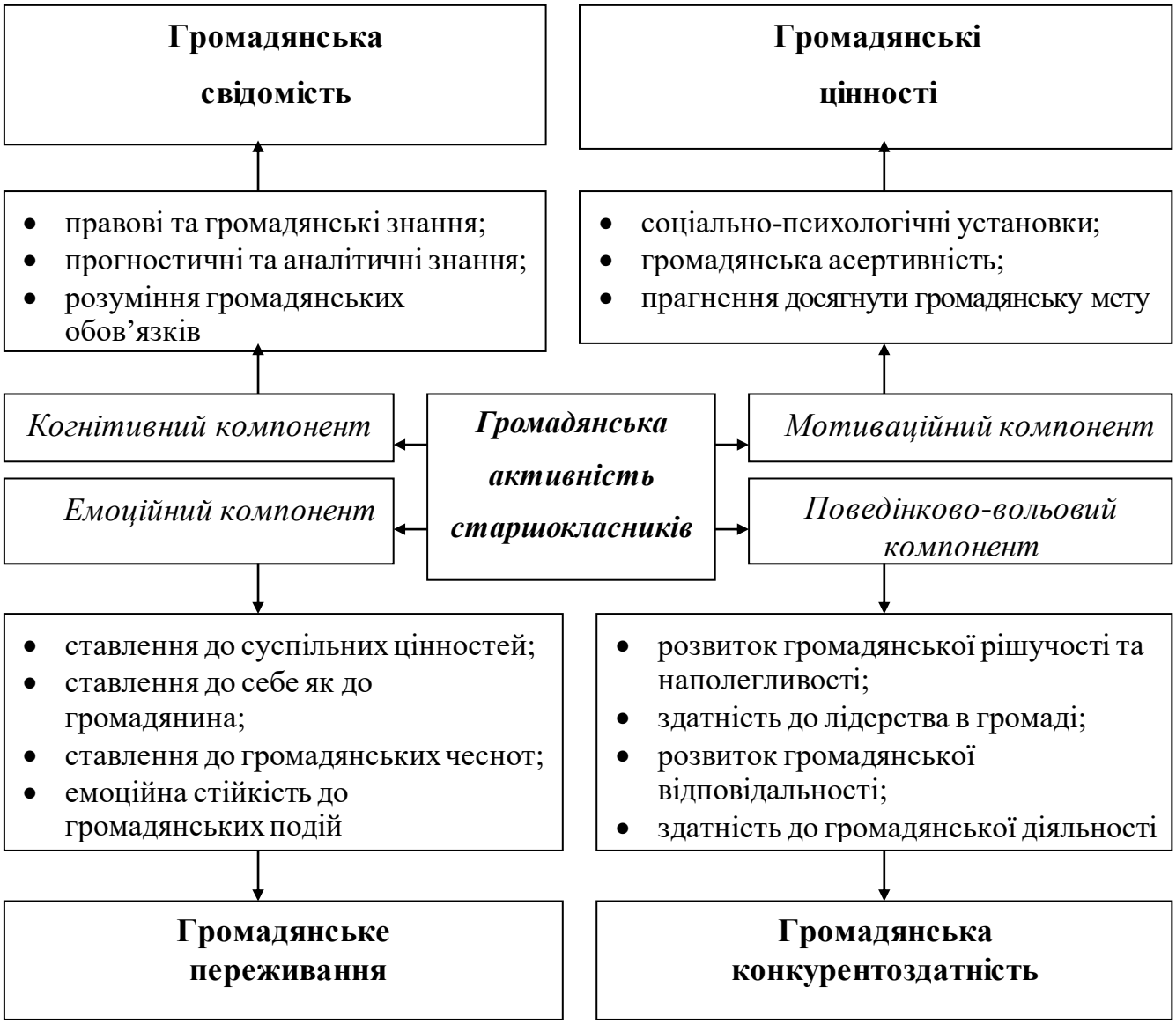

Рис. 1.1. Концептуальна модель громадянської активності старшокласників

а) *когнітивний* (комплекс знань про сутність та особливості громадянської активності);

б) *мотиваційний* (сукупність усвідомлених мотивів, від яких залежить вибір дій і спрямованість громадянської діяльності особистості);

в) *емоційний* (комплекс ставлень до суспільних цінностей, громадянських якостей, оцінних суджень особистості до свого «Я»);

г) *поведінково-вольовий* (комплекс умінь і навичок, які забезпечують ефективне здійснення громадянської діяльності).

Проаналізуємо кожний компонент моделі громадянської активності старшокласників більш докладно.

Характеризуючи ***когнітивний компонент громадянської активності старшокласників,*** необхідно відмітити, що це комплекс когнітивних характеристик особистості, який визначає громадянську обізнаність і передбачає наявність у старшокласників світогляду громадянина (див. рис. 1.2).

Як зазначено на рис. 1.2, даний компонент громадянської активності старшокласників містить такі складові:

- правові та громадянські знання, які об'єднують: а) знання громадянських правил і норм співіснування людей, б) знання історично-політичних подій розвитку державності й громадянського суспільства; в) обізнаність у міжнародному та українському законодавстві; г) знання, що надають можливість визначити та охарактеризувати поняття «громадянська активність»;
- прогностичні та аналітичні знання складаються зі знань щодо аналізу громадянських явищ, розчленування їх на складові елементи, осмислення ролі кожного елементу у структурі цілого й у взаємодії з іншими, знань, що грунтуються на достовірних знаннях суті та логіки громадянського процесу, закономірностей розвитку громадянського суспільства.
- розуміння громадянських обов'язків – це, по-перше, усвідомлення необхідності виконання та дотримання громадянських обов'язків, по-друге, наявність розуміння необхідності шанувати історію та культуру нації, по-третє, свідоме розуміння діяльності в інтересах колективу.

До правових і громадянських знань, на основі яких формуються уявлення про форми, способи життя та реалізації потреб і інтересів особистості в громадянському, політичному, правовому, економічному, соціальному та культурному просторі демократичної держави, ми віднесли знання: а) щодо

громадянських правил і норм співіснування людей; б) щодо розуміння історично-політичних подій розвитку державності й громадянського суспільства; в) щодо усвідомлення міжнародного та українського законодавства; г) щодо визначення розуміння поняття «громадянська активність».

Рис. 1.2. Когнітивний компонент громадянської активності старшокласників

Необхідною складовою когнітивного компонента громадянської активності старшокласників є аналітичні та прогностичні знання. На думку О. Г. Данільяна [85], аналіз є складною системою розумових операцій з вивчення певних систем (процесів, явищ, суб'єктів, об'єктів), які представляються у формалізованому вигляді. Г. О. Ковальчук стверджує, що аналітичні знання – це знання про уявне або практичне розчленування єдиного цілого на складові частини й вивчення їх у багатоманітності суттєвих взаємозв'язків [132]. Враховуючи точку зору

Ф. М. Кирилюка [125], аналітичні знання стосовно громадянської активності складаються зі знань щодо аналізу громадянських явищ, осмислення ролі кожного елементу структури цілого й у взаємодії з іншими, знаходження положень, висновків, закономірностей, які відповідають логіці зазначеного явища, способів оптимального його вирішення. Отже, старшокласники, які мають аналітичні знання, легко орієнтуються у ситуаціях соціальної взаємодії, вміють самостійно аналізувати різні ситуації, без сторонньої допомоги приймати відповідальні рішення та діяти у громадянському полі.

У дослідженнях Ф. М. Кирилюка [125], прогнозування представляє собою випереджальне відображення дійсності. На думку В. П. Горбатенко [74], до основного інструментарію, яким оперує прогностика, відносяться ретроспективний аналіз, нелінійні методи опанування майбутнього, стратегія й тактика, моделювання сценарного простору, проектування оптимальних траєкторій, моніторингові зрізи громадської думки. Прогностичні знання передбачають знання про чітку уяву в свідомості особистості про мету діяльності, яка спрямована на очікуваний результат. З точки зору С. О. Телешуна [302] та І. В. Бестужева-Лади [33], до складу прогностичних знань входять: постановка мети та завдань; відбір засобів і способів досягнення цілей; передбачення результату й можливих відхилень, небажаних явищ; приблизна оцінка передбачуваних затрат праці та часу; планування й моделювання змісту громадянської діяльності. На нашу думку, громадянські прогностичні знання грунтуються на знаннях суті та логіки громадянського процесу, закономірностей розвитку громадянського суспільства. Отже, аналітичні та прогностичні знання допомагають старшокласнику виявити закономірності розвитку громадянського суспільства.

Розуміння громадянських обов’язків – невід’ємна складова когнітивного компонента громадянської активності старшокласників. На думку багатьох авторів [19; 149; 294], розуміння громадянських обов’язків є розумовим осягненням та внутрішнім прийняттям людиною факту належності до певного державного соціуму. Це поняття є важливим у процесі розуміння особистістю

необхідності виконання та дотримання громадянських обов'язків, що характеризуються як усвідомлення людиною залежності від держави та вимог державних інстанцій [144]. Розуміння громадянських обов'язків з'являється у старшокласника під час усвідомлення необхідності виконувати громадянські зобов'язання перед державою та суспільством, важливості шанувати історію та культуру нації, проведення діяльності в інтересах колективу.

Когнітивний компонент громадянської активності старшокласників за змістом характеризує громадянську свідомість, що виступає як комплекс знань про громадянську активність старшокласника в суспільстві та можливість застосовувати його в умовах соціальних і трансформаційних змін. За визначенням М. Й. Боришевського [46], громадянська свідомість є усталеним знанням людиною певної системи громадянських цінностей і особистісних ставлень до них.

Мотиваційний компонент громадянської активності старшокласників представляє сукупність усвідомлених мотивів, від яких залежить вибір дій і спрямованість діяльності старшокласників [330].

Як зазначає Г. Хімяк, мотивація до громадянської активності в ранньому юнацькому віці – це комплекс факторів, що спонукають людину до активності. До таких факторів відносяться: внутрішня мотивація (самоактуалізація, почуття власної цінності, реалізація певної ідеї); аксіологічна мотивація (місія, відповідальність, служіння суспільству); зовнішня мотивація (суспільний аспект поведінки); раціональна мотивація (новий досвід, набуття знань і вмінь); мотивація, що виникає з фрустрації (розв'язання особистих проблем); альтруїстична мотивація (альтруїзм, почуття провини); мотивація, пов'язана з реалізацією влади (кар'єра, репутація); мотивація вільного часу [351].

Стосовно мотиваційних функцій, які характеризують громадянську активність особистості, Д. Кларк виділяє шість таких функцій: ціннісна (особистість характеризують цінності, що пов'язані з його альтруістичною турботою про інших); досягнення (отримання нового досвіду, певних умінь); суспільна (проведення вільного часу з тими, хто подобається); кар'єрна

(отримання користі); безпеки (заспокоює власне сумління, долає особисті проблеми); підтримуюча (позитивна підтримка Я-концепції особистості) [355]. З перелічених мотиваційних функцій Г. Хімяк виділяє такі мотиви громадянської активності: прагнення досягнень і нового досвіду, прагнення вирішити власні проблеми, наявність альтруїстичних цінностей, прагнення отримати переваги в майбутньому, прагнення отримати схвалення [351].

Аналізуючи вищезазначені положення, маємо можливість більш докладно розкрити зміст мотиваційного компонента громадянської активності старшокласників (див. рис. 1.3).

Мотиваційний компонент громадянської активності старшокласників, що зазначений на рис. 1.3, включає такі складові:

- соціально-психологічні установки, що визначають ступінь готовності до активності в певній ситуації (рівнозначна спрямованість на альтруїзм-егоїзм, процес-результат, свободу-владу, працю-гроші);
- громадянська асертивність, яка досягається здатністю бути вільним, спонтанним у вираженні своїх емоцій, що надає можливість прямо формулювати та виражати свої бажання, вимоги, не порушуючи прав інших людей;
- прагнення досягнути громадянську мету, що визначається прагненням старшокласника побачити усвідомлений особистісний та соціально значущий результат.

Так, соціально-психологічні установки, на думку багатьх авторів [148; 161; 170; 202], – є станом психологічної готовності, що основується на досвіді та впливає на реакції особистості стосовно об’єктів і ситуацій, з якими вона пов’язана та які для неї є найбільш соціально значимими. Згідно досліджень А. А. Татіна-Львова, система установок складається з домінуючих (центральних), підпорядкованих (периферійних) та маргінальних установок [70]. М. Е. Торшин виділяє такі функції установок: 1) функція пристосування – забезпечує найбільш сприятливе становище особистості в соціальному середовищі; 2) енергозахисна – підтримує внутрішню цілісність особистості; 3) ціннісно-виразна, пов’язана з

певними потребами, що забезпечують особистісну стійкість; 4) функція організації світогляду, яка виникає як результат отриманих знань про світ [12].

Рис. 1.3. Мотиваційний компонент громадянської активності старшокласників

Важливою складовою мотиваційного компонента громадянської активності старшокласників є й громадянська асертивність. На думку Л. А. Снігур, асертивність – це здатність бути вільним, спонтанним у вираженні своїх емоцій, вміння прямо формулювати, виражати свої бажання, вимоги, не порушуючи прав решти людей, вміння реалізувати визначену мету, дбайливість про власні

інтереси, враховуючи інтереси інших людей, їх прагнень та емоцій [285]. З точки зору А. С. Москальової, асертивність включає суб'єктивну установку на самого себе, соціальну готовність і здатність адекватно реалізовувати власні прагнення. Первинні показники даної якості варіюються від пасивності до агресивності, а асертивність вказує на здатність особистості відкрито і вільно заявляти про свої бажання, інтереси, вимоги й домагатись їхнього втілення. Автор вважає, що асертивні старшокласники впевнені у собі та своїх вчинках, прямо говорять про свої вимоги та бажання, висловлюють свою точку зору, не бояться заперечувати, вміють просити інших про послугу, не відчуваючи почуття незручності [189]. На нашу думку, наявність громадянської асертивності у старшокласників визначає їх прагнення бути вільним, незалежним, самостійним у вираженні інтересів, бажань, потреб громади, мати власну думку на громадянську процеси, спрямовувати свою діяльність на досягнення громадянських цілей, не порушуючи інтересів інших громад, суспільних об'єднань.

Прагнення досягнути громадянську мету визначає мотиви поведінки старшокласника побачити усвідомлений соціально значущий результат. На думку багатьох авторів [55; 146; 171; 233], мета — це образ, уявлення, до якого прагне людина у своїй діяльності. Цілі визначаються суспільними умовами життя людини та залежать від ролей, суспільних доручень, які виконує людина, її розвитку та індивідуальних особливостей. З точки зору С. Д. Максименка, цілі є близькими та віддаленими, зовнішніми та внутрішніми. Віддалена мета може бути реалізована в низці ближчих цілей, що ведуть до здійснення віддаленої мети, яка висувається на перспективу. Автор вважає, що суспільно важлива мета є джерелом активності особистості, саме така мета може народжувати велику енергію, концентрувати розумову, емоційну та вольову діяльність, зосереджувати свідомість на досягнення поставлених цілей [171].

Рівень сформованості складових мотиваційного компонета визначає громадянські цінності старшокласників. У психологічному словнику під цінністю розуміють властивість об'єктів і явищ, абстрактних ідей, які характеризують суспільні ідеали та еталони [215]. З великої кількості цінностей, що спрямовують

діяльність, формують способи самоактуалізації особистості: абсолютних, національних, сімейного життя, – необхідно виділити громадянські цінності, які згідно визначення Л. В. Корінної, – це критерії, за якими оцінюються суспільні явища [143]. На думку О. Вишневського, громадянські цінності ґрунтуються на визнанні гідності людей [64]. До громадянських цінностей відносяться: толерантне відношення до поглядів інших; прагнення до соціальної гармонії; рівність громадян перед Законом; суверенітет особи; участь у суспільному житті; готовність захищати індивідуальні права та свободи [9; 76; 141].

Емоційний компонент громадянської активності старшокласників відображає комплекс ставлень особистості стосовно об'єктів і суб'єктів громадського життя, що є суттєвою основою для розвитку громадянської активності старшокласників (див. рис.1.4).

Як зазначено на рис. 1.4, основними складовими емоційного компоненту громадянської активності старшокласників є:

- ставлення до суспільних цінностей, які свідчать про оцінку старшокласників щодо держави та суспільства;
- ставлення до себе як до громадянина, що характеризує оцінні судження особистості до себе як до громадянина [43] та відповідає уявленням старшокласників стосовно себе;
- ставлення до громадянських чеснот, що визначає оцінку сформованості таких громадянських якостей: національна гідність, почуття місцевого патріотизму, громадянська мужність, демократичність, повага до національних традицій, громадянська вірність тощо;
- емоційна стійкість до громадянських подій характеризує емоційну рівновагу до ситуацій, які відбуваються в громаді, суспільстві.

Так, ставлення до суспільних цінностей – є важливою складовою емоційного компонента громадянської активності старшокласників. Психологи зазначають [10; 195; 197], що ставлення є формою вибіркового та стійкого суб'єктивного зв'язку індивіда зі світом. Формами ставлення є: діяльність, під час якої особистість проявляє своє ставлення до дійсності; зміст психіки, що

представляє сукупність провідних тем свідомості та несвідомого; індивідуальний стиль життя, яким індивід демонструє свої стосунки зі світом.

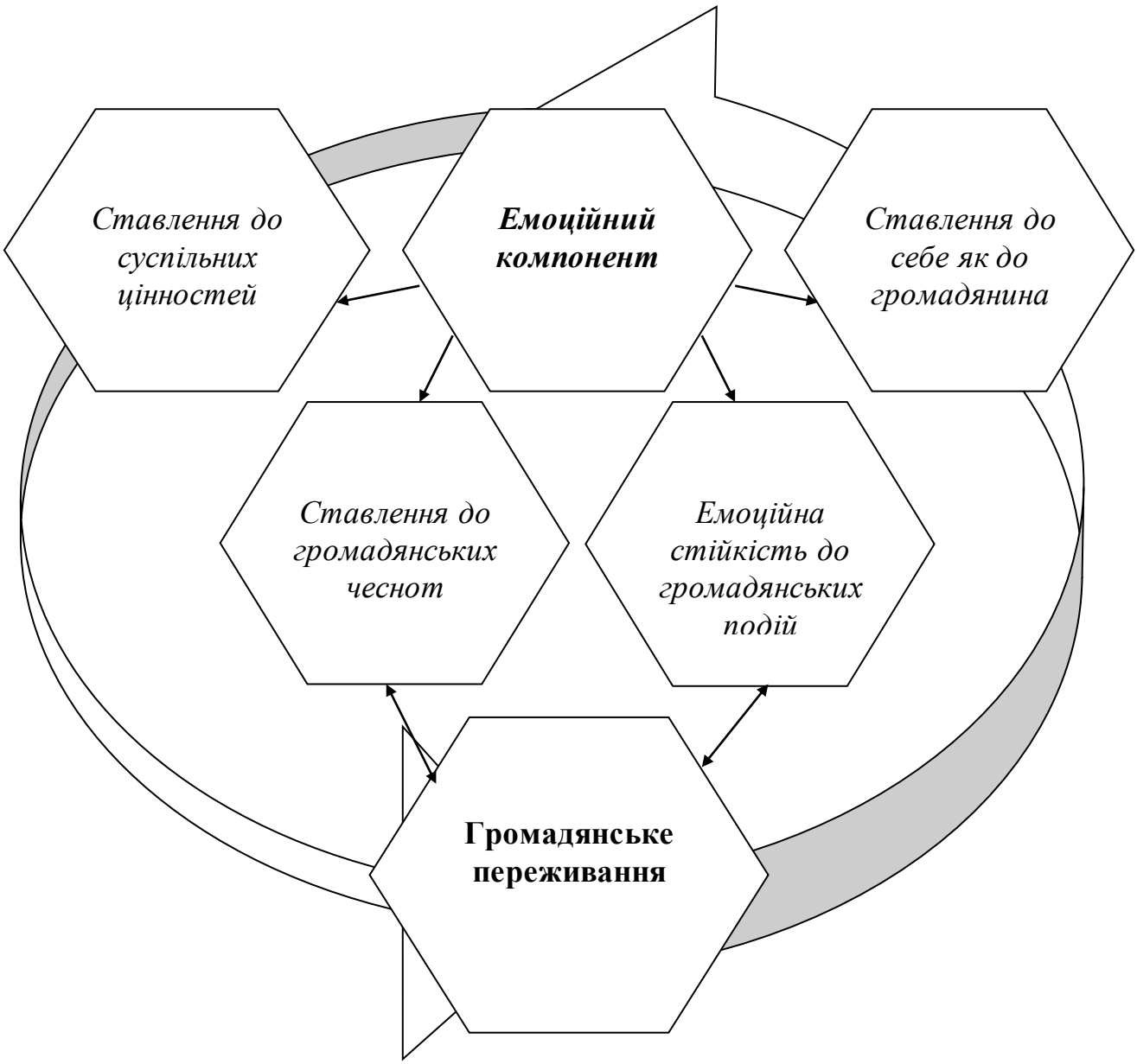

Рис 1.4. Емоційний компонент громадянської активності старшокласників

В. В. Власенко виділив ставлення між полюсами позитивного і негативного. На думку автора, позитивне ставлення – це виникнення ставлення, що являється функціонально-психологічною умовою налаштування на взаємодію з об'єктом оцінювання; негативне ставлення спричинює психологічний захист від інформаційно-ціннісного впливу й унеможливлює взаємодію з ним [65]. Характер ставлень старшокласників до суспільних цінностей, які є специфічними

утвореннями свідомості, узагальненими уявленнями про суспільні блага, яким віддається перевага, – визначає довіру старшокласників до співвітчизників і суспільних інститутів, толерантність, здатність до компромісів, самоповагу, ввічливість, громадянську солідарність і взаємодопомогу [293].

Невід'ємною складовою емоційного компонента громадянської активності старшокласників є ставлення до себе як до громадянина, що характеризує оцінні судження особистості до свого «Я-громадянин». На думку багатьох авторів [154; 174; 201; 203; 284; 307; 314; 325], самооцінка – це оцінка особистості до себе, своїх можливостей, якостей і свого місця серед інших людей, що формується під впливом різних чинників. Самооцінка має дві сторони: перша – це оцінка своєї поведінки з точки зору свого суб'єктивного стану, друга – передбачення оцінки з боку суспільства і пов'язана з цим реакція на цю оцінку та її наслідки. С. М. Ємельянов [96] та Т. М. Яблонська [342] вважають, що за адекватної самооцінки старшокласник правильно (реально) зіставляє свої можливості й здібності, поважає себе, задоволений собою, до себе ставиться достатньо критично, прагне до самовдосконалення, ставить перед собою реальні завдання, вміє прогнозувати відношення оточуючих до результатів своєї діяльності.

Ставлення до громадянських чеснот визначає оцінку сформованості таких громадянських якостей: національна гідність, почуття місцевого патріотизму, громадянська мужність, демократичність, повага до національних традицій, громадянська вірність, – та виступає як важлива умова розвитку громадянської активності старшокласників. На думку К. І. Чорної [334], громадянські чесноти є установками, цінностями, нормами, якостями, притаманними громадянину демократичного суспільства. Автор виділяє такі основні громадянські чесноти: патріотизм як громадський і моральний принцип, що характеризує ставлення громадян до своєї країни; толерантність як повага, розуміння різноманіття культур світу, форм самовиявлення людської особистості [334]; громадянська самосвідомість, яка є розумовим осягненням і внутрішнім прийняттям людиною того факту, що вона відноситься до певного державного соціуму [149]; громадянський обов'язок, що виявляється в усвідомленні людини своєї

залежності від держави, державних інстанцій і їх вимог [144]; гуманізм як добра думка про людину, втілена у позитивній дії для людини [72], національна гідність як почуття любові до Батьківщини, культури, мови, гордість за належність до нації; відповідальність, яка спрямовує особистість добросовісно виконувати поставлені завдання; переживання за наслідки діяльності громадянина [144].

Емоційна стійкість до громадянських подій характеризує готовність старшокласників протистояти стресогенному впливу, здатність зберігати емоційну рівновагу, протистояти труднощам, зберігати впевненість у собі, своїх можливостях, адаптуватися в складних громадянських ситуаціях. На думку багатьох авторів [1; 3; 17; 221; 281; 313; 326], здатність зберігати емоційну стійкість в процесі оцінювання об'єктивних і суб'єктивних подразників з'являється завдяки якісній та кількісній відповідальності відчуттів до подразників, орієнтації знаходити оптимальне рішення в складних нестандартних ситуаціях і зберігти витримку. Л. М. Аболін визначає емоційну стійкість як характеристику особистості, рівновагу до надзвичайного збудження і емоційного напруження під впливом стресорів, а також здатність зберігати для діяльності високий рівень активності [3]. Емоційна стійкість до громадянських подій є важливою передумовою для розвитку громадянської активності старшокласників.

Інтегральною узагальнювальною характеристикою емоційного компонента громадянської активності старшокласників є громадянське переживання. На думку М. І. Дяченко, Л. О. Кандибовича, переживання – це осмислений емоційний стан, що зумовлений спогадами епізодів попереднього життя. Переживання є основою емоції та почуття [54]. Згідно поглядів М. Й. Варія, переживання визначають суб'єктивне ставлення до навколишнього середовища, розкривають стан суб'єкта, що зумовлений відносинами з навколишнім світом [54]. О. В. Киричук вважає, що переживання виступають регулятором діяльності, можуть як стимулювати її, так і заважати їй [127]. Враховуючи погляди В. О. Татенка [301], ми визначили, що громадянське переживання – це усвідомлене емоційне ставлення особистості до подій, які відбуваються у суспільстві, громаді, до власного образу Я-громадянин. Громадянське

переживання спонукає особистість шукати шляхи до покращення життя громади, воно є основою для емоційної чуйності щодо проблем суспільства, що проявляється у формі доброти, милосердя, допомоги, турботи, уваги, співчуття до громадянської спільноти, яка має певні труднощі в реалізації своєї діяльності [166; 183]. Громадянське переживання є основою громадянських почуттів: глибинного почуття прийняття країни, почуття належності та причетності до громади, почуття вірності Батьківщині, почуття відповідальності, обов'язку, честі, гідності, почуття поваги до культури, мови, традицій, почуття поваги до державних законів, засноване на відсутності поняття залежності від влади, яке формує почуття непримиренності до свавілля, беззаконня, насильства тощо [16; 56; 68; 104; 111; 139; 298; 332; 347].

Поведінково-вольовий компонент громадянської активності старшокласників представляє комплекс потенційних можливостей особистості, що впливає на вирішення проблем громадянської сфери. Аналіз праць науковців [1; 8; 216; 327; 344] свідчить про те, що такий комплекс можливостей особистості визначає готовність старшокласників діяти, здійснювати задумане, використовуючи внутрішні вольові, комунікативні, організаційні резерви для ефективного здійснення громадянської діяльності. Поведінковий компонент представляє зовнішню сторону активності, відображає зразки громадянської поведінки, які старшокласники засвоїли на даному етапі життєдіяльності (див. рис. 1.5).

Як бачимо з рис. 1.5, поведінково-вольовий компонент громадянської активності старшокласників містить такі складові:

- розвиток громадянської рішучості та наполегливості, що характеризує вольову організацію особистості, здібність із достатньою усвідомленістю та почуттям реальності визначити громадянську мету, шляхи та способи її досягнення;
- здатність до лідерства в громаді, що визначає прагнення особистості

реалізувати потреби в комунікативній і організаційній громадянській діяльності, наполегливість у процесі громадянської діяльності, вміння приймати самостійні рішення, відстоювати право на власну думку;

- розвиток громадянської відповідальності, що визначає можливість особистості старшокласника контролювати власні дії, керувати ними та відчувати відповідальність за події, які відбуваються в житті особистості раннього юнацького віку;
- здатність до громадянської діяльності, що характеризує особливості залучення старшокласників у громадянські відносини та структуру громади.

Так, розвиток громадянської рішучості та наполегливості визначає наявність у старшокласників сукупності вольових якостей. Згідно досліджень багатьох науковців [18; 62; 113; 269; 325], вольові якості (рішучість, ініціативність, сила волі, енергійність, наполегливість) – відносно сталі, незалежні від ситуації, стійкі психічні утворення, що регулюють, активізують поведінку та діяльність на основі загальних принципів, ідеалів, де воля виступає як психічний процес свідомої цілеспрямованої регуляції людиною своєї діяльності й поведінки з метою досягнення поставлених цілей. На думку Л. П. Мельник, рішучість – це позитивна якість волі, що виявляється в умінні приймати обдумані рішення, має енергійний перехід від добору дій до способу їх виконання, з'являється під час складних життєвих ситуацій, проявляється в швидкості, впевненості, твердості [175]. З точки зору О. В. Винославської, ініціативність є здатністю людини до започатковування певних змін, до досягнення нових цілей, до прийняття нешаблонних рішень і втілення нових ідей у життя [63].

За визначенням І. С. Вітенко сила волі характеризує стійкість та інтенсивність цілеспрямованої активності, що проявлється у всьому вольовому процесі [61]. На думку А. І. Веракіса, енергійність визначається як здатність за допомогою волі піднімати активність до потрібного рівня, пов'язана з концентрацією всіх її сил для досягнення мети [60]. М. Й. Варій визначає наполегливість як вміння досягати мету, не звертаючи уваги на перешкоди та труднощі. Наполеглива особистість має можливість правильно оцінювати

обставини, тривалий час напружувати енергію, неухильно йти до поставленої мети [54].

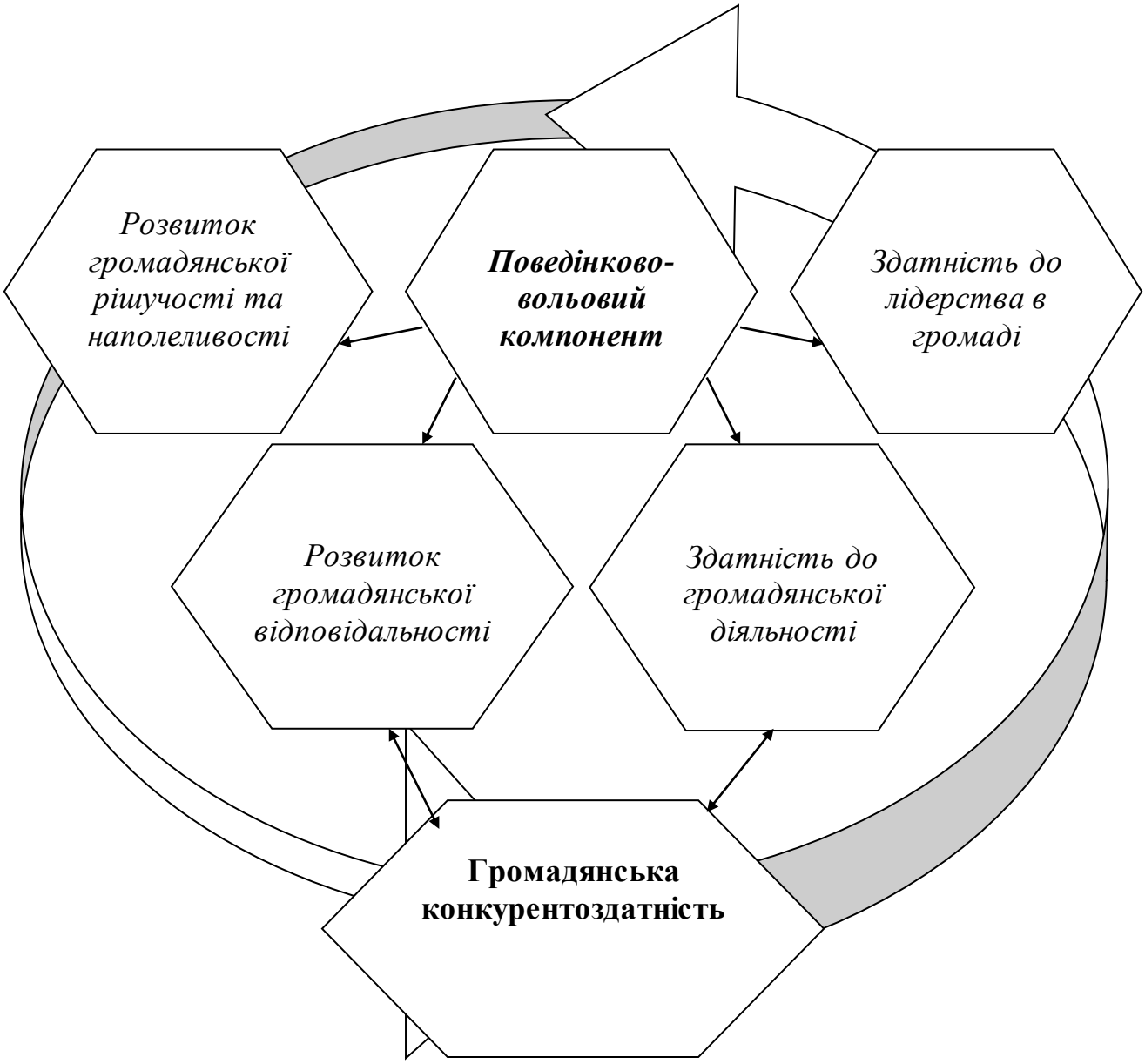

Рис 1.5. Поведінково-вольовий компонент громадянської активності старшокласників

Аналізуючи точку зору К. К. Платонова, здатність до лідерства в громаді визначає прагнення старшокласників реалізувати потреби в комунікативній і організаційній діяльності, орієнтацію в складних громадянських ситуаціях, наполегливість у процесі громадянської діяльності, вміння приймати самостійні

рішення, відстоювати право на власну думку [221]. О. Тед визначає лідерство як сукупність характеристик індивіда, які допомагають підштовхнути інших виконувати поставлені завдання, здатність впливати та спрямовувати осіб і групи на досягнення колективних цілей [357]. Лідер (від англ. Leader – ведучий) – це особа, яка має здатність впливати та інтегрувати діяльність інших з метою задоволення інтересів певного співтовариства [11]. На думку А. К. Житової, термін «лідер» має два значення: 1) індивід, який володіє корисними якостями, що допомагають виконувати діяльність продуктивно; 2) особа, якій співтовариство надає право приймати рішення. Така особа має регулювати взаємовідносини у групі, відстоювати її цінності в міжгруповому спілкуванні, впливати на формування внутрішньогрупових цінностей [99].

Розвиток громадянської відповідальності, яка, на думку М. М. Логунової, представляє собою властивість особистості, що характеризується прагненням і вмінням оцінювати свою поведінку з точки зору користі чи шкоди суспільства [164], – є важливою складовою поведінково-вольового компонента громадянської активності старшокласників. Т. В. Алексєєва визначає відповідальність як різні форми контролю суб'єкта за своєю діяльністю з точки зору виконання ним заведених норм і правил [7]. Дж. Роттер, досліджуючи термін «відповідальність», акцентує увагу на такому явищі як локус контролю, що характеризується як схильність особистості приписувати відповідальність за результати своєї діяльності зовнішнім силам чи власним здібностям і зусиллям [134]. На думку А. В. Петровського, за спрямованістю та функціями локус контролю буває зовнішнім (екстернальним) і внутрішнім (інтернальним). Зовнішній локус контролю означає, що людина сприймає власне життя як контрольоване зовнішніми силами, випадком, а внутрішній локус контролю – це контроль із середини за допомогою власних зусиль і дій [214].

Здатність до громадянської діяльності характеризує особливості залучення старшокласників у громадянські відносини та структуру громади. Вивчаючи теорію діяльності О. М. Леонтьєва [160], ми дійшли висновку, що громадянська діяльність – це стан активності, засобом якої суб'єкт впливає на зовнішні об'єкти,

що є об'єктами його громадянських потреб. На думку О. О. Каретної, громадянська діяльність старшокласників може проявлятися у вигляді: наголошення потреб та інтересів колективу, групи, відстоювання цих інтересів; участі у підготовці рішень громадянських слухань; підготовки громадянських проектів управління окремими елементами життя громади, особливо на рівні місцевого самоврядування; виконання громадянських обов'язків із внутрішнього почуття свідомої необхідності; активної участі у житті шкільного колективу; розвитку вмінь громадянської поведінки [119].

Поведінково-вольовий компонент громадянської активності старшокласників визначає інтегральну характеристику, якою є громадянська конкурентоздатність. В дослідженнях Л. М. Карамушки та О. О. Філь, конкурентоздатність особистості визначається як комплекс психологічних характеристик (потреба в досягненнях, схильність до творчості, цілеспрямованість і рішучість, потреба в незалежності), які забезпечують ефективну конкуренцію на сучасному ринку праці [117]. З точки зору Л. М. Мітіної [182], конкурентоздатність – це здатність особистості швидко адаптуватися до змін у сусільстві, у науково-технічному прогресі, готовність оволодівати новими видами діяльності та формами спілкування зі збереженням внутрішнього позитивного психоенергетичного потенціалу й гармонії. На думку М. В. Москальова, конкурентоздатна особистість об'єднує в собі такі вміння: самодостатньо поводити себе в екстремальних умовах; сприймати нові ідеї і досягнення; бути діловитим, швидко опрацьовувати інформацію та приймати рішення [188]. Таким чином, громадянська конкурентоздатність – це здатність особистості організовувати, планувати громадянську діяльність і поведінку в особливих динамічних ситуаціях, виявляти ініціативність, можливість володіти новими підходами до розв'язання громадянських проблем. Г. К. Юрчинська та О. В. Кащенко виділили провідні складові громадянської конкурентоздатності особистості юнацького віку: громадянська компетентність; комунікабельність; особистісна організованість [341].

За результатами теоретичного дослідження розвитку компонентів громадянської активності старшокласників нами було визначено рівні (високий, середній, низький) зазначеного феномену, обґрунтування яких здійснювалося на основі наступних критеріїв: наявність громадянської свідомості (М. Й. Боришевський [46]); прихильність до громадянських цінностей (Е. О. Помиткін [229]); здатність до громадянського переживання (М. В. Вовк [68], Н. Ф. Шевченко [336]); прояв громадянської конкурентоздатності (Г. К. Юрчинська [341]).

Враховуючи вищезазначене, до групи з *високим рівнем* громадянської активності нами було віднесені старшокласники, які вільно володіють комплексом правових і громадянських знань, чітко усвідомлюють необхідність дотримуватися громадянських обов'язків, мають здатність самостійно аналізувати та прогнозувати вирішення громадянських проблем, мають громадянську свідомість. Вони прихильні до громадянських цінностей, впевнені у собі, здатні до компромісу, чітко ставлять перед собою громадянську мету та намагаються її досягнути. А також мають позитивне ставлення до суспільних цінностей і громадянських чеснот, адекватно зіставляють свої можливості та здібності, врівноважені, мають позитивні громадянські переживання, самостійно визначають для себе цілі, шляхи та способи їх досягнення, наполегливі, незалежні, проявляють громадянську конкурентоздатність.

Групу з *середнім рівнем* громадянської активності склали старшокласники, які частково володіють правовими та громадянськими знаннями, розуміють необхідність виконання громадянських обов'язків, за допомогою інших аналізують і прогнозують розв'язання ситуацій громадянського характеру. Такі старшокласники частково готові до усвідомлення та внутрішнього прийняття громадянських цінностей, недостатньо впевнені та рішучі, схильні до конфліктів, за допомогою інших можуть поставити громадянську мету та досягнути її. Вони мають нестійке позитивне ставлення до суспільних цінностей і громадянських чеснот, перебільшують міру своєї значущості в житті інших, мають нестійкі

організаційні та комунікативні схильності, відповідальність за громаду на себе беруть рідко.

До групи з *низьким рівнем* громадянської активності увійшли старшокласники, які не виявляють правових і громадянських знань, не розуміють необхідності дотримуватися громадянських обов'язків, самостійно не орієнтуються у питаннях аналізу та прогнозу розв'язання ситуацій громадянського характеру. Такі старшокласники не готові усвідомлювати прихильність до громадянських цінностей, часто неадекватно поводять себе у життєвих ситуаціях, піддатливі зовнішньому впливу, не можуть сформулювати та досягнути своєї мети. Вони проявляють негативне ставлення до суспільних цінностей і громадянських чеснот, невпевнені у собі та своїх вчинках, емоційно неврівноважені, безініціативні, пасивні, не здатні контролювати розвиток громадянських подій, не проявляють громадянської конкурентоздатності.

Отже, концептуальна модель громадянської активності старшокласників уміщує змістовні компоненти та їх складові, які є суттєвими для діагностики та розвитку громадянської активності старшокласників.

1.3. Психологічні чинники розвитку громадянської активності старшокласників

Проблема розвитку громадянської активності старшокласників, на нашу думку, передбачає розгляд таких питань:

- *основні наукові погляди до визначення чинників розвитку громадянської активності старшокласників;*
- *психологічні чинники макрорівня громадянської активності старшокласників;*
- *психологічні чинники мезорівня громадянської активності старшокласників;*
- *психологічні чинники мікрорівня громадянської активності старшокласників*.

Що стосується визначення чинників, які впливають на громадянську активність старшокласників, то необхідно зазначити, що в психолого-педагогічній літературі існують певні теоретичні розробки, які описують комплекс чинників, факторів, які впливають на процес розвитку громадянської активності старшокласників, де психологічні чинники розглядаються як причини, що обумовлюють процес цього розвитку та визначають характерні психологічні особливості громадянської активності старшокласників.

М. Й. Боришевський [47], С. Г. Рябов [248] у процесі розвитку рис громадянськості старшокласників беруть до уваги такі чинники: 1) місце розташування школи (регіон, міська чи сільська школа); 2) тип школи (масова чи елітарна); 3) контингент дітей (моноетнічна чи поліетнічна); 4) ступінь автономності школи щодо освітянських структур та влади; 5) психофізіологічні особливості розвитку дитини у певний віковий період; 6) психосоціальні особливості дітей (соціальний статус); 7) сприймання національних і загальнолюдських цінностей [47; 248].

На думку І. В. Галактіонової [71], В. В. Ягупова [343], на громадянську активність впливають зовнішні чинники (ЗМІ, ідеологія, державний лад, тип економічних відносин, освіта, масова національна культура, державна молодіжна політика, громадянська освіта) та внутрішні (вплив найближчого оточення: родина, навчальні заклади, групи однолітків, трудовий колектив, тип того місця, де людина мешкає постійно, особливості психології людини) [71; 343].

Варто розглянути точку зору запропоновану О. Л. Мерзляковою, яка виділяє чинники: індивідуально-психологічні (готовність до саморозвитку, стратегія самопобудови особистісних якостей), соціально-психологічні (оточення, навчальне середовище, наявність педагогічної культури), психолого-педагогічні (цілеспрямовані психолого-педагогічні заходи за актуальними для віку напрямками) [178].

Привертає увагу дослідження Л. М. Карамушки [114] та О. А. Філь [322], які визначають таку класифікацію психологічних факторів: макро-рівень (рівень

суспільства), мезо-рівень (рівень організації) та мікро-рівень (рівень особистості) [114; 322].

Дослідники О. С. Кіндратець [123], А. В. Мудрик [192] виділяють такі фактори соціалізації, громадянизації, в тому числі, й розвитку громадянської активності особистості: 1) космос, планета, світ, фактори, які впливають на мешканців Землі через інші групи факторів – мегафактори; 2) країна, етнос, держава, суспільство, фактори, які впливають на тих, хто проживає в певних країнах – макрофактори; 3) регіон, село, місто, район, ЗМІ – мезофактори; 4) сім'я, сусіди, групи однолітків, різні суспільні організації, мікросоціум – мікрофактори [123; 192].

Враховуючи вищезазначене, серед основних психологічних чинників, які впливають на громадянську активність старшокласників, ми виокремлюємо чинники: макро-, мезо- та мікро-рівнів (рис. 1.6).

До ***чинників макрорівня, які впливають на громадянську активність старшокласників,*** що визначаються процесами та явищами держави і громадянського суспільства, нами віднесені такі: особливості життєдіяльності територіальної громади, державна молодіжна політика, особливості соціально-економічної ситуації в країні, ЗМІ.

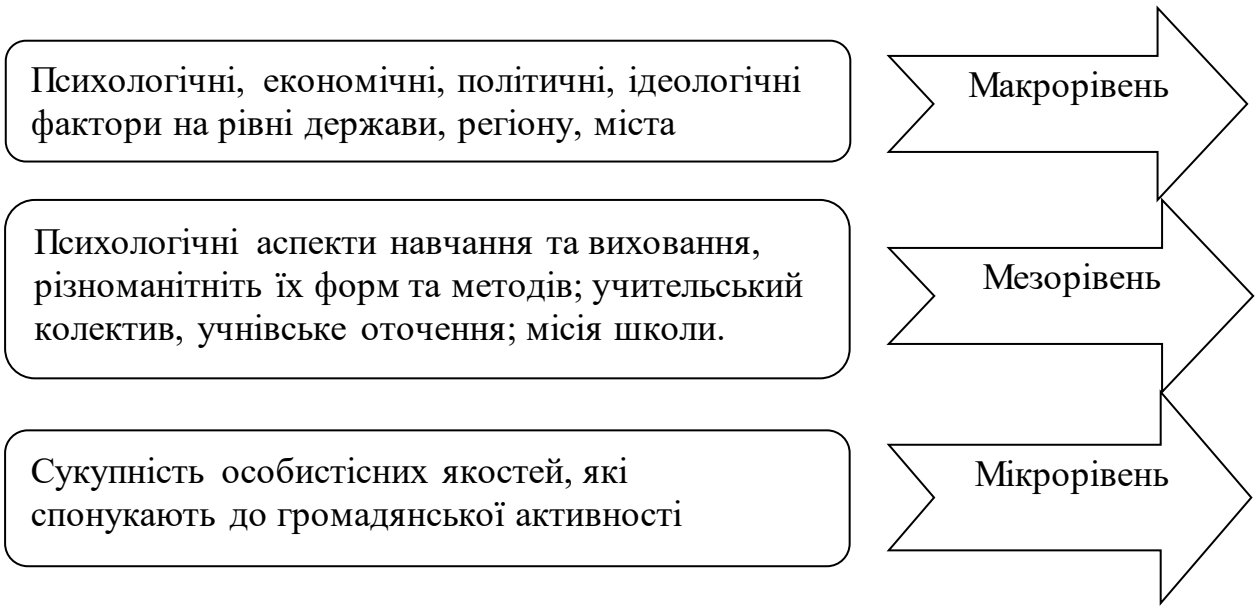

Рис. 1.6. Структура психологічних чинників розвитку громадянської активності старшокласників

Процес розвитку громадянської активності триває все життя, але найбільш інтенсивно він проходить у ранньому юнацькому віці, головним новоутворенням якого є: відкриття свого «Я», усвідомлення власної індивідуальності, посилення самоконтролю, становлення життєвого самовизначення, цілеспрямованість діяльності, почуття суспільного обов'язку, нові потреби, інтереси та ідеали, які визначають напрям життєвої активності, коли особистість починає самостійне життя, шукає своє місце у суспільстві, громаді [35; 37; 38; 52; 88; 89; 137; 138; 156; 189; 193; 205; 233; 242; 270; 286; 317; 333].

Саме громада має створити атмосферу безпеки, довіри, активності, надати можливість юнакам самоствердитися, самореалізуватися, отримати насолоду від спілкування та громадянської діяльності. На думку М. О. Баймуратова [23], територіальна громада, особливості її життєдіяльності сприяють усвідомленню старшокласниками громадянських якостей оточуючих, які зумовлюють взаємовідносини у громадянському суспільстві [225].

Територіальна громада, як співтовариство громадян, які об'єднані спільною діяльністю, інтересами та цілями з метою задоволення побутових, виховних й інших потреб, – виробляючи велику кількість позитивних, негативних, формальних і неформальних способів навіювання, переконання, заборон, заходів примусу, засобів вираження визнання, визначає особливості життєдіяльності громадян. Завдяки таким способам і заходам поведінка цілих груп людей, що проживають у селі, місті, регіоні, рівень їх громадянської активності приводиться у відповідність із прийнятими в певній громаді зразками, нормами, цінностями, впливаючи на ціннісні орієнтації, соціальні установки, життєві цілі та громадянську активність старшокласників [180; 243; 289].

Життєвий уклад, низький рівень поінформованості щодо громадянських проблем країни, трудомісткість праці в домашньому господарстві, невеликий вибір занять у вільний час, неймовірно мала соціально-професійна та культурна диференціація сільської громади, якій властиві елементи традиційної сусідської общини, – неоднозначно впливає на ставлення юнаків до правил та норм

поведінки у суспільстві, на розвиток їх громадянських якостей, реалізацію життєвих планів старшокласників [192].

Спосіб життя міської громади надає багато альтернатив для індивідуального вибору в різних сферах життєдіяльності старшокласників. Інформаційне поле, взаємодія й спілкування з великою кількістю людей, культурно-освітні, комерційні, молодіжні, громадські організації не тільки надають великі можливості в процесі розвитку особистості старшокласника, але й для задоволення особистісних і суспільних потреб спонукає юнака до конкретної активної діяльності, до самовдосконалення через спілкування, емоційні переживання, вольову сферу, розвиваючи тим самим і громадянську активність [192].

Врахування особливостей життєдіяльності територіальної громади важливе для корекції емоцій, мотивів, системи цінностей старшокласників, усвідомлення взаємозалежності громадянських проблем локального, регіонального та глобального значення.

На думку Ю. Ф. Пачковського, серед комплексу чинників макрорівня у розвитку громадянської активності старшокласників важливе місце надається особливостям соціально-економічної ситуації в країні. В умовах безробіття, падіння рівня життя, житлових проблем, нерівності у розподілі суспільних благ від старшокласників вимагається не перебудова існуючих рис характеру, цінностей, а формування нових, які відповідають вимогам соціальних і економічних змін у країні. Життєві негаразди, несприятлива економічна ситуація стимулює юнаків до самостійного вирішення власних проблем, вимагає від них акумуляції особистісного потенціалу, не розраховуючи на підтримку зі сторони батьків, або держави. Така ситуація сприяє розвитку у старшокласників необхідних особистісних рис: відповідальності, самостійності, ініціативності, впевненості у собі, – які є важливими складовими громадянської активності особистості юнаків [30; 32; 209].

Громадянська свідомість, патріотизм, громадянські цінності, а, отже, і громадянська активність старшокласників у своєму розвитку завдячують

державній молодіжній політиці, яка має можливість: удосконалити нормативно-правову базу з питань формування та реалізації молодіжної політики того чи іншого регіону; залучити молодь до участі у розробці пропозицій вдосконалення механізмів реалізації молодіжної політики; забезпечити надання підтримки юнакам у отриманні фаху за здібностями та інтересами; ефективно використовувати спортивні й культурні заклади; збільшити чисельність членів дитячих, молодіжних громадських організацій [105; 184; 230; 231; 235; 337].

Психологічним чинником розвитку громадянської активності старшокласників, що виконує не лише інформативну функцію, але пропагує ідеї, погляди, політичні програми, тим сами, беручи участь у громадянському управлінні, – є засоби масової інформації, які інтерпретують актуальну інформацію в бажаному для замовника напрямку, маніпулюють свідомістю старшокласників, на замовлення формують їх стиль життя, громадську думку, впливаючи на емоційні компоненти психіки особистості. У практиці ЗМІ часто використовуються методи підсвідомого впливу: ставлення старшокласника до навколишнього світу формується на основі стереотипних уявлень, які застосовуються в потоці новин, викликаючи тим сами в свідомості негативну, або позитивну реакцію на певну подію. Завдяки своїй психологічній природі, старшокласник піддається навіюванню, наслідуванню. За допомогою ЗМІ набувають масового поширення соціальні норми та громадянські цінності, які відбивають світоглядні уявлення, суспільний настрій [16; 27; 128; 147; 187; 192].

Психологічні аспекти навчання та виховання, що впливають на розвиток громадянської активності старшокласників, висвітлюють ***чинники мезорівня***: особливості навчально-виховного процесу освітнього закладу, міжособистісне спілкування з однолітками, психологічні особливості вчительського колективу, взаємовідносини в сім'ї.

Особливості навчально-виховного процесу освітнього закладу, що забезпечують ефективний позитивний вплив на старшокласників, прогнозуючи їх спосіб життя у майбутньому, формуючи світогляд, розглядаються як результат продуманих дій, які спрямовані на навчання, виховання та розвиток у

старшокласників громадянської активності, з урахуванням їх вікових, індивідуальних, психологічних особливостей. За допомогою взаємодії інноваційних і традиційних моделей навчання, стандартів освіти, змісту навчальних програм і планів, діалогічного спілкування між суб'єктами освіти формується активна життєва позиція й навички роботи старшокласників у колективі, відбувається інтенсивне розширення знань учнів про основи життя суспільства, громади, права дитини, усвідомлюється значимість громадянських якостей. Посилюючи громадянознавчу складову в існуючих навчальних дисциплінах, створюючи моделі учнівського самоврядування, популяризуючи громадянські молодіжні та дитячі об'єднання, організований навчально-виховний процес дозволяє старшокласникам отримати життєвий досвід, засвоїти способи існування, закони, за якими існує дорослий світ, оволодіти громадянськими цінностями та розвинути громадянські якості [21; 31; 80; 102; 122; 141; 142; 186; 290; 296; 328; 329; 333].

Згідно дослідження Л. М. Карамушки, розвиток громадянської активності старшокласників забезпечує професійна діяльність сучасного педагога, яка передбачає наявність у вчителя психолого-педагогічних здібностей і особистісних якостей, такі як: загальногромадянські риси (громадянська активність, патріотизм, толерантність, національна самосвідомість); морально-педагогічні якості (принциповість, стійкість переконань, дисциплінованість, вимогливість, справедливість, об'єктивність); індивідуально-психологічні особливості (позитивна «Я-концепція», емоційна стійкість, саморегуляція, самостійність, педагогічні якості); спеціальна підготовка та фахова компетентність; психолого-педагогічні здібності. Такі якості та здібності дозволяють педагогам: структувати навчальний матеріал так, щоб, впливаючи на мотиваційні, когнітивні, емоційні, поведінкові сфери особистості старшокласників, юнаки самостійно залучалися до активного процесу громадянської діяльності; надавати реальну можливість учням вирішувати творчі громадянські завдання, що розвивають і підтримують внутрішню свободу особистості, виконуючи вправи, моделюючи, проектуючи діяльність, готуючи виступи, презентації; активізувати пізнавальну діяльність

старшокласників, спонукати їх до вирішення проблемних ситуацій, удосконалюючи організаторські, комунікативні здібності, розвиваючи вольові, громадянські якості, поважаючи загальнолюдські та громадянські цінності [50; 115].

Л. А. Снігур доводить, що на етапі ранньої юності одним із значущих чинників розвитку громадянської активності особистості є міжособистісне спілкування з однолітками. В юнацькому віці змінюється зміст і загальна спрямованість спілкування, яке стає вибірковим, інтимним, сприяє самовираженню та самоствердженню юнаків і дівчат [286].

Під час міжособистісного спілкування з однолітками, що забезпечує розвиток духовної сфери, власну захищеність, порозуміння, любов, – старшокласники реалізують потребу у громадянському розумінні з боку інших людей, потребу переживати нові враження, набувати громадянський досвід, проявляти самостійність у громадянській діяльності. Тому громадянська спрямованість однолітків має великий вплив на становлення та розвиток громадянської свідомості старшокласника, допомагає реалізувати різноманітні потреби молоді, які є важливими складовими громадянської активності особистості в юнацькому віці [109; 286].

На думку О. І. Бондарчук [42] і В. В. Ягупова [343], важливу роль у розвитку громадянської активності особистості старшокласників відіграють взаємовідносини у сім'ї, яка є святинею благородних емоційних переживань, хранителькою моральних чеснот, національних звичаїв і традицій, організації побуту та соціальних відносин, совісті, честі поколінь, прикладом для наслідування. Саме в сім'ї вперше здійснюється приєднання до психологічного феномена «ми», «наше», що є важливим внеском у розвиток громадянськості підростаючого покоління, народжуючи в юної особистості почуття віри (у першу чергу, віри в себе). Фундамент успіху юнаків у розвитку громадянської активності залежить від сімейних взаємовідносин, які створюються батьками: ставлення до праці, активність в громадянському житті, виконання сімейних обов'язків, повага до дитини, визнання її права на унікальність і неповторність [42; 53; 88].

Особистісні якості старшокласників, що характеризуються як узагальнені, специфічні властивості особистості, які спонукають молодь до громадянської активності та обумовлюють успішність виконання громадянської діяльності, визначають ***чинники мікрорівня.***

На думку Ю. П. Олексіна, з психологічної точки зору, особистісні якості передбачають наявність у старшокласників: громадянських потреб, що обумовлюють бажання жити у демократичному суспільстві; мотивів участі в громадській діяльності; позитивного ціннісного ставлення до громадянського суспільства. За умови наявності таких складових у діяльності та поведінці старшокласників відбувається перетворення певних якостей в особисте утворення – громадянську активність старшокласників [199].

Підтримуючи точку зору А. П. Аніщенка [14], нами виділені такі якості як: активність, відповідальність, толерантність, самовладання, самостійність.

Поняття «активності» розглядається як: характеристика живих істот, можливість змінювати дійсність відповідно до власних потреб, цілей; внутрішня готовність до дії, спрямована на перетворення певних сфер діяльності та самих суб'єктів. Активність старшокласників, що спрямована на розвиток громадянської активності, характеризується готовністю та спроможністю реалізувати інтереси певних спільнот через активну діяльність суб'єкта [210].

Згідно дослідження В. Л. Хайкіна, активність особистості старшокласників допомагає сформувати позитивне самоставлення, підвищити самооцінку, розвинути мотиваційну сферу, поведінку та діяльність [327]. Важливими ознаками активності особистості старшокласників є необхідність до самовираження, самоствердження, самодіяльності, самовдосконалення, прагнення впливати на громадянські процеси та приймати участь у суспільних справах, бажання змінити, перетворити, зберегти, зміцнити існуючий громадянський лад. Активність старшокласнику потрібна для результативного впливу на перебіг громадянських процесів, правомірного задоволення власних потреб, інтересів у спільній взаємодії з суспільством [14].

Розглядаючи відповідальність як важливу якість, що впливає на розвиток громадянської активності старшокласників, ми підтримуємо думку В. О. Сухомлинського, який вважає, що відповідальність – це здатність особистості самостійно визначати моральні обов'язки, здійснювати самооцінку та самоконтроль [298]. Дійсно, відповідальність старшокласників зумовлює: схильність дотримуватися загальновизнаних громадянських норм, здатність обрати певну поведінку, самостійне формулювання громадянських обов'язків, вимогу від себе їх виконання, самооцінювання, самоконтроль. Від рівня відповідальності старшокласників залежить ставлення юнаків до навчання, спілкування, способу життя, громадянських цінностей, правових норм. Оптимальний рівень відповідальності старшокласників визначає: усвідомленість власних вчинків та дій, неохідність дотримуватися законів; відчуття взаємодії, позитивне ціннісне ставлення до громадянського суспільства; адекватну самооцінку, контроль за поведінкою та діяльністю, – отже, і високий рівень розвитку громадянської активності юнаків, оскільки вищеперелічені показники є невід'ємними складовими громадянської активності старшокласників [14].

На думку А. А. Погодіної, важливою якістю старшокласника є й толерантність, яка характеризується як активна етична позиція та психологічна готовність до терпимості з метою встановлення взаєморозуміння та взамодії між етносами, соціальними групами різного культурного, національного, релігійного або громадянського середовища [224]. Толерантність старшокласників – це ставлення, яке створено для позитивної взаємодії, що базується на терпимості, оптимізмі та повазі до інших. Саме за допомогою цієї розвиненої якості старшокласники проявляють: емоційну стабільність, схильність до співпраці, компромісу, готовність допомогти та підтримати інших, повагу до оточуючих, національної культури, мови, честі, гідності кожного громадянина [96; 168].

Уміння старшокласників управляти власною розумовою діяльністю, вчинками, здатність свідомо керувати своїми почуттями, настроями і приводити їх у відповідність з конкретними життєвими ситуаціями, – ніщо інше як самовладання – важлива якість, що забезпечує ефективний розвиток

громадянської активності старшокласників. Завдяки самовладанню молода людина уникає неправильних актів поведінки, спалахів гніву, зніяковіння, розгубленості, долає несміливість, скованість, навпаки, виявляє самоконтроль, почуття власної гідності, саморегуляцію, самоактивізацію. Володіючи собою, старшокласник сміливо береться за відповідальне, можливо, небезпечне завдання [107; 113; 126].

І. С. Кон вважає, що самостійність – це властивість особистості, що сприяє створенню незалежності, здатності самому приймати важливі рішення, готовності відповідати за свої вчинки [138]. Саме самостійність старшокласників проявляється у здатності організувати діяльність за власним розсудом, ставити мету, вносити в поведінку зміни. Аналіз і самоаналіз діяльності та поведінки, вміння порівнювати власні можливості з можливостями однолітків, що є невід'ємними складовими самостійності, дозволяє старшокласникам самоствердитися у громадянській діяльності, знайти своє місце у громаді, розумно застосувати свої організаторські та комунікативні здібності.

Отже, розвиток громадянської активності старшокласників залежить від впливу взаємопов'язаних між собою чинників: макро-, мезо-, мікро-рівнів. Така точка зору вирішує певні протиріччя: між ідеологічними установками держави та декларованими цінностями суспільства, між наявними громадянськими знаннями, місією школи та власним досвідом поведінки старшокласників у громадсько-суспільному житті.

Висновки до першого розділу

Теоретичний аналіз зарубіжної та вітчизняної літератури, присвячений сутності громадянської активності старшокласників, дозволив зробити декілька висновків:

1. За результатами теоретичного аналізу виокремлено підходи у

трактуванні громадянської активності особистості, а саме: філософський, історичний, соціальний, політико-правовий і психологічні (діяльнісний, особистісно-орієнтований, аксіологічний).

2. *Громадянська активність старшокласників* – якість особистості, що містить сукупність знань, умінь, навичок, схильностей, вольових зусиль, мотивів, почуттів, спрямована на ефективне здійснення громадянської діяльності.

3. Розроблено модель громадянської активності старшокласників, яка складається з компонентів, що функціонують одночасно, мають між собою особливий взаємозв'язок і взаємовплив: а) *когнітивний* (правові та громадянські знання; прогностичні та аналітичні знання; розуміння громадянських обов'язків), інтегративною характеристикою якого є громадянська свідомість; б) *мотиваційний* (соціально-психологічні установки; громадянська асертивність; прагнення досягнути громадянську мету), який визначає громадянські цінності; в) *емоційний* (ставлення до суспільних цінностей; ставлення до себе як до громадянина; ставлення до громадянських чеснот; емоційна стійкість до громадянських подій), інтегральною характеристикою якого є громадянське переживання; г) *поведінково-вольовий* (розвиток громадянської рішучості та наполегливості; здатність до лідерства в громаді; розвиток громадянської відповідальності; здатність до громадянської діяльності), який визначає громадянську конкурентоздатність.

4. Критеріями розвитку громадянської активності старшокласників виступають: наявність громадянської свідомості; прихильність до громадянських цінностей; здатність до громадянського переживання; прояв громадянської конкурентоздатності.

Згідно з особливостями становлення громадянської активності старшокласників було визначено рівні її розвитку: *високий,* притаманний старшокласникам, які вільно володіють комплексом правових і громадянських знань, чітко усвідомлюють необхідність дотримуватися громадянських обов'язків, мають здатність самостійно аналізувати та прогнозувати вирішення

громадянських проблем, впевнені у собі, здатні до компромісу; *середній,* властивий старшокласникам, які частково володіють правовими та громадянськими знаннями, розуміють необхідність виконання громадянських обов'язків, проте частково готові до усвідомлення та внутрішнього прийняття громадянських цінностей, недостатньо впевнені та рішучі, відповідальність за громаду на себе беруть рідко; *низький,* характерний старшокласникам, які не виявляють правових і громадянських знань, не розуміють необхідності дотримуватися громадянських обов'язків, самостійно не орієнтуються у питаннях аналізу та прогнозу розв'язання ситуацій громадянського характеру, не готові усвідомлювати громадянські цінності, часто неадекватно поводять себе у життєвих ситуаціях, невпевнені у собі та своїх вчинках, емоційно неврівноважені, пасивні, не здатні контролювати розвиток громадянських подій і ситуацій тощо.

5. Виділено психологічні чинники розвитку громадянської активності старшокласників: а) *макрорівня* (особливості життєдіяльності територіальної громади, державна молодіжна політика, особливості соціально-економічної ситуації в країні, ЗМІ); б) *мезорівня* (особливості навчально-виховного процесу освітнього закладу, міжособистісне спілкування з однолітками, психологічні особливості вчительського колективу, взаємовідносини в сім'ї); в) *мікрорівня* (активність, відповідальність, толерантність, самовладання, самостійність).

6. Виявлено, що нині соціальне, громадянське та навчально-виховне середовище не достатньо приділяє уваги розвитку громадянської активності старшокласників, що призводить до зниження ефективності громадянської діяльності молоді та громадянського суспільства в цілому.

Матеріали першого розділу дисертаційного дослідження відображені в таких публікаціях:

1. Саврасова-В'юн Т. О. Громадянська активність як необхідний фактор формування особистості / Т. О. Саврасова-В'юн // Вісник післядипломної

освіти : зб. наук. праць Ун-т менедж. освіти АПН України / гол. ред. В. В. Олійник. – К. : Геопринт, 2009. – Вип. 13. – Ч. 2. – 2009. – С. 282-288.

2. Саврасова-В'юн Т. О. Наукові підходи щодо вивчення феномену громадянської активності / Т. О. Саврасова-В'юн // Вісник Чернігівського держ. пед. ун-ту імені Т. Г. Шевченка. Випуск 74. Серія : психологічні науки : Зб. наук. праць : у 2 т. – Чергінів : ЧДПУ, 2009. – Том 2. – С. 133-136.

3. Саврасова-В'юн Т. О. Громадянська активність як психологічний феномен / Т. О. Саврасова-В'юн // Наука і освіта, спецвипуск. – лютий, 2010. – С. 366-369.

4. Саврасова-В'юн Т. О. Розвиток громадянської активності старшокласників у навчально-виховному процесі / Т. О. Саврасова-В'юн // Науковий часопис Національного пед. ун-ту імені М.П. Драгоманова : зб. наук. праць (Серія № 5. «Педагогічні науки : реалії та перспективи») / за наук. ред. О. В. Биковської. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова. – Вип. 24. – 2010. – С. 149-155.

5. Саврасова-В'юн Т. О. Психологічні детермінанти громадянської активності старшокласників / Т. О. Саврасова-В'юн // Мат-ли II Всеукр. психол. конгресу, присвяченого 110-річниці від дня народження Г. С. Костюка (19-20 квітня 2010 року). – Т. 2. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агенство», 2010. – С. 116-120.

6. Саврасова-В'юн Т. О. Психологічні особливості громадянської активності старшокласників / Т. О. Саврасова-В'юн // Вісник післядипломної освіти : зб. наук. праць Ун-т менедж. освіти АПН України / гол. ред. В. В. Олійник. – Вип. 1 (14). – Ч. 2 : Психологія. – К., 2010. – С. 350-358.

7. Саврасова-В'юн Т. О. Педагогічні фактори впливу на громадянську активність старшокласників / Т. О. Саврасова-В'юн // Культура безпеки, екології та здоров'я в інформаційному просторі освіти / Мат-ли конф. І міжнар. Форуму / упор. Горяна Л. Г. – Київ : БТОВ «Вітас», 2011. – С. 88 – 94 с.

РОЗДІЛ 2
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

У другому розділі викладено загальну стратегію експериментального дослідження. Обгрунтовано вибір методичних прийомів і діагностичних методик констатувального експерименту для виявлення рівнів сформованості та особливостей типів громадянської активності старшокласників. Проаналізовано взаємозв'язок типів громадянської активності старшокласників із соціально-демографічними та навчально-організаційними чинниками.

2.1. Організація та методика дослідження психологічних особливостей і чинників громадянської активності старшокласників

Згідно плану дисертаційного дослідження другий етап вимагав проведення констатувального експерименту.

Мета дослідження: дослідити рівень сформованості психологічних особливостей розвитку громадянської активності старшокласників, їх складових, встановити взаємозв'язок чинників і типів громадянської активності старшокласників.

Основні **завдання дослідження**:

1. Дослідити психологічні особливості розвитку громадянської активності старшокласників та її складових, а саме: когнітивного, мотиваційного, емоційного та поведінково-вольового компонентів.

2. Виявити основні типи громадянської активності старшокласників.

3. Встановити взаємозв'язок між соціально-демографічними, навчально-організаційними чинниками та типами громадянської активності старшокласників.

Емпіричне дослідження включає **три основні етапи**.

Перший етап емпіричного дослідження присвячено вивченню рівнів сформованості та структурних компонентів громадянської активності старшокласників.

Другий етап емпіричного дослідження на основі факторного та кластерного аналізу дозволив виділити типи громадянської активності старшокласників.

Третій етап емпіричного дослідження був спрямований на аналіз взаємозв'язку між визначеними типами громадянської активності та чинниками: соціально-демографічними (стать, вік, сімейний стан, матеріальний стан сім'ї, освіта батьків, регіон і місце проживання); б) навчально-організаційними (тип навчального закладу).

Кожний етап дослідження передбачав використання певних методів та методик дослідження.

Взаємозв'язок етапів і методик дослідження представлено в табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Взаємозв'язок етапів констатувального експерименту та методик дослідження

№	Складові громадянської активності старшокласників	Методики дослідження
Перший етап дослідження		
Дослідження когнітивного компонента		
1	Дослідження рівня правових і громадянських знань	Анкета для дослідження громадянських знань старшокласників (авторська розробка)
2	Визначення рівня розуміння громадянських обов'язків	Анкета «Громадянська свідомість» [131]
3	Визначення рівня аналітичних та прогностичних знань	Анкета «Визначення успішності в розв'язанні життєвих ситуацій» (авторська розробка)
Дослідження мотиваційного компонента		
4	Визначення рівня соціально-психологічних установок	Методика діагностики соціально-психологічних установок особистості в мотиваційній сфері О. Ф. Потьомкіної [241]
5	Визначення рівня громадянської асертивності	Методика «Асертивність особистості» [134]
6	Визначення рівня прагнення досягнути громадянську мету	Методика «Мотивація азарту» (МАС) М. Л. Кубишкіної [49]

Продовж. табл. 2.1

Дослідження емоційного компонента		
7	Визначення рівня ставлення до суспільних цінностей	Діагностичний опитувальник «Особистісне зростання» [293]
8	Визначення рівня ставлення до себе як до громадянина	Методика «Самооцінка особистості» [134]
9	Визначення рівня ставлення до громадянських чеснот	Тест для визначення рівня сформованості громадянських якостей учнів [304]
10	Визначення рівня емоційної стійкості до громадянських подій	«Експрес-діагностика вивчення емоційної сфери старшокласника на основі теста Люшера» [287]
Дослідження поведінково-вольового компонента		
11	Визначення рівня розвитку громадянської рішучості та наполегливості	Методика дослідження вольової організації особистості [81]
12	Визначення рівня розвитку громадянської відповідальності	Методика «Рівень суб'єктивного контролю» РСК Дж. Роттер [134]
13	Визначення рівня здатності до лідерства в громаді	Методика визначення та оцінки комунікативних і організаційних схильностей старшокласників КОС-2 (В. В. Синявський, Б. О. Федоришин) [118]
14	Визначення рівня здатності до громадянської діяльності	Анкета «Громадянська діяльність» (авторська розробка)
Дослідження структурних компонентів		
15	Порівняльний аналіз рівнів сформованості структурних компонентів громадянської активності старшокласників	Методика визначення середньоарифметичного значення математичної обробки матеріалів психологічних досліджень
Другий і третій етапи дослідження		
16	Визначення типів громадянської активності старшокласників	Факторний аналіз та (на його основі) кластерний аналіз з використанням комп'ютерної програми SPSS (версія 13.0)
17	Визначення взаємозв'язку між соціально-демографічними, навчально-організаційними чинниками та типами громадянської активності старшокласників	Кореляційний та дисперсійний аналіз з використанням комп'ютерної програми SPSS (версія 13.0)

Для визначення рівня сформованості громадянської активності старшокласників ми застосували валідні та надійні психодіагностичні методики, результати яких дали нам змогу зібрати якісні та кількісні матеріали.

Запропоновані авторські методики, були апробовані експертами. Валідність методик є достовірною, коефіцієнт надійності складає 0,74.

Порівняльний аналіз рівнів сформованості структурних компонентів громадянської активності старшокласників ми здійснили за допомогою методу визначення середньоарифметичного значення математичної обробки матеріалів психологічних досліджень.

Отримані результати діагностики за різними методиками не надали можливість провести процедуру порівняння даних, розрахунок інтегрального показника. Тому нами було використано методику, яка допомагає вихідні параментри перевести в однорідні кількісні значення, тобто провести процедуру формалізації первинних данних у відповідні рівні. Отже, маємо можливість результати кожної методики зазначити таким чином: високий (3), середній (2), низький (1) [189; 273].

Завдяки визначення середньоарифметичного значення було здійснено процедуру підрахунку інтегральної оцінки кожного компонента, а, отже, і досліджено модель громадянської активності кожного старшокласника.

Дослідження рівня сформованості ***когнітивного компонента громадянської активності старшокласників*** здійснювалося в результаті аналізу таких складових: рівня правових і громадянських знань, рівня розуміння громадянських обов'язків, рівня аналітичних і прогностичних знань.

Рівень правових і громадянських знань старшокласників вивчався за допомогою «Анкети для дослідження громадянських знань старшокласників» (авторська розробка) (див. Додаток А.1). В анкеті досліджувався рівень знань: а) щодо громадянських правил і норм співіснування людей; б) щодо розуміння історично-політичних подій розвитку державності й громадянського суспільства; в) щодо усвідомлення міжнародного та українського законодавства; г) щодо визначення розуміння поняття «громадянська активність». Анкета містила 5

запитань, до яких додається три варіанти відповіді. Старшокласники мали обрати один із запропонованих варіантів. Обробка результатів анкети відбувалася за допомогою якісного та кількісного аналізу. Для якісного аналізу анкети використовувався контент-аналіз [87; 108; 145; 316], який можна віднести до кількісно-змістовних методів дослідження. Формалізована процедура контент-аналізу дала змогу виявити закономірності розвитку правових і громадянських знань старшокласників.

Ми виділили такі рівні сформованості правових і громадянських знань старшокласників:

високий рівень (3): це ті старшокласники, які самостійно надали правильну відповідь на запитання, виявили міцні, глибокі, узагальнені, систематичні знання щодо громадянських норм, правил співіснування людей, щодо розуміння історично-політичних подій розвитку державності й громадянського суспільства, розуміються на державній символіці. Кількісні показники відповідей оцінено від 11 до 15 балів;

середній рівень (2): це ті старшокласники, які очікували підказки, сумнівалися у правильності відповідей, зробили помилки. Їх кількісні показники коливаються від 6 до 10 балів;

низький рівень (1) притаманний старшокласникам, відповіді яких плутані, або надані навмання. Їх кількісні показники – від 1 до 5 балів.

Для визначення *рівня розуміння громадянських обов'язків* було використано анкету «Громадянська свідомість» [131]. Анкета містила 8 запитань по три варіанти відповідей. Старшокласники мали обрати один із запропонованих варіантів. У процесі дослідження ми виділили такі рівні розуміння громадянських обов'язків старшокласниками:

високий рівень (3): це ті старшокласники, які усвідомлюють необхідність виконання та дотримання громадянських обов'язків. Вони об'єктивно оцінюють власні дії та дії інших людей, свідомо прагнуть діяти в інтересах колективу. Кількісні показники – 21 – 24 бали;

середній рівень (2): це ті старшокласники, які ситуативно розуміють необхідність виконання та дотримання громадянських обов'язків, байдужі до порушення громадянської поведінки, неадекватно оцінюють власні дії. Кількісні показники – 11 – 20 балів;

низький рівень (1): це ті старшокласники, які виявляють небажання виконувати громадянські обов'язки, мають схильність до проявів порушення громадянської поведінки, пасивні. Кількісні показники – 1 – 10 балів.

Для визначення *рівня аналітичних і прогностичних знань* було використано анкету «Визначення успішності в розв'язанні життєвих ситуацій» (авторська розробка) (див. Додаток А.2). Анкета містила 5 ситуацій громадянського характеру, які необхідно було проаналізувати та спрогнозувати їх вирішення. Для обробки результатів була використана процедура контент-аналізу [87; 108; 145; 316], яка допомогла виявити закономірності розвитку аналітичних і прогностичних знань старшокласників, з'ясувати наміри кожного учня щодо вирішення громадянських проблем.

У процесі дослідження ми виділили такі рівні аналітичних і прогностичних знань старшокласників:

високий рівень (3): це ті старшокласники, які самостійно аналізують громадянські ситуації, прогнозують і моделюють способи вирішення проблеми, передбачають та оцінюють результати громадянської діяльності. Кількісні показники – 11 – 15 балів;

середній рівень (2): це ті старшокласники, які частково або за допомогою інших здійснюють аналіз ситуацій громадянського характеру, прогнозують і моделюють способи вирішення проблеми, передбачають та оцінюють результати громадянської діяльності. Кількісні показники – 6 – 10 балів;

низький рівень (1): це ті старшокласники, які мають труднощі щодо аналізу ситуацій громадянського характеру, не можуть самостійно вирішувати громадянські проблеми, не передбачають і не оцінюють результати громадянської діяльності. Кількісні показники – 1– 5 балів.

Дослідження рівня сформованості ***мотиваційного компонента громадянської активності старшокласників*** відбувалося за допомогою аналізу таких складових: рівня соціально-психологічних установок, рівня громадянської асертивності, рівня прагнення досягнети громадянську мету.

Для визначення *рівня соціально-психологічних установок* було використано методику діагностики соціально-психологічних установок особистості в мотиваційній сфері О. Ф. Потьомкіної [241]. Методика складається з двох блоків по 40 тверджень та виявляє ступінь сформованості соціально-психологічних установок, що спрямовані на «альтруїзм – егоїзм», «процес – результат», «свобода – влада», «праця – гроші».

Ми виділили такі рівні сформованості соціально-психологічних установок старшокласників:

високий рівень (3): це старшокласники, в яких орієнтації на результат, альтруїзм, працю, свободу сильно виражені та в рівній мірі. Кількісні показники оцінюються від 7 до 10 балів;

середній рівень (2): це старшокласники, в яких орієнтації на результат, альтруїзм, працю, свободу слабо виражені та в рівній мірі. Кількісні показники – 4 – 6 балів;

низький рівень (1): це старшокласники, в яких деякі вищезазначені орієнтації виражені сильно, а інші взагалі можуть бути відсутніми. Кількісні показники – 0 – 3 балів.

Для визначення *рівня громадянської асертивності* старшокласників було застосовано методику «Асертивність особистості» [134].

Нами визначено рівні громадянської асертивності старшокласників таким чином:

високий рівень (3): це старшокласники, які вільно висловлюють свою думку, здатні до компромісу, вміють просити інших про послугу, враховують точку зору інших. Кількісні показники оцінюються від 50 до 70 балів;

середній рівень (2): це старшокласники, у яких недостатньо впевненості у собі, рішучості. Такі учні побоюються труднощів, непорозуміння, власної

некомпетентності, залишають поза увагою інтереси інших людей, схильні до конфліктів. Кількісні показники оцінюються від 30 до 49 балів;

низький рівень (1): це старшокласники, які своїми діями належать до пасивних або до агресивних, піддатливі зовнішньому тиску, часто поводять себе неадекватно у життєвих ситуаціях. Кількісні показники оцінюються від 1 до 29 балів або від 71 балу і вище.

Для визначення *рівня прагнення досягнути громадянську мету старшокласниками* було використано методику «Мотивація азарту» (МАС) М. Кубишкіної [49]. Методика складається з 36 тверджень і виявляє ступінь сформованості прагнення до досягнення мети.

Ми виділили такі рівні досягнення мети старшокласників:

високий рівень (3): це старшокласники, які чітко ставлять громадянську мету та намагаються її досягнути. Кількісні показники оцінюються від 22 до 32 балів;

середній рівень (2): це старшокласники, які частково усвідомлюють та формулюють громадянську мету, яку бажають досягнути. Кількісні показники оцінюються від 11 до 21 балу;

низький рівень (1): це старшокласники, які не можуть сформулювати та визначити громадянської мети. Кількісні показники оцінюються від 1 до 10 балів.

Дослідження рівня сформованості ***емоційного компонента громадянської активності старшокласників*** здійснювалося за допомогою аналізу таких складових: рівня ставлення до суспільних цінностей, рівня ставлення до себе як до громадянина, рівня ставлення до громадянських чеснот, рівня емоційної стійкості до громадянських подій.

Для визначення *рівня ставлення до суспільних цінностей* було використано діагностичний опитувальник «Особистісне зростання» П. Степанова, І. Степанової, Д. Григор'єва [293]. Опитувальник використовується для оцінки статичного стану ціннісних ставлень старшокласників до держави, суспільства, до себе.

Ми виділили такі рівні ставлення до суспільних цінностей старшокласників:

високий рівень (3): це старшокласники, в яких проявляється стійко-позитивне ставлення до суспільних цінностей. Кількісні показники оцінюються від 10 до 28 балів;

середній рівень (2): це старшокласники, в яких проявляється ситуативне ставлення до суспільних цінностей. Кількісні показники оцінюються від - 8 до 9 балів;

низький рівень (1): це старшокласники, в яких проявляється стійко-негативне ставлення до суспільних цінностей. Кількісні показники оцінюються від - 28 до - 9 балів.

Для визначення *рівня ставлення до себе як до громадянина* було використано методику «Самооцінка особистості» [134].

Нами виділені такі рівні ставлення до себе як до громадянина старшокласниками:

високий рівень (3): це старшокласники, які поважають себе, задоволені собою, адекватно зіставляють свої можливості та здібності. Кількісні показники оцінюються від 25 до 45 балів;

середній рівень (2): це старшокласники, які перебільшують міру своєї значущості в житті інших. Кількісні показники оцінюються від 0 до 24 балів;

низький рівень (1): це старшокласники, які постійно переживають з приводу ставлення до себе оточуючих, мають сумніви, невпевненість у собі та власних вчинках. Кількісні показники – 46 балів і вище.

Для визначення *рівня ставлення до громадянських чеснот* було використано тест для визначення рівня сформованості громадянських якостей учнів [304]. Тест містить 27 громадянських чеснот, які старшокласники мають оцінити за п’ятибальною шкалою.

Ми виділили такі рівні ставлення до громадянських чеснот старшокласників:

високий рівень (3): це старшокласники, які позитивно оцінюють роль громадянських чеснот у своєму житті та житті інших людей. Вони чітко

усвідомлюють себе громадянами України. Кількісні показники оцінюються від 73 до 108 балів;

середній рівень (2): це старшокласники, які ситуативно оцінюють роль громадянських чеснот у власному житті та житті інших. Їх позитивна оцінка щодо ролі громадянських чеснот потребує постійного стимулювання з боку інших людей. Кількісні показники оцінюються від 37 до 72 балів;

низький рівень (1): це старшокласники, які не можуть оцінити ролі громадянських чеснот у своєму житті та житті інших людей, або мають схильність підтримувати актигромадянські якості. Кількісні показники оцінюються від 0 до 36 балів.

Для визначення *рівня емоційної стійкості до громадянських подій* було використано «Експрес-діагностику вивчення емоційної сфери старшокласника на основі теста Люшера» [287], яка заснована на думці про те, що вибір кольору відображає спрямованість опитуваного на певну діяльність, настрій, функціональний стан та найбільш стійкі риси особистості старшокласників. З точки зору А. С. Москальової, методика надає можливість виявити старшокласників, у яких переважають трофотропні (приближення до спокою) або ерготропні (потяг до активності) тенденції в рамках вегетативного балансу [189]. Завдяки тесту Люшера можна виявити індивідуальні якості старшокласників, а саме: гетерономність (Г) – автономність (А), концентричність (К) – ексцентричність (Е), збалансованість (Зб) – незбалансованість (Н/Зб), працездатність (П) та наявність стресу (С), – характеристика яких визначає рівень емоційної рівноваги старшокласників .

Гетерономність проявляється як залежність від зовнішніх впливів, пасивність, схильність до залежності від оточуючих, неконтрольованих дій, сензитивність. Автономність характеризується незалежністю, активністю, ініціативністю, самостійністю, відокремленістю, схильністю до домінування, самоствердження та успіху. Негативний бік надмірної автономності – настирність, самовпевненість.

Концентричність – зосередженість на власних проблемах, захисних тенденціях. Ексцентричність (спрямований зовні) – особистість зацікавлена оточенням як об'єктом впливу або джерелом отримання інформації.

Баланс емоційної сфери особистості характеризує: збалансованість – незбалансованість. При незбалансованості особистість виявляє нестійкі, суперечливі характеристики. У збалансованої особистості психологічні якості створюють цілісний комплекс.

Працездатність вказує на здатність людини досягати певної ефективності при виконанні учбової або виробничої діяльності.

Наявність стресового стану психологічний або фізіологічний стрес (найчастіше неусвідомлена емоційна напруга, трансформована у вегетативний і функціональний дисбаланс) вважається вираженим, коли на перших позиціях з'являються додаткові кольори, а на останніх – основні [189].

Нами виділені такі рівні емоційної стійкості старшокласників до громадянських подій:

високий рівень (3): це старшокласники, в яких переважають ерготропні (потяг до активності) тенденції розвитку: автономність, ексцентричність, збалансованість, працездатність, кількісні показники якої оцінюється від 14 до 20,9 балів, відсутність стресу;

середній рівень (2): це старшокласники, в яких переважають трофотропічні (приближення до спокою) тенденції розвитку: гетерономність, концентричність, незбалансованість, працездатність, кількісні показники якої коливаються від 7 до 13,9 балів, відсутність стресу;

низький рівень (1): це старшокласники, в яких відбувається розходження між чуттєвими і вербальними компонентами кольорових ставлень, неадекватне усвідомлення цих ставлень, що вказує на характерне для невротичних конфліктів і порушень емоційно-афективної сфери. Наявність стресового стану, психологічний або фізіологічний стрес, зосередженість на власних проблемах, захисних тенденціях, незбалансованість, кількісні показники працездатності оцінюються від 0 до 6,9 балів.

Дослідження рівня сформованості ***поведінково-вольового компонента громадянської активності старшокласників*** здійснювалося в результаті аналізу таких складових: рівня розвитку громадянської рішучості та наполегливості, рівня здатності до лідерства в громаді, рівня розвитку громадянської відповідальності, рівня здатності до громадянської діяльності.

Для визначення *рівня розвитку громадянської рішучості і наполегливості* було використано методику дослідження вольової організації особистості [81]. Методика складається з 56 тверджень, які старшокласники оцінюють за чотирибальною шкалою.

Ми виділили такі рівні розвитку громадянської рішучості та наполегливості старшокласників:

високий рівень (3): це старшокласники, які здатні з достатнім ступенем усвідомленості й почуття реальності визначати для себе громадянські цілі, шляхи і способи їх досягнення. Кількісні показники оцінюються від 97 до 144 балів;

середній рівень (2): це старшокласники, які потребують сторонньої допомоги для визначення громадянської мети та шляхів її досягнення. Кількісні показники оцінюються від 49 до 96 балів;

низький рівень (1): це старшокласники, в яких вольові якості на початковому рівні розвитку або зовсім не розвинені (нерішучість, безініціативність, пасивність), що заважає в досягненні поставлених громадянських задач. Кількісні показники оцінюються від 0 до 48 балів.

Для визначення *рівня здатності до лідерства в громаді* було використано методику виявлення й оцінки комунікативних і організаторських схильностей старшокласників (КОС – 2), автори якого В. В. Синявський, Б. О. Федоришин [118].

Нами виділені такі рівні здатності старшокласників до лідерства в громаді:

високий рівень (3): це старшокласники, які вміють сприймати, оцінювати, впливати на людей, досягати взаєморозуміння, будувати свою поведінку згідно з соціальними вимогами. Вони швидко орієнтуються у складних громадянських ситуаціях, невимушено поводять себе у новому колективі, самостійно приймають

рішення, наполегливі в діяльності. Кількісні показники оцінюються від 0,68 до 1,00 балів;

середній рівень (2): це старшокласники, які не обмежують своє коло знайомств, уміють відстоювати свою думку, планувати роботу громади, але потенціал їх організаційних та комунікативних схильностей не характеризується стійкістю. Кількісні показники оцінюються від 0,34 до 0,67 балів;

низький рівень (1): це старшокласники, які почуваються скуто у новій компанії, вільний час проводять наодинці, мають труднощі у контакті з іншими. Вони не орієнтуються в незнайомій громадянській ситуації, не воліють відстоювати свою думку, важко переживають образи. Кількісні показники оцінюються від 0 до 0,33 балів.

Для визначення *рівня розвитку громадянської відповідальності* було використано методику «Рівень суб'єктивного контролю» (РСК), який розробили Є. Ф. Бажін та ін., основуючись на шкали локусу контролю Дж. Роттера [134]. Завдяки опитувальнику РСК, який складається із 44 тверджень, можна встановити рівень загальної інтернальності.

У результаті проведеного тестування були виявлені такі рівні розвитку громадянської відповідальності старшокласників:

високий рівень (3): це старшокласники з високим рівнем інтернальності, які впевнені у собі, послідовні й наполегливі в досягненні поставленої мети, врівноважені, незалежні. Їм притаманна схильність приписувати відповідальність за події, які відбуваються в житті та результати своєї громадянської діяльності тільки власним здібностям та зусиллям. Кількісні показники оцінюються від 30 до 44 балів;

середній рівень (2): це старшокласники з середнім рівнем інтернальності, у яких особливості суб'єктивного контролю змінюються від того, чи здається учню ситуація складною або простою, приємною або неприємною. Їхня поведінка та відповідальність залежить не від них самих, а від конкретних громадянських ситуацій. Кількісні показники оцінюються від 15 до 29 балів;

низький рівень (1): це старшокласники з екстернальним рівнем суб'єктивного контролю, які не бачать зв'язку між своїми діями та значущими подіями в їхньому житті. Вони не здатні котролювати розвиток громадянських подій і вважають, що більшість вчинків є результатом випадку чи впливом інших людей. Кількісні показники оцінюються від 0 до 14 балів.

Рівень здатності до громадянської діяльності визначався за допомогою анкети «Громадянська діяльність» (авторська розробка) (див. Додаток А.3). В анкеті досліджувалася участь старшокласників: а) у шкільному самоврядуванні, шкільних і позашкільних заходах; б) у роботі гуртків, секцій, клубів; в) у житті місцевої громади.

Нами виділені такі рівні здатності до громадянської діяльності старшокласників:

високий рівень (3): це старшокласники, які усвідомлено приймають активну участь у шкільних заходах, у роботі шкільного самоврядування. Вони є членами дитячих чи молодіжних організацій, цікавляться проблемами місцевої громади та країни, допомагають іншим у вирішенні важливих для життя питань. Кількісні показники оцінюються від 21 до 30 балів;

середній рівень (2): це старшокласники, які приймають участь у житті школи, відвідують гуртки, мають постійне доручення в класі, але досвіду участі у вирішенні проблем місцевої громади або окремих її учасників не мають. Кількісні показники оцінюються від 11 до 20 балів;

низький рівень (1): це старшокласники, які не цікавляться роботою шкільного самоврядування, уникають від участі у шкільних і позашкільних заходах, громадянських доручень у класі не виконують, проблеми громади їх не бентежать. Кількісні показники оцінюються від 0 до 10 балів.

Враховуючи вищезазначене, нами виділені такі рівні громадянської активності старшокласників:

високий рівень (3): це старшокласники, які вільно володіють комплексом правових і громадянських знань, чітко усвідомлюють необхідність дотримуватися громадянських обов'язків, мають здатність самостійно аналізувати та

прогнозувати вирішення громадянських проблем, мають громадянську свідомість. Вони прихильні до громадянських цінностей, впевнені у собі, здатні до компромісу, чітко ставлять перед собою громадянську мету та намагаються її досягнути. А також мають позитивне ставлення до суспільних цінностей і громадянських чеснот, адекватно зіставляють свої можливості та здібності, врівноважені, мають позитивні громадянські переживання, самостійно визначають для себе цілі, шляхи та способи їх досягнення, наполегливі, незалежні, проявляють громадянську конкурентоздатність;

середній рівень (2): це старшокласники, які частково володіють правовими та громадянськими знаннями, розуміють необхідність виконання громадянських обов'язків, за допомогою інших аналізують і прогнозують розв'язання ситуацій громадянського характеру. Такі старшокласники частково готові до усвідомлення та внутрішнього прийняття громадянських цінностей, недостатньо впевнені та рішучі, схильні до конфліктів, за допомогою інших можуть поставити громадянську мету та досягнути її. Вони мають нестійке позитивне ставлення до суспільних цінностей і громадянських чеснот, перебільшують міру своєї значущості в житті інших, мають нестійкі організаційні та комунікативні схильності, відповідальність за громаду на себе беруть рідко;

низький рівень (1): це старшокласники, які не виявляють правових і громадянських знань, не розуміють необхідності дотримуватися громадянських обов'язків, самостійно не орієнтуються у питаннях аналізу та прогнозу розв'язання ситуацій громадянського характеру. Такі старшокласники не готові усвідомлювати прихильність до громадянських цінностей, часто неадекватно поводять себе у життєвих ситуаціях, піддатливі зовнішньому впливу, не можуть сформулювати та досягнути своєї мети. Вони проявляють негативне ставлення до суспільних цінностей і громадянських чеснот, невпевнені у собі та своїх вчинках, емоційно неврівноважені, безініціативні, пасивні, не здатні контролювати розвиток громадянських подій і ситуацій, не проявляють громадянської конкурентоздатності.

У табл. 2.2 подано узагальнену таблицю визначення громадянської активності старшокласників.

Результати тестових методик піддавалися статистичному аналізу з доступною якісною інтерпретацією та змістовним узагальненням за допомогою методів математико-статистичної обробки даних з використанням комп'ютерного пакету статистичних програм SPSS (версія 13.0). Для виявлення статистично значущих відмінностей і зв'язку між різними групами досліджуваних використовувалися факторний і кластерний аналіз.

Таблиця 2.2

Узагальнена таблиця для визначення громадянської активності старшокласників

Компоненти	Складові компонентів	Методики	Кількісні значення рівнів		
			Високий	Середній	Низький
Когнітивний	Правові та громадянські знання	Анкета для дослідження громадянських знань старшокласників	Відповідь самостійна (11-15 балів)	Відповідь несамо-стійна (6-10 балів)	Відповідь списана (1-5 балів)
	Розуміння громадянських обов'язків	Анкета «Громадянська свідомість»	21-24 балів відповідь самостійна	11-20 балів допомога інших	1-10 балів несамо-стійна
	Аналітичні та прогностичні знання	Анкета «Визначення успішності у розв'язанні життєвих ситуацій»	самостійно аналізують ситуації 11-15 балів	аналізують часткового або за допомогою інших 6-10 балів	не аналізують ситуації 1-5 балів
Мотиваційний	Соціально-психологічні установки	Методика діагностики соціально-психологічних установок О. Ф. Потьомкіної	орієнтації сильно виражені в рівній мірі (7-10 балів)	орієнтації слабо виражені в рівній мірі (4-6 балів)	деякі орієнтації виражені сильно, інші відсутні (0-3 балів)

Продож. табл. 2.2

	Громадянська асертивність	Методика «Асертивність особистості»	50-70 балів	30-49 балів	1-29, 71 бал і вище
	Прагнення досягнути громадянську мету	Методика «Мотивація азарту» (МАС) М. Кубишкіної	22-32 балів	11-21 балів	1-10 балів
Емоційний	Ставлення до суспільних цінностей	Діагностичний опитувальник «Особистісне зростання»	+10-+28 балів	-8 - +9 балів	-28 – (-9) балів
	Ставлення до себе як до громадянина	Методика «Самооцінка особистості»	25-45 балів	0-24 балів	46 балів – і вище
	Ставлення до громадянських чеснот	Тест для визначення рівня сформованості громадянських якостей учнів О.І. Тимчишина	73-108 балів	37-72 балів	0-36 балів
	Емоційна стійкість до громадянських подій	«Експрес-діагностика вивчення емоційної сфери старшокласника на основі теста Люшера»	перевага ерготропних тенденцій розвитку	перевага тропотропних тенденцій розвитку	наявність стресу
Поведінково-вольовий	Розвиток громадянської рішучості та наполегливості	Методика дослідження вольової організації особистості	97-144 балів	49-96 балів	0-48 балів
	Здатність до лідерства в громаді	Методика визначення комунікативних і організаційних схильностей КОС-2	0,68-1,00 балів	0,34-0,67 балів	0-0,33 балів
	Розвиток громадянської відповідальності	Методика «Рівень суб'єктивного контролю» РСК Дж. Роттер	30-44 балів	15-29 балів	1-14 балів
	Здатність до громадянської діяльності	Анкета «Громадянська діяльність»	21-30 балів	11-20 балів	0-10 балів

Вибірка досліджуваних.

У дослідженні взяли участь 262 старшокласники, з них дівчат – 56,1 %, хлопців – 43,9 %, 9-11 класів таких закладів освіти: Летавський НВК «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів-ліцей» Чемеровецького району Хмельницької області (43 особи); Чемеровецький ліцей «Економіки і права» Хмельницької області (40 осіб); Корецький НВК «Школа І-ІІІ ступенів-ліцей» Корецької районної ради Рівненської області (20 осіб); Веснянська школа І-ІІІ ступенів Корецького району Рівненської області (18 осіб); Спеціалізована загальноосвітня школа № 291 з поглибленим вивченням іноземної мови міста Києва (25 осіб); Стахановська середня загальноосвітня школа І-ІІІ ступеней № 18 (31 особа), Одеський навчально-виховний комплекс «Середня загальноосвітня школа І-ІІІ степенів - ліцей» № 53 Одеської міської ради Одеської області (26 осіб); Середня загальноосвітня школа-гімназія «Відродження» місто Львів (7 осіб); Школа-ліцей № 91 місто Львів (10 осіб); Гімназія міжнародних відносин № 323 з поглибленим вивченням англійської мови міста Києва (42 особи). Констатувальний експеримент проводився упродовж 2011 року.

2.2. Аналіз результатів дослідження розвитку психологічних особливостей громадянської активності старшокласників та її складових

2.2.1. Характеристика рівня сформованості основних компонентів громадянської активності старшокласників.

Проведений аналіз рівня сформованості складових кожного компонента громадянської активності старшокласників надав можливість визначити їх специфіку (див. табл. 2.3).

Рівень сформованості когнітивного компонента громадянської активності старшокласників аналізувався на основі аналізу рівня сформованості його складових: правових і громадянських знань, розуміння громадянських обов’язків, аналітичних і прогностичних знань (див. табл. 2.3 та Додаток Б).

Таблиця 2.3

Рівень сформованості складових компонентів громадянської активності старшокласників

Складові компонентів громадянської активності старшокласників	Рівень сформованості (кількість досліджуваних у %)		
	Низький	Середній	Високий
Когнітивний компонент			
Правові та громадянські знання	14,5	44,3	41,2
Розуміння громадянських обов'язків	6,5	47,3	46,2
Аналітичні та прогностичні знання	56,9	28,2	14,9
Мотиваційний компонент			
Соціально-психологічні установки	48,9	46,9	4,2
Громадянська асертивність	8,8	38,9	52,3
Прагнення досягнути громадянську мету	8,0	67,2	24,8
Емоційний компонент			
Ставлення до суспільних цінностей	20,6	65,7	13,7
Ставлення до себе як до громадянина	67,6	12,2	20,2
Ставлення до громадянських чеснот	14,5	63,4	22,1
Емоційна стійкість до громадянських подій	58,0	33,2	8,8
Поведінково-вольовий компонент			
Розвиток громадянської рішучості та наполегливості	21,8	72,5	5,7
Розвиток громадянської відповідальності	10,3	78,6	11,1
Здатність до лідерства в громаді	13,7	57,3	29,0
Здатність до громадянської діяльності	5,4	38,9	55,7

Із табл. 2.3 та Додатку Б.1 видно, що *правові та громадянські знання старшокласників* сформовані таким чином: більшість респондентів входять в групу з середнім (44,3 %) та високим (41,2 %) рівнями. Лише 14,5 % респондентів відносяться до низького рівня правових і громадянських знань.

Отже, отримані результати вказують на необхідність збільшення рівня правових та громадянських знань і знань щодо розуміння сутності поняття «громадянська активність». Проблема вивчення та отримання інформації щодо громадянської активності є актуальною та потребує нагального вирішення, що може бути здійснено в результаті надання старшокласникам знань в умовах діяльності ЗНЗ.

Аналіз результатів *рівня розуміння громадянських обов'язків* показав, що 46,2 % респондентів знаходяться на високому рівні, 47,3 % – на середньому, 6,5 % – на низькому рівні (див. табл. 2.3 та Додаток Б.1). Такі результати свідчать про те, що більшість старшокласників розуміють та усвідомлюють необхідність виконання, дотримання громадянських обов'язків.

Аналітичні та прогностичні знання (див. табл. 2.3 та Додаток Б.1) сформовані таким чином: 14,9 % – високий рівень, 28,2 % – середній та 56,9 % – низький рівень.

Загалом можна констатувати, що рівень *громадянської свідомості* старшокласників сформований недостатньо, оскільки, незалежно від того, що старшокласники мають високий рівень інформованості в громадянських і правових питаннях, чітко усвідомлюють громадянські обов'язки та права, їх аналітичні та прогностичні знання, які надають можливість змоделювати вирішення громадянських проблем, розвинені на низькому рівні, що не сприяє сформованості когнітивної складової громадянської активності старшокласників.

Рівень сформованості мотиваційного компонента громадянської активності старшокласників аналізувався на основі аналізу рівня сформованості його складових: соціально-психологічних установок, громадянської асертивності, прагнення досягнути громадянську мету (див. табл. 2.3 та Додаток В).

Із табл. 2.3 та Додатку В.1. видно, що *рівень соціально-психологічних установок* старшокласників сформований таким чином: 4,2 % респондентів на високому рівні, 46,9 % опитаних на середньому рівні, 48,9 % – на низькому рівні.

Що стосується *громадянської асертивності* старшокласників (див. табл. 2.3. та Додаток В.1), то отримані результати розподілилися таким чином: найбільша група респондентів з високим рівнем сформованості громадянської асертивності (52,3 %); другу групу склали респонденти, які показали середній рівень сформованості громадянської асертивності (38,9 %); низький рівень сформованості громадянської асертивності склали 8,8 % старшокласників.

Рівень прагнення досягнути громадянську мету старшокласниками (див. табл. 2.3 та Додаток В.1) сформований таким чином: 24,8 % опитаних – високий рівень; 67,2 % – середній рівень; 24,8 % – низький рівень досягнення мети.

В цілому, результати дослідження мотиваційного компонента громадянської активності старшокласників вказують на недостатню прихильність старшокласників до *громадянських цінностей*, що проявляється: в неповазі до Закону, в нехтуванні права на свободу думки, у неготовності захищати індивідуальні та громадянські права, свободи, у неповазі до демократичних поглядів інших, у нетолерантному ставленні до людей.

Рівень сформованості емоційного компонента громадянської активності старшокласників аналізувався на основі аналізу рівня сформованості його складових: ставлення до суспільних цінностей, ставлення до себе як до громадянина, ставлення до громадянських чеснот, емоційної стійкості до громадянських подій (див. табл. 2.3 та Додаток Д).

Результати дослідження *рівня ставлення до суспільних цінностей* старшокласників (див. табл. 2.3 та Додаток Д.1) вказують на переважання в опитаних середнього рівня сформованості ставлення до суспільних цінностей (65,7 %). Також виявлено 20,6 % досліджуваних з низьким рівнем сформованості. І лише 13,7 % респондентів мають високий рівень ставлення до суспільних цінностей.

Аналіз *рівня ставлення до себе як до громадянина* (див. табл. 2.3 та Додаток Д.1) виявив, що 20,2 % старшокласників ставляться до себе адекватно та мають високий рівень ставлення до себе як до громадянина; 12,2 % опитаних мають середній рівень ставлення до себе як до громадянина; 67,6 % респондентів мають низький рівень ставлення до себе як до громадянина.

Також було визначено *рівень ставлення до громадянських чеснот* (див. табл. 2.3 та Додаток Д.1). Як зазначено в табл. 2.5, більшість старшокласників мають середній рівень ставлення до громадянських чеснот (63,4 %); низький рівень ставлення мають 14,5 % опитаних; і 22,1 % старшокласників мають високий рівень ставлення до громадянських чеснот.

Крім того, було виявлено *рівень емоційної стійкості старшокласників до громадянських подій* (див. табл. 2.3 та Додаток Д.1). Встановлено, що значна кількість опитуваних (58,0 %) мають низький рівень емоційної стійкості, середній рівень мають 33,2 % старшокласників, і лише 8,8 % мають високий рівень емоційної стійкості.

В цілому, можна зазначити, що представлені дані вказують на недостатню сформованість емоційного компонента старшокласників. Отже, це говорить про необхідність розвитку у старшокласників усвідомленого емоційного ставлення до подій, що відбуваються у суспільстві, громаді, – здатності до *громадянського переживання*, що проявляється у формі доброти, милосердя, допомоги, турботи, уваги, співчуття до громадянської спільноти, почуття відповідальності, обов'язку, честі, гідності, почуття поваги до національної культури мови, традицій.

Рівень сформованості поведінково-вольового компонента громадянської активності старшокласників аналізувався на основі аналізу рівня сформованості його складових: розвитку громадянської рішучості та наполегливості, розвитку громадянської відповідальності, здатності до лідерства в громаді, здатності до громадянської діяльності (див. табл. 2.3 та Додаток Ж).

Результати дослідження *рівня розвитку громадянської рішучості та наполегливості* старшокласників (див. табл. 2.3 та Додаток Ж.1) вказують на переважання в опитаних середнього рівня розвитку громадянської рішучості та

наполегливості (72,5 %). Також виявлено 21,8 % досліджуваних з низьким рівнем розвитку. І лише 5,7 % респондентів мають високий рівень розвитку громадянської рішучості та наполегливості.

Аналіз *рівня розвитку громадянської відповідальності* (див. табл. 2.3 та Додаток Ж.1) виявив, що 11,1 % старшокласників мають високий рівень громадянської відповідальності та інтернальний локус контролю; 78,6 % опитаних мають середній рівень громадянської відповідальності; 10,3 % респондентів мають низький рівень громадянської відповідальності та екстернальний локус контролю.

Також було визначено *рівень здатності до лідерства в громаді* (див. табл. 2.3 та Додаток Ж.1). Як видно з табл. 2.6, більшість старшокласників мають середній рівень здатності до лідерства в громаді (57,3 %); низький рівень здатності мають 13,7 % опитаних; і лише 29,0 % старшокласників мають високий рівень здатності до лідерства в громаді.

Крім того, було виявлено *рівень здатності до громадянської діяльності старшокласників* (див. табл. 2.3 та Додаток Ж.1). Встановлено, що значна кількість опитуваних (55,7 %) мають високий рівень здатності до громадянської діяльності, низький рівень мають 5,4 % старшокласників, і 38,9 % мають середній рівень здатності до громадянської діяльності.

В цілому, можна зазначити, що представлені дані вказують на недостатню сформованість поведінково-вольового компонента старшокласників. Отже, це говорить про необхідність розвитку у старшокласників умінь і навичок, які забезпечують ефективне здійснення громадянської діяльності, – *громадянської конкурентоздатності*, що проявляється у вигляді працелюбства, надійності, людяності, самостійності, енергійності, врівноваженості, впевненості у собі, вміння вести переговори, викликати почуття довіри, дисциплінованості, зібраності, вміння впорядковувати власну діяльність.

Також було проведено аналіз розвитку структурних компонентів громадянської активності старшокласників за рівнями сформованості (див. табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Рівень сформованості компонентів громадянської активності старшокласників

Компоненти громадянської активності старшокласників	Рівень сформованості компонентів (кількість досліджуваних, у %)		
	Низький	Середній	Високий
Когнітивний	31,3	49,2	19,5
Мотиваційний	24,8	65,3	9,9
Емоційний	36,6	61,5	1,9
Поведінково-вольовий	6,8	71,4	21,8

Як видно з табл. 2.4, більшість старшокласників мають середній рівень розвитку сформованості компонентів громадянської активності старшокласників, а саме: когнітивний (49,2 %), мотиваційний (65,3 %), емоційний (61,5 %), поведінково-вольовий (71,4 %). При цьому, порівнюючи рівні розвитку структурних компонентів громадянської активності старшокласників, можна констатувати, що у старшокласників більше розвинений поведінково-вольовий компонент громадянської активності старшокласників (високий рівень розвитку цієї складової мають 21,8 % респондентів). Решта компонентів: когнітивний (19,5 %), мотиваційний (9,9 %), емоційний (1,9 %) розвинені слабо.

У цілому, дослідження виявило недостатній рівень розвитку компонентів громадянської активності старшокласників.

Спираючись на отримані дані, ми розподілили всіх досліджуваних старшокласників на три групи відповідно до рівня сформованості громадянської активності старшокласників (див. табл. 2.5, Додаток З).

Таблиця 2.5

Рівень сформованості громадянської активності старшокласників

Рівні розвитку	Кількість досліджуваних (у %)
Низький рівень	21,4
Середній рівень	71,4
Високий рівень	7,2

Як видно з табл. 2.5, переважна більшість досліджуваних старшокласників має середній (71,4 % від загальної кількості респондентів) і низький (21,4 % досліджуваних) рівень громадянської активності старшокласників. І лише 7,2 % досліджуваних старшокласників були віднесені до групи з високим рівнем громадянської активності.

2.2.2. Типи громадянської активності старшокласників.

Другим етапом нашого дослідження стало визначення *типів громадянської активності старшокласників*.

У результаті проведення *факторного аналізу* відповідей опитаних виділено **п'ять факторів**, що охоплюють 49,3 % загальної дисперсії. Фактори відображають основні прояви громадянської активності старшокласників (див. Додаток К).

Перший фактор – «особистісно-відповідальний», який включає такі складові: «розвиток громадянської відповідальності» (0,659), «розвиток громадянської рішучості та наполегливості» (0,602), «здатність до лідерства в громаді» (0,554), «ставлення до себе як до громадянина» (0,608). Фактор охоплює 12,7 % загальної дисперсії.

Другий фактор – «аналітично-прогностичний» характеризує такі складові: «аналітичні та прогностичні знання» (0,768), «громадянські знання» (0,595),

«розуміння громадянських обов'язків» (0,590). Фактор охоплює 11,2 % загальної дисперсії.

Третій фактор – «мотиваційно-спрямовуючий», який включає такі складові: «прагнення досягнути громадянську мету» (0,762), «здатність до громадянської діяльності» (0,568), «соціально-психологічні установки» (0,474). Фактор охоплює 9 % загальної дисперсії.

Четвертий фактор – «ціннісно-орієнтований» характеризує такі складові: «ставлення до громадянських чеснот» (0,643), «ставлення до суспільних цінностей» (0,611), «громадянську асертивність» (- 0,412). Фактор охоплює 8,4 % загальної дисперсії.

П'ятий фактор – «емоційно-стабільний» характеризує «емоційну стійкість до громадянських подій» (0,829). Фактор охоплює 8 % загальної дисперсії.

Кожен із визначених факторів мають суттєві змістовні характеристики. Так, важливими характеристиками *1 фактора* є, на наш погляд, такі ознаки, які дозволяють ефективно розв'язувати проблеми громадянського характеру. До ознак першого фактора ми можемо віднести такі: здатність з достатнім ступенем усвідомленості й почуття реальності визначати для себе громадянські цілі, шляхи і способи їх досягнення; впевненість у собі, послідовність і наполегливість у досягненні громадянської мети, врівноваженість і незалежність завдяки наявності схильності приписувати відповідальність за події, які відбуваються в житті та результати своєї діяльності тільки власним здібностям та зусиллям; вміння володіти яскраво вираженими організаторськими та комунікативними здібностями, які характеризують умінням сприймати інших, досягати взаєморозуміння, будувати власну поведінку згідно з соціальними вимогами; повага до себе як до громадянина, задоволеність собою, адекватне зіставлення своїх можливостей та здібностей.

Основними характеристиками *2 фактора* є: рівень громадянської обізнаності, що відображає орієнтацію старшокласників на ефективне виконання громадянської діяльності, розуміння сутності громадянської активності; свідоме розуміння необхідності виконувати громадянські обов'язки в інтересах

колективу; вміння аналізувати громадянські явища, процеси, події, закономірності розвитку громадянського суспільства та громадянську діяльність інших; властивість визначати цілі й завдання, обирати способи їх досягнення, планувати та моделювати зміст громадянської діяльності та передбачати результати цієї діяльності; можливість прогнозувати власне майбутнє.

До складу *3 фактора* входять такі характеристики: наявність мотивів до досягнення мети, яка виступає як усвідомлюваний результат досягнення потреби у громадянській діяльності; наявність прагнення до соціально-психологічних установок, як сильно виражених орієнтацій на результат, альтруїзм, труд та свободу; прагнення та спрямованість старшокласників займатись громадянською діяльністю, приймати активну участь у шкільних і позашкільних заходах, у роботі шкільного самоврядування, бути членами дитячих чи молодіжних організацій, відвідувати гуртки за інтересами, цікавитися проблемами місцевої громади та країни, допомагати іншим у вирішенні важливих для життя питань.

Характеристиками *4 фактора* є: спроможність оцінювати громадянські чесноти й необхідність виявляти їх у ставленні до людей і до себе; прояв стійко-позитивного ставлення до суспільних цінностей, яке включає почуття любові до своєї нації, добросовісне виконання громадянських завдань, взаємодопомогу, толерантність, здатність до компромісів, переживання старшокласників щодо власного образу Я-громадянин; вміння коректно постояти за себе, вільно висловлюють свою думку, здатність до компромісу, вміння просити інших про послугу, враховуючи точку зору інших.

Стосовно *5 фактора* можна відмітити, що основною характеристикою є: рівень емоційної стійкість, яка є необхідною засадою гармонійного функціонування особистості старшокласників і характеризує рівновагу до надзвичайного збудження й емоційного напруження під впливом стресорів, перевага ерготропних тенденції розвитку: автономність, ексцентричність, збалансованість, високий рівень працездатності; вміння легко адаптуватися у складних життєвих умовах, зваженість.

Аналіз отриманих даних надав можливість умовно об'єднати фактори за двома напрямками: а) «компетентний» – який означає сукупність знань, умінь, навичок, переконань, які допомагають старшокласникам знайти та усвідомити своє місце в суспільстві, здатність, спроможність активно, ефективно реалізовувати громадянські права й обов'язки, включає певний рівень психологічної готовності до активного здійснення суспільної діяльності [228]. До них ми віднесли такі фактори, як: «особистісно-відповідальний», «аналітично-прогностичний», «мотиваційно-спрямовуючий»; б) «емоційний» – який характеризує ставлення старшокласників до подій, що відбуваються у суспільстві, громаді, до громадянських цінностей та стресостійкість. До них ми віднесли такі фактори, як: «ціннісно-орієнтований», «емоційно-стабільний».

На нашу думку, найбільш ефективними у процесі розвитку громадянської активності старшокласників є змістовні характеристики *«особистісно-відповідального»* фактора, оскільки високий рівень відповідальності, рішучості, ініціативності, лідерських здібностей, адекватне ставлення до себе та своїх можливостей є основою для легкого оволодіння системою громадянських знань, які певним чином підштовхують і впливають на громадянську спрямованість та позитивне ставлення старшокласників до готовності виконувати громадянську діяльність.

На основі результатів факторного аналізу проведено кластерний аналіз, що надав можливість виділити типи громадянської активності старшокласників (див. табл. 2.6 та Додаток Л).

Як видно із табл. 2.6, типи громадянської активності старшокласників розподілені наступним чином.

Перший тип («громадянська відповідальність») – це структура, для якої характерні складові, що належать до 1-го фактора. Тобто, старшокласники, які мають таку структуру громадянської активності: особистісно-відповідальні (0,629), духовні, тобто мають позитивне ставлення до громадянських цінностей (0,395), але їх емоційна стійкість слабка (0,114), їм бракує аналітично-прогностичної обізнаності (-0,995), мотиваційної спрямованості (-0,504). Ці

старшокласники будуть проявляти громадянську активність тоді, коли їх діяльність буде спрямована на поглиблення громадянських знань і конкурентоздатність – на досягнення громадянських цілей.

Таблиця 2.6

Типи громадянської активності старшокласників
(на основі кластерного аналізу)

Фактори	Кластери					
	1	2	3	4	5	6
1 фактор («особистісно-відповідальний»)	0,629	-0,318	-0,644	1,217	-0,253	-0,646
2 фактор («аналітично-прогностичний»)	-0,995	0,569	-0,091	0,923	0,068	-0,573
3 фактор («мотиваційно-спрямовуючий»)	-0,504	0,395	-1,274	0,052	0,136	0,935
4 фактор («ціннісно-орієнтований»)	0,395	1,065	-0,497	-0,538	-0,326	-0,606
5 фактор («емоційно-стабільний»)	0,114	-0,215	-0,529	-0,379	1,413	-0,575

Другий тип («громадянська спрямованість») – містить характеристики 2-го, 3-го та 4-го факторів, тобто ці старшокласники мають позитивне ставлення до громадянських цінностей, духовність (1,065), громадянську аналітично-прогностичну обізнаність (0,569), мотиваційну спрямованість (0,395), проте вони не особистісно-відповідальні (-0,318), мають слабку емоційну стабільність (-0,215). Такі старшокласники прихильні до громадянських цінностей, мають соціально-психологічні установки, громадянські та правові знання, проте не конкурентноздатні, не можуть вирішувати складні громадянські завдання, не вміють адаптуватися та брати на себе відповідальність.

Третій тип («громадянська пасивність») – характеризується наявністю всіх факторів з негативними значеннями. Це старшокласники, які не мають

громадянської мотиваційної спрямованості (-1,274), безвідповідальні (-0,644), неврівноважені (-0,529), проявляють негативне ставлення до духовності (-0,497), не володіють аналітично-прогностичною обізнаністю (-0,091). Такі старшокласники можуть входити до групи ризику. Адже для прояву громадянської активності наявність таких характеристик, як: орієнтація на антигромадянську спрямованість, нездатність адаптуватися до умов навколишнього середовища, безвідповідальність, відсутність правових і громадянських знань, емоційна неврівноваженість та стресовий стан, – вказують на проблеми, які старшокласникам необхідно виправляти.

Четвертий тип («громадянська обізнаність») – в якому виражені характеристики 1-го та 2-го факторів. Тобто, ці старшокласники, особистісно-відповідальні (1,217), аналітико-прогностично обізнані (0,923), проте в них слабка мотиваційна спрямованість на досягнення громадянських цілей (0,052), вони не володіють громадянською духовністю (-0,538) та характеризуються відсутністю емоційної стійкості (-0,379). Такі старшокласники добре володіють громадянськими знаннями, відповідальні, мають здатність до лідерства, адекватно ставляться до себе та своїх можливостей, мають слабку спрямованість до досягнення громадянських цілей, хоча соціально-психологічні установки позитивні, проте громадянські цінності грають другорядну роль, а емоційна рівновага потребує розвитку.

П'ятий тип («громадянська врівноваженість») – відповідає 3-му та 5-му факторам. Тобто, ці старшокласники мають емоційну стійкість (1,413) та слабко виражену громадянську спрямованість (0,136), слабку аналітико-прогностичну обізнаність (0,068), проте вони не мають громадянської духовності (-0,326) та особистісної відповідальності (-0,253). Такі старшокласники характеризуються такими ознаками як: наявність емоційної стійкості, соціально-психологічних установок, схильність до досягнення громадянських цілей, здатність до громадянської діяльності, володіння певним рівнем громадянських, аналітичних і прогностичних знань, проте в них відсутня громадянська відповідальність і здатність до лідерства в громаді, громадянські цінності не є важливими.

Шостий тип («громадянська зацікавленість») – характеризує наявність 3-го фактора. Це старшокласники, які хоч і проявляють громадянську спрямованість (0,935), проте не є особистісно-відповідальними (-0,646), аналітико-прогностично необізнані (-0,573), мають негативне ставлення до громадянської духовності (-0,606), емоційно неврівноважені (-0,575). У таких старшокласників є громадянська мета та соціально-психологічні установки, бажання здійснювати громадянську діяльність, проте вони не мають достатньої відповідальності, лідерських здібностей, громадянських знань, відсутня емоційна стійкість і повага до громадянських цінностей.

На рис. 2.1, представлено кількісний розподіл виділених типів громадянської активності старшокласників.

Типи громадянської активності старшокласників

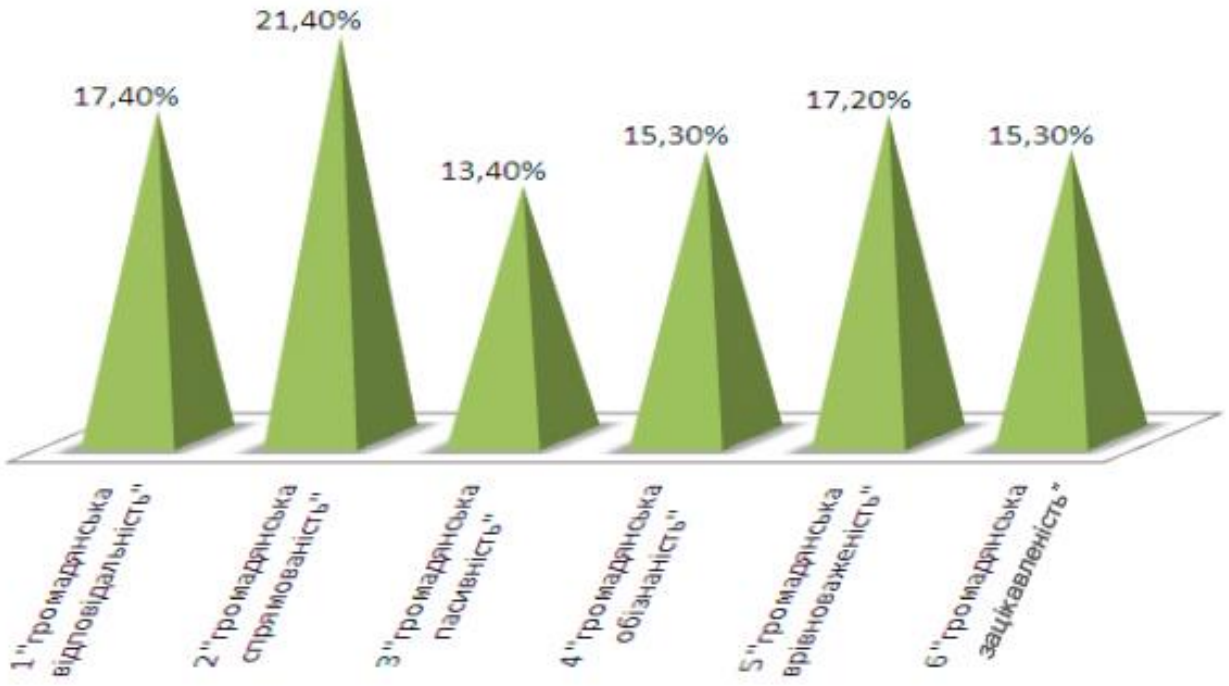

Рис. 2.1. Типи громадянської активності старшокласників (у %, від загальної кількості опитаних)

Аналіз результатів кількісного складу виділених типів громадянської активності старшокласників вказує, що найбільша кількість старшокласників належать до типу «громадянська спрямованість» (21,4 %), дещо менша (17,4 %) – до типу «громадянська відповідальність». Решта старшокласників розподілилась таким чином: «громадянська врівноваженість» (17,2 %), «громадянська обізнаність» (15,3 %), «громадянська зацікавленість» (15,3 %), «громадянська пасивність» (13,4 %).

Отже, у результаті проведеного дослідження виявлено, що кожний із визначених типів громадянської активності старшокласників є недосконалим і має свої недоліки. Це означає, що розвиток громадянської активності старшокласників необхідно організовувати диференційовано, акцентуючи увагу на вдосконалення нерозвинених складових елементів того чи іншого типу громадянської активності старшокласників.

2.3. Вплив чинників на розвиток громадянської активності старшокласників

До основних чинників, які впливають на становлення типів громадянської активності старшокласників, було віднесено:

а) соціально-демографічні чинники: *стать* – старшокласники-юнаки та старшокласники-дівчата; *вік* – старшокласники 14, 15, 16, 17 років; *сімейний стан* – сім'я, в якій проживає старшокласник повна, неповна, чи старшокласник має статус сироти, або дитини, що позбавлена батьківського піклування; *матеріальний стан сім'ї* – старшокласник проживає в малозабезпеченій, забезпеченій сім'ї; *освіта батьків* – батько та мати старшокласника мають вищу, середньоспеціальну та середню освіту, *регіон* – центр, південь, захід, схід; *тип населеного пункту* – місто, село, смт;

б) навчально-організаційні чинники: *тип навчального закладу* – загальноосвітня школа, гімназія, ліцей.

Для встановлення взаємозв'язку між кожним із соціально-демографічних і навчально-організаційних чинників і типами громадянської активності старшокласників було використано кореляційний аналіз (використовувався критерій χ^2).

2.3.1. Соціально-демографічні чинники розвитку громадянської активності старшокласників.

Вплив статі на особливості розвитку типів громадянської активності старшокласників.

Аналіз результатів даних за критерієм χ^2 і коефіцієнтом рангової кореляції (ρ) виявив статистичні зв'язки між типами громадянської активності та статтю старшокласників (див. табл. 2.7, додаток М.1).

Як видно з табл. 2.7, між старшокласниками-юнаками та старшокласниками-дівчатами щодо сформованості типів громадянської активності існують статистичні відмінності ($\rho<0,5$).

Зокрема, виявлено, що серед типів громадянської активності старшокласників-дівчат переважає тип «громадянська спрямованість» (23,8 %). Інші типи громадянської активності виражені в такій послідовності: «громадянська врівноваженість» (15,6 %), «громадянська пасивність» (15,0 %), «громадянська обізнаність» (12,9 %). Варто відмітити, що такі типи громадянської активності старшокласниць, як «громадянська відповідальність», «громадянська зацікавленість», виявлені в однакової кількості респондентів (16,4 % відповідно).

Аналіз результатів дослідження типів громадянської активності старшокласників-юнаків надав можливість відмітити, що найбільша кількість осіб входить у групи типів «громадянська врівноваженість» і «громадянська відповідальність» (19,1 %), «громадянська обізнаність» і «громадянська спрямованість» (18,3 %), а ось типи «громадянська зацікавленість» – (13,9 %), «громадянська пасивність» – (11,3 %).

Таблиця 2.7

Зв’язок типів громадянської активності старшокласників та їх статтю

Типи громадянської активності	Стать (кількість досліджуваних у %)	
	Дівчата	Юнаки
«громадянська відповідальність»	16,3	19,1*
«громадянська спрямованість»	23,8*	18,3
«громадянська пасивність»	15,0	11,3
«громадянська обізнаність»	12,9	18,3
«громадянська врівноваженість»	15,6	19,1*
«громадянська зацікавленість»	16,4	13,9

Примітка: *– ρ<0,5.

Результат виявленого зв’язку між типами громадянської активності старшокласників та їх статтю підтверджує думку В. О. Сухомлинського, який зазначає, що старшокласники-дівчата, у порівнянні зі старшокласниками-юнаками, чітко усвідомлюють громадянські цінності, їх громадянська активність більш спрямована на дотримання правил і виконання обов’язків громади, вони мають достатній рівень вольових якостей, компетентно знаходять вихід із складних ситуацій, проте їм притаманна низька емоційна стабільність. У свою чергу старшокласники-юнаки характеризуються більшою відповідальністю у постановці життєвих, громадянських цілей, вони вміють правильно ідентифікувати себе з образом «Я-громадянини», краще орієнтуються в громадянських знаннях, мають високу емоційну рівновагу [298].

Це говорить про те, що старшокласники-юнаки більшою мірою готові проявляти громадянську активність, не почуваючи емоційного дискомфорту, в той час, як старшокласники-дівчата меньше здатні до прояву громадянської активності, проте чітко усвідомлюють громадянські правила та обов’язки.

Вплив віку на особливості розвитку типів громадянської активності старшокласників.

Аналіз отриманих результатів за критерієм χ^2 і коефіцієнтом рангової кореляції (ρ) виявив статистично значущі відмінності (на рівні тенденції, ρ<0,05) між типами громадянської активності старшокласників та їх віком (табл. 2.8, додаток М.2).

Як видно із табл. 2.8, серед 14-річних старшокласників виявився найбільше сформований тип «громадянська відповідальність» громадянської активності (29,7 %), серед 15-річних – «громадянська зацікавленість» (20,7 %), 16-річних – «громадянська спрямованість» (30,3 %), серед 17-річних старшокласників – «громадянська спрямованість» (28,9 %).

Таблиця 2.8

Зв'язок типів громадянської активності старшокласників та їх віком

Типи громадянської активності	Вік (роки) (кількість досліджуваних у %)			
	14	15	16	17
«громадянська відповідальність»	29,7*	14,4	17,1	15,8
«громадянська спрямованість»	16,2	14,4	30,3*	28,9*
«громадянська пасивність»	18,9	18,9	2,6	13,2
«громадянська обізнаність»	16,2	16,2	15,7	10,5
«громадянська врівноваженість»	10,8	15,4	21,1	21,1
«громадянська зацікавленість»	8,2	20,7*	13,2	10,5

Примітка: *– ρ<0,05.

Детальний аналіз вибірки, серед 14-річних старшокласників, показав наявність інших типів громадянської активності, а саме: «громадянська пасивність» (18,9 %), «громадянська обізнаність» і «громадянська спрямованість» (16,2 %), «громадянська врівноваженість» (10,8 %) та «громадянська зацікавленість» (8,2 %). Серед 15-річних сташокласників виявлені ще такі типи

громадянської активності: «громадянська пасивність» (18,9 %), «громадянська обізнаність» (16,2 %), «громадянська врівноваженість» (15,4 %). «громадянська спрямованість» і «громадянська відповідальність» (14,4 %). Серед 16-річних сташокласників виділяються такі типи: «громадянська врівноваженість» (21,1 %), «громадянська відповідальність» (17,1 %), «громадянська обізнаність» (15,7 %), «громадянська зацікавленість» (13,2 %), «громадянська пасивність» (2,6 %). 17-річні старшокласники мають ще такі типи громадянської активності: «громадянська спрямованість» (28,9 %), «громадянська врівноваженість» (21,1 %), «громадянська відповідальність» (15,8 %), «громадянська пасивність» (13,2 %), «громадянська зацікавленість» та «громадянська обізнаність» (10,5 %).

Отримані дані підтверджують точку зору І. Ю. Кулагіної, яка стверджує, що проблема життєвого самовизначення вперше постає у 14-річних старшокласників, які починають гостро відчувати потребу в майбутньому реалізувати себе в праці, громадянському житті, у сім'ї, усвідомлюють значущість власних цінностей, вчинків і дій, недосконаліть своїх знань, здібностей і можливостей, у зв'язку з цим підвищується рівень тривожності [156]. Саме тому у 14-річних старшокласників зростає рівень відповідальності за власні дії та ідентифікація їх з вчинками інших, розвивається самоконтроль, самооцінка, знижується рівень емоційної стабільності та рівноваги, зростає хвилювання за своє майбутнє, тому знижується рівень зацікавленості щодо громадянських проблем і зростає громадянська пасивність.

У дослідженнях Л. М. Семенюк, 15-річні старшокласники намагаються зрозуміти поняття «громадянська активність», чому вона важлива у відношеннях з оточуючими, яку роль відіграє в самосвідомості. З точки зору науковця, у 15-річних учнів домінують мотиви справедливості та дисципліни, усвідомлення себе відбувається через категорії самооцінки, самовідношення, соціально-рольової позиції [270]. Цим підтверджується факт того, що для 15-річних старшокласників проблеми громади цікаві та важливі, оскільки юнаки починають усвідомлювати, що саме громада надає можливість реалізувати потребу в самовираженні та самоствердженні. Щодо 16, 17-річних учнів, на думку Л. М. Семенюк, то вони

більше приділяють увагу громадянсько активній поведінці, аналізуючи випадки появи громадянської пасивності. Для них характерні мотиви самовираження, справедливості, моральної рефлексії, самовідношення відбувається через категорію компетенції, самовизначення, громадянська активність набуває характер механізму саморегуляції [270]. Тому 16, 17-річні учні усвідомлюють важливість громадянської активності в житті особистості та спрямовують свої дії на вирішення громадянських проблем.

Вплив сімейного стану на особливості розвитку типів громадянської активності старшокласників.

Аналіз отриманих результатів за критерієм χ^2 і коефіцієнтом рангової кореляції (ρ) виявив статистично значущі відмінності (на рівні тенденції, $\rho<0,05$) між типами громадянської активності старшокласників і станом сім'ї, в якій вони проживають (див. табл. 2.9, додаток М.3).

Як видно із табл. 2.9, серед старшокласників, що проживають у повних сім'ях виявився найбільше сформований «громадянська спрямованість» тип громадянської активності (21,7 %), серед старшокласників, що проживають у неповних сім'ях – «громадянська пасивність» (26,7 %).

Детальний аналіз вибірки, серед старшокласників, що проживають у повних сім'ях показав наявність інших типів громадянської активності, а саме: «громадянська врівноваженість» (18 %), «громадянська зацікавленість» (17,1 %) та «громадянська відповідальність» (16,6 %), «громадянська обізнаність» (16,1 %) та найменше «громадянська пасивність» (10,5 %). Серед сташокласників, що проживають у неповних сім'ях, виділяються ще такі типи: «громадянська відповідальність» (22,2 %), «громадянська спрямованість» (20 %), «громадянська врівноваженість» (13,3 %), «громадянська обізнаність» (11,1 %) і «громадянська зацікавленість» (6,7 %).

Результати виявленого зв'язку між типами громадянської активності старшокласників і станом сім'ї підтверджують точку зору Л. О. Кияшко, яка зазначає, що особистості раннього юнацького віку з повних сімей мають позитивні передумови для розвитку політичної, громадянської участі у

майбутньому. В таких сім'ях, зазвичай, батьки виступають рольовою моделлю для своїх дітей, вони надають можливість дитині відчути любов, тепло, ласку, формують у них повагу до рідних та інших людей, створюють атмосферу пошани до свого народу, підтримують прагнення членів родини зберігати сімейні, народні традиції, розвивають гідність, гордість, свідомість і самосвідомість, формують соціальний інтерес та ініціативність, стимулюють соціальну участь і активність дитини, демонструють наявність політичних, громадянських знань і високий рівень національної свідомості [128]. Тому, саме старшокласники з повних сімей, у порівнянні зі старшокласниками з неповних сімей, мають достатній рівень громадянських знань, їх діяльність спрямована на досягнення громадянських цілей, якими вони дуже зацікавлені, відчувають відповідальність перед іншими за свої вчинки та дії, більш відкриті, комунікабельні та врівноважені.

Таблиця 2.9

Зв'язок типів громадянської активності старшокласників і станом сім'ї, в якій вони проживають

Типи громадянської активності	Стан сім'ї (кількість досліджуваних у %)	
	повна	неповна
«громадянська відповідальність»	16,6	22,2
«громадянська спрямованість»	21,7*	20,0
«громадянська пасивність»	10,5	26,7*
«громадянська обізнаність»	16,1	11,1
«громадянська врівноваженість»	18,0	13,3
«громадянська зацікавленість»	17,1	6,7

Примітка: *– $\rho<0,05$.

Що стосується старшокласників з неповних сімей, то отримані нами результати підтверджують думку І. С. Кона, який вважає, що у неповних сім'ях у дітей порушується гармонійний розвиток інтелектуальної сфери, страждають

математичні, просторові, аналітичні здібності, відсутні навички спілкування з представниками протилежної статі. Такі старшокласники нецілеспрямовані, не відчувають достатньої безпеки, безініціативні, сором'язливі, неврівноважені, не вміють протистояти життєвим труднощам, невпевнені в собі, їх не цікавить, як змінити своє життя, мають соціальну та громадянську незрілість [138]. Тому старшокласники з неповних сімей за результатами нашого дослідження менше зацікавлені проблемами громади, їх громадянські знання потребують розвитку, вони неврівноважені та громадянсько пасивні.

Вплив матеріального стану сім'ї на особливості розвитку типів громадянської активності старшокласників.

Аналіз результатів даних за критерієм χ^2 і коефіцієнтом рангової кореляції (ρ) виявив статистичні відмінності (на рівні тенденції, $\rho<0,5$) між типами громадянської активності та їх матеріальним станом сім'ї (див. табл. 2.10, Додаток М.4).

Як видно з табл. 2.10, між старшокласниками, які проживають у забезпечених сім'ях, і старшокласниками, що проживають у малозабезпечених сім'ях, щодо сформованості типів громадянської активності існують статистичні відмінності ($\rho<0,5$).

Зокрема, виявлено, що серед типів громадянської активності старшокласників, які проживають у забезпечених сім'ях, переважає тип «громадянська спрямованість» (19,8 %). Інші типи громадянської активності виражені в такій послідовності: «громадянська відповідальність» (18,1 %), «громадянська врівноваженість» (17,7 %), «громадянська зацікавленість» (16,0 %), «громадянська обізнаність» (15,6 %), «громадянська пасивність» (12,8 %).

Аналіз результатів дослідження типів громадянської активності старшокласників, які проживають у малозабезпечених сім'ях, надав можливість відмітити, що найбільша кількість осіб входить у групу типу «громадянська спрямованість» (42,1 %). Інші типи громадянської активності виражені в такій послідовності: «громадянська пасивність» (21,1 %) «громадянська

відповідальність», «громадянська врівноваженість», «громадянська обізнаність» (10,5 % відповідно), «громадянська зацікавленість» (5,3 %).

Таблиця 2.10

Зв'язок типів громадянської активності старшокласників та їх матеріального стану сім'ї

Типи громадянської активності	Матеріальний стан сім'ї (кількість досліджуваних у %)	
	Забезпечена	Малозабезпечена
«громадянська відповідальність»	18,1	10,5
«громадянська спрямованість»	19,8*	42,1*
«громадянська пасивність»	12,8	21,1
«громадянська обізнаність»	15,6	10,5
«громадянська врівноваженість»	17,7	10,5
«громадянська зацікавленість»	16,0	5,3

Примітка: *– ρ<0,5.

Отримані нами результати підтверджують думку С. Ф. Валієвої, яка вважає, що, перспективи достойного розвитку дітей з малозабезпечених сімей мінімальні, оскільки атмосфера такої сім'ї напружена, постійно відчувається незадоволеність, співзалежність, зниження нормальних умов для життєдіяльності. В таких сім'ях батькам складно адаптуватися до змін життя, вони використовують дітей для задоволення своїх потреб, невпевнені у собі вони перестають бути авторитетом і зразком для наслідування. В зв'язку з цим діти з незабезпечених сімей характеризуються неприйняттям свого Я, характеру, особливостей, емоцій, формуванням асоціальної чи егоїстичної мотивації до самореалізації, нездатністю побудувати чіткої життєвої перспективи, відсутністю навичок соціальної взаємодії, низьким рівнем соціального інтелекту, що заважає розуміти громадянські норми, правила, слабко розвинутим почуттям відповідальності за вчинки, невпевненістю у собі, бажанням бути непомітним, що веде до відсутності

бажання реалізуватися в соціальній діяльності, бути громадянином своєї країни [53]. Тому в нашому дослідженні результати свідчать про те, що старшокласники з малозабезпечених сімей, у порівнянні зі старшокласниками з забезпечених сімей, мало зацікавлені питаннями громади, їх відповідальність за власні вчинки низька, вони неврівноважені та громадянсько пасивні, хоча відчувають велику потребу реалізувати себе в соціумі, громаді. Вони хоча і зацікавлені подіями, які відбуваються в громаді, проте не мають перед собою взірця для прикладу.

Вплив освіти батьків старшокласників на особливості розвитку типів громадянської активності старшокласників.

Аналіз отриманих результатів за критерієм χ^2 і коефіцієнтом рангової кореляції (ρ) виявив статистичні відмінності (на рівні тенденції, $\rho<0,5$) між типами громадянської активності старшокласників й освітою їх батьків (див. табл. 2.11, додаток М.5).

Як видно із табл. 2.11, серед старшокласників, у яких батьки мають вищу освіту виявився найбільше сформований тип «громадянська зацікавленість» громадянської активності (20 %), серед старшокласників, у яких батьки мають середньо-спеціальну освіту, – тип «громадянська спрямованість» (28,3 %), старшокласники, в яких батьки з середньою освітою, – тип «громадянська врівноваженість» (27 %), старшокласники, в яких мати має вищу освіту, батько – середньо-спеціальну, – тип «громадянська спрямованість» (30 %), у старшокласників, у яких мати з вищою, батько з середньою освітою, – тип «громадянська врівноваженість» (42,8 %), старшокласники, в яких батько має вищу, а мати середньо-спеціальну освіту, – тип «громадянська спрямованість» (37,5 %), у старшокласників, у яких батько з вищою, мати з середньою освітою, – типи «громадянська спрямованість» і «громадянська врівноваженість» мають однакову кількість респондентів (27,3 %), старшокласники, в яких мати має середньо-спеціальну освіту, батько – середню, – тип «громадянська врівноваженість» (50 %), у старшокласників, в яких батько має середньо-спеціальну освіту, мати – середню, – переважає тип «громадянська відповідальність» (57,1 %).

Таблиця 2.11

Зв'язок типів громадянської активності старшокласників з освітою їх батьків

Типи громадянської активності	Освіта батьків (кількість досліджуваних у %)								
	Мати, батько - В**	Мати, батько – СС*	Мати, батько - С**	Мати - В, батько - СС	Мати - В, батько - С	Батько - В, мати - СС	Батько - В, мати - С	Мати - СС, батько - С	Батько - СС, мати - С
«громадянська відповідальність»	17,4	9,4	21,6	15,0	28,6	12,5	18,1	25,0	57,1*
«громадянська спрямованість»	16,5	28,3*	18,9	30*	0	37,5*	27,3*	25,0	28,6
«громадянська пасивність»	14,8	20,8	10,8	5,0	0	12,5	9,1	0	0
«громадянська обізнаність»	19,1	13,2	8,2	20,0	14,3	12,5	9,1	0	14,3
«громадянська врівноваженість»	12,2	18,9	27,0*	10,0	42,8*	12,5	27,3*	50*	0
«громадянська зацікавленість»	20,0*	9,4	13,5	20,0	14,3	12,5	9,1	0	0

Примітка: * – ρ<0,5; ** В – вища освіта, СС– середньо-спеціальна, С – середня

Детальний аналіз вибірки, серед старшокласників, у яких батьки мають вищу освіту, показав наявність інших типів громадянської активності, а саме: «громадянська обізнаність» (19,1 %), «громадянська відповідальність» (17,4 %), громадянська спрямованість» (16,5 %), «громадянська пасивність» (14,8 %), «громадянська врівноваженість» (12,2 %); серед старшокласників, у яких батьки мають середньо-спеціальну освіту, виявлені ще такі типи громадянської активності: «громадянська пасивність» (20,8 %), «громадянська врівноваженість» (18,9 %), «громадянська обізнаність» (13,2 %), «громадянська зацікавленість» та «громадянська відповідальність» (9,4 %). Серед старшокласників, в яких батьки з середньою освітою, виділяються такі типи: «громадянська відповідальність» (21,6 %), «громадянська спрямованість» (18,9 %), «громадянська зацікавленість»

(13,5 %), «громадянська пасивність» (10,8 %), «громадянська обізнаність» (8,2 %). Старшокласники, в яких мати має вищу освіту, батько – середньо-спеціальну, – мають ще такі типи громадянської активності: «громадянська обізнаність», «громадянська зацікавленість» (20 %), «громадянська відповідальність» (15 %), «громадянська врівноваженість» (10 %), «громадянська пасивність» (5 %); у старшокласників, у яких мати з вищою, батько з середньою освітою, – тип «громадянська відповідальність» (28,6 %), «громадянська обізнаність» і «громадянська зацікавленість» (14,3 %), до типів «громадянська пасивність» і «громадянська спрямованість» жодного респондента не відноситься. Старшокласники, в яких батько має вищу, а мати середньо-спеціальну освіту, – всі типи, крім «громадянська спрямованість», мають однакову кількість респондентів (12,5 %); у старшокласників, у яких батько з вищою, мати з середньою освітою, – типи «громадянська відповідальність» (18,1 %), «громадянська обізнаність», «громадянська пасивність» і «громадянська зацікавленість» (9,1 %). Старшокласники, в яких мати має середньо-спеціальну освіту, батько – середню, – типи «громадянська відповідальність» і «громадянська спрямованість» мають (25 %) старшокласників, жодного респондента не має в типах «громадянська обізнаність», «громадянська пасивність» і «громадянська зацікавленість»; у старшокласників, в яких батько має середньо-спеціальну освіту, мати – середню, – типи «громадянська спрямованість» (28,6 %), «громадянська готовність» (14,3 %), типи «громадянська агресивність», «громадянська врівноваженість» і «громадянська зацікавленість» немають жодного респондента.

Результати отриманих даних надають можливість побачити тенденцію, що чим вище рівень освіти батьків старшокласників, тим більше зацікавленість учнів у громадянських питаннях, вище рівень громадянських знань; також чим нижче рівень освіти батьків, тим більше відповідальності старшокласників перед суспільством, громадою. Необхідно приділити увагу й тому факту, що спрямованість дій і вчинків учнів на вирішення громадянських проблем вища в сім’ях, де батько більш освідчений ніж мати, але громадянська пасивність

найнижча в тих сім'ях старшокласників, в яких мати має більший рівень освіти ніж батько.

Отже, отримані дані свідчать про те, що існує незначна залежність типу громадянської активності старшокласників від освіти батьків.

Вплив регіону на особливості розвитку типів громадянської активності старшокласників.

Аналіз отриманих результатів за критерієм χ^2 і коефіцієнтом рангової кореляції (ρ) виявив статистично значущі відмінності (на рівні тенденції, $\rho<0,05$) між типами громадянської активності старшокласників і регіоном, в якому проживають старшокласники (див. табл. 2.12, додаток М.6).

Як видно з табл. 2.12, між старшокласниками, які проживають у північному, південному, західному та східному регіонах, щодо сформованості типів громадянської активності існують статистично значущі відмінності ($\rho<0,05$).

Зокрема, виявлено, що серед старшокласників, які проживають у північному регіоні, переважає тип «громадянська відповідальність» (23,9 %). Інші типи громадянської активності виражені в такій послідовності: «громадянська обізнаність» (20,9 %), «громадянська пасивність» і «громадянська врівноваженість» (14,9 % відповідно), «громадянська спрямованість» (13,4 %), «громадянська зацікавленість» (11,8 %).

Серед типів громадянської активності старшокласників, які проживають у західному регіоні, переважає тип «громадянська спрямованість» (23,9 %). Інші типи громадянської активності виражені в такій послідовності: «громадянська врівноваженість» (20,3 %) «громадянська зацікавленість» (19,5 %), «громадянська відповідальність» (14,5 %), «громадянська пасивність» і «громадянська обізнаність» (10,9 % відповідно).

Аналіз результатів дослідження типів громадянської активності старшокласників, які проживають у південному регіоні, надав можливість відмітити, що найбільша кількість осіб входить у групи типу «громадянська спрямованість» (26,9 %). Меншу кількість респондентів мають такі типи громадянської активності: «громадянська пасивність» і «громадянська

врівноваженість» (23,1 % відповідно), «громадянська зацікавленість» (11,5 %), «громадянська обізнаність» і «громадянська відповідальність» (7,7 % відповідно).

Виявлено також, що серед старшокласників, які проживають у східному регіоні, найбільша кількість осіб відносяться до групи типу «громадянська обізнаність» (29 %). Інші типи громадянської активності виражені в такій послідовності: «громадянська відповідальність» (25,8 %), «громадянська спрямованість» (22,6 %), «громадянська пасивність» (12,9 %), «громадянська зацікавленість» (6,5 %), «громадянська врівноваженість» (3,2 %).

Таблиця 2.12

Зв'язок типів громадянської активності старшокласників і регіонів

Типи громадянської активності	Регіон (кількість досліджуваних у %)			
	Північ	Південь	Захід	Схід
«громадянська відповідальність»	23,9*	7,7	14,5	25,8
«громадянська спрямованість»	13,4	26,9*	23,9*	22,6
«громадянська пасивність»	14,9	23,1	10,9	12,9
«громадянська обізнаність»	20,9	7,7	10,9	29,0*
«громадянська врівноваженість»	14,9	23,1	20,3	3,2
«громадянська зацікавленість»	11,8	11,5	19,5	6,5

Примітка: *– ρ<0,05.

Отримані результати підтверджують дослідження Л. О. Кияшко, яка, вивчаючи питання громадянськості, політичної участі молоді різних регіонів України, зазначає, що юнаки та юнки, наприклад, південного регіону мають найнижчий рівень громадянських знань, меньше відповідальні, найбільш громадянсько пасивні та врівноважені у порівнянні з молоддю інших регіонів [128]. Очевидно, теплий клімат, сільськогосподарська та курортна інфраструктура, розмірений спосіб життя людей південного регіону позначається

й на громадянських настроях юнаків. Щодо західного регіону, то авторка зазначає, що молодь у цьому регіоні більш спрямована на досягнення громадянських цілей, зацікавлена у вирішенні проблем громади та більш здатна до прояву громадянської активності. Л. О. Кияшко пояснює таку тенденцію тим, що близькість до Європи та її соціально-культурних, освітніх стандартів справляє позитивний вплив на формування загалу соціально зрілих особистостей. Також науковець вважає, що високий рівень громадянської відповідальності спостерігається у молоді північного регіону, яка усвідомлює необхідність вирішувати проблеми громади та відповідально відноситься до своїх громадянських дій [128]. В. П. Степаненко визначає особливості розвитку громадянської активності молоді східного регіону, яка характеризуються достатнім рівенем громадянської обізнаності, неврівноваженістю та байдужістю до інтересів громади, пояснюючи це історичними, економічними та геополітичними чинниками [294].

Отже, старшокласники з північного регіону більш впевнені у собі, відповідально ставляться до вирішення проблем громадянського характеру. Зусилля старшокласників із південного регіону більш спрямовані на досягнення власних цілей і громадянські проблеми для них не є значними. Старшокласники західного регіону мають найбільшу тенденцію до прояву громадянської активності та щодо вирішення громадянських питань, досягнення громадянських цілей. Юнаки та юнки східного регіону мають достатній рівень громадянських знань, проте стримані у прояві інтересу до проблем громади.

Вплив типу населеного пункту на особливості розвитку типів громадянської активності старшокласників.

Аналіз отриманих результатів за критерієм χ^2 і коефіцієнтом рангової кореляції (ρ) виявив статистично значущий зв'язок (на рівні тенденції, $\rho<0,01$) між типами громадянської активності старшокласників і типом населеного пункту (табл. 2.13, Додаток М.7).

Як видно із табл. 2.13, серед старшокласників, які проживають в місті виявилося, що найбільш сформований тип «громадянська спрямованість»

(21,7 %), серед старшокласників, що проживають у селі – тип «громадянська спрямованість» (25,4 %), серед старшокласників, які живуть у селищі міського типу – тип «громадянська зацікавленість» (35,7 %).

Таблиця 2.13

Зв'язок типів громадянської активності старшокласників і типом населеного пункту

Типи громадянської активності	Тип населеного пункту (кількість досліджуваних у %)		
	Місто	Село	Селище міського типу
«громадянська відповідальність»	19,3	20,3	7,2
«громадянська спрямованість»	21,7*	25,4*	14,3
«громадянська пасивність»	15,5	10,2	9,5
«громадянська обізнаність»	18,0	11,9	9,5
«громадянська врівноваженість»	16,2	15,3	23,8
«громадянська зацікавленість»	9,3	16,9	35,7*

Примітка: *– ρ<0,01.

Детальний аналіз вибірки, серед старшокласників, які проживають у місті, показав наявність інших типів громадянської активності, а саме: типи «громадянська відповідальність» (19,3 %), «громадянська обізнаність» (18 %), «громадянська врівноваженість» (16,2 %), «громадянська пасивність» (15,5 %) та «громадянська зацікавленість» (9,3 %). Серед старшокласників, що проживають у селі, виявлені ще такі типи громадянської активності: «громадянська відповідальність» (20,3 %), «громадянська зацікавленість» (16,9 %), «громадянська врівноваженість» (15,3 %), «громадянська обізнаність» (11,9 %) і «громадянська пасивність» (10,2 %) та серед старшокласників, які живуть у селищі міського типу, виділяються такі типи: «громадянська врівноваженість» (23,8 %), «громадянська спрямованість» (14,3 %), «громадянська обізнаність» і «громадянська пасивність» (9,5 %), «громадянська відповідальність» (7,2 %).

Отримані нами дані співпадають з точкою зору А. В. Мудрика [192], яка представлена у теоретичній частині нашого дослідження. Результати свідчать про те, що старшокласники, які проживають і в місті, і в селі мають потребу спрямовувати свою активність на досягнення громадянських цілей із метою самореалізації та самовираження, проте старшокласники, які проживають у селі, мають меньший рівень громадянських знань і більш громадянсько пасивні. Старшокласники, що проживають у селищі міського типу, переймаються та цікавляться проблемами громади, проте, у порівнянні з юнаками та юнками, що проживають у місті або селі, вони чітко усвідомлюють особисті потреби та спрямовують свої зусилля на досягнення власних цілей.

2.3.2. Навчально-організаційні чинники розвитку громадянської активності старшокласників.

Зв'язок типів громадянської активності старшокласників і типом навчального закладу.

Виявлено наявність статистичного зв'язку ($\rho<0,5$) між виявленими типами громадянської активності старшокласників і типом навчального закладу (табл. 2.14, Додаток М.8).

Як видно з табл. 2.14, між старшокласниками, які навчаються у загальноосвітній школі, гімназії та ліцеї, щодо сформованості типів громадянської активності існують статистичні відмінності ($\rho<0,5$).

Зокрема, виявлено, що серед типів громадянської активності старшокласників, які навчаються у ЗНЗ, переважає тип «громадянська спрямованість» (20,6 %). Інші типи громадянської активності виражені в такій послідовності: «громадянська обізнаність» і «громадянська врівноваженість» (17,6 %), «громадянська відповідальність» і «громадянська пасивність» (16,2 %), «громадянська зацікавленість» (11,8 %).

Аналіз результатів дослідження типів громадянської активності старшокласників, які навчаються в гімназії, надав можливість відмітити, що

найбільша кількість осіб входить у групу типу «громадянська відповідальність» (26,7 %). Меньшу кількість респондентів мають такі типи громадянської активності: «громадянська обізнаність» (20 %), «громадянська спрямованість» (18,3 %), «громадянська врівноваженість» (13,3 %), «громадянська пасивність» (11,7 %), «громадянська зацікавленість» (10,0 %).

Таблиця 2.14

Зв'язок типів громадянської активності старшокласників і типом навчального закладу

Типи громадянської активності	Тип навчального закладу (кількість досліджуваних у %)		
	Загальноосвітня школа	Гімназія	Ліцей
«громадянська відповідальність»	16,2	26,7*	14,2
«громадянська спрямованість»	20,6*	18,3	23,1*
«громадянська пасивність»	16,2	11,7	12,7
«громадянська обізнаність»	17,6	20,0	11,9
«громадянська врівноваженість»	17,6	13,3	18,7
«громадянська зацікавленість»	11,8	10,0	19,4

Примітка: *– ρ<0,5.

Серед типів громадянської активності старшокласників, які навчаються у ліцеї, переважає тип «громадянська спрямованість» (23,1 %). Інші типи громадянської активності виражені в такій послідовності: «громадянська зацікавленість» (19,4 %), «громадянська врівноваженість» (18,7 %), «громадянська відповідальність» (14,2 %), «громадянська пасивність» (12,7 %), «громадянська обізнаність» (11,9 %).

Отримані нами результати співпадають з думкою П. І. Кендзьора, яка представлена у теоретичній частині нашого дослідження. Науковець зазначає, що в традційній школі навчальний процес спрямований на засвоєння певних правил діяльності, повторення школярами існуючого соціального досвіду, проте інноваційні заклади освіти навчають учнів з урахування останніх досягнень не тільки в науці, але й у техніці [122].

Це говорить про те, що старшокласники, що навчаються в загальноосвітніх закладах і ліцеях, мають емоційну стійкість щодо вирішення громадянських питань і спрямовують свою активність на досягнення громадянських цілей, хоча деяка частина старшокласників із ЗНЗ проявляють байдужість до громадянських проблем і більш громадянсько пасивні у порівнянні зі старшокласниками з навчальних закладів інноваційної форми навчання. Старшокласники, що навчаються в гімназії, більш відповідально ставляться до вирішення проблем громадянського характеру та інтелектуально підготовлені до прояву громадянської активності.

Отже, результати емпіричного дослідження засвідчили недостатню сформованість громадянської активності старшокласників і зумовили необхідність розробки програми його розвитку.

Висновки до другого розділу

1. За результатами емпіричного дослідження констатовано недостатній рівень сформованості громадянської активності старшокласників і її окремих компонентів. Встановлено, що майже половина старшокласників мають середній рівень сформованості когнітивного компоненту громадянської активності, третина респондентів – низький рівень і лише п’ята частина опитаних – високий рівень. Щодо мотиваційного компоненту громадянської активності старшокласників, то високий рівень його сформованості виявлено у найменшої кількості досліджуваних, середній рівень – у більшої кількості респондентів і низький рівень – у третини старшокласників. Стосовно емоційного компоненту

громадянської активності старшокласників виявлено, що лише найменша кількість досліджуваних мають високий рівень, половина респондентів – середній рівень і третина старшокласників мають низький рівень сформованості. Майже третина досліджуваних мають середній рівень сформованості поведінково-вольового компоненту, а у п'ятої частини – високий рівень і найменше досліджуваних із низьким рівнем.

2. За допомогою факторного аналізу було виділено *п'ять факторів*, які об'єднали основні складові громадянської активності старшокласників: 1) «особистісно-відповідальний»; 2) «аналітично-прогностичний»; 3) «мотиваційно-спрямовуючий»; 4) «ціннісно-орієнтований»; 5) «емоційно-стабільний».

3. На основі рівнів сформованості складових компонентів громадянської активності старшокласників виділено типи громадянської активності старшокласників: «громадянська відповідальність», «громадянська спрямованість», «громадянська пасивність», «громадянська обізнаність», «громадянська врівноваженість», «громадянська зацікавленість». Кожен із визначених типів громадянської активності старшокласників потребує подальшого вдосконалення характеристик, важливих для громадянської активності старшокласників, за допомогою спеціальної психологічної підготовки.

4. Типи громадянської активності старшокласників тісно пов'язані з соціально-демографічними чинниками: статтю, віком, регіоном, сімейним станом, освітою батьків, типом населеного пункту; навчально-організаційним чинником: типом навчального закладу. Найбільш значущі зв'язки існують між типами громадянської активності старшокласників і віком учнів, станом сім'ї, типом населеного пункту, де проживають юнаки та юнки.

Основні результати другого розділу дисертаційного дослідження дістали своє відображення в таких публікаціях:

1. Саврасова-В'юн Т. О. Психологічні особливості дослідження типів громадянської активності старшокласників / Т. О. Саврасова-В'юн // Вісник

післядипломної освіти : зб. наук. праць / Ун-т менедж. освіти НАПН України ; редкол. : О. Л. Ануфрієва та ін. – К., 2005. – Вип. 6 (19) / голов. ред. В. В. Олійник. – К. : «АТОПОЛ», 2012. – 464 с. – С. 375–382.

2. Саврасова-В'юн Т. О. Дослідження громадянської активності старшокласників / Т. О. Саврасова-В'юн // Витоки педагогічної майстерності : Зб. наук. праць Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. – Вип. 9. Полтава, 2012. – 362 с. – С. 222-228.

3. Саврасова-В'юн Т. О. Особливості зв'язку чинників та типів громадянської активності старшокласників / Т. О. Саврасова-В'юн. – [Електрон. ресурс] : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції «Психологія у післядипломній освіті» (17-25 лютого 2012 р.). – Режим доступа : http://www.umo.edu.ua/docs/Sekciya4.pdf

4. Саврасова-В'юн Т. О. Психологічний аналіз взаємозв'язку навчально-організаційного чинника та типів громадянської активності старшокласників / Т. О. Саврасова-В'юн. – [Електрон. ресурс] : Науково-дослідна робота молодих учених : стан, проблеми, перспективи : матеріали Всеукр. наук. - практ. інтернет - конф. 3 – 5 квітня 2012 р. – Херсон : ХДУ, 2012. – С. 121-124. Режим доступа : http://srw.ksu.ks.ua/wp-content/uploads/2012/03/Issue1.pdf

5. Саврасова-В'юн Т. О. Про необхідність дослідження соціально-психологічних чинників розвитку громадянської активності студентів класичного університету / Т. О. Саврасова-В'юн // Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (20 квітня 2011 р.) / МОН України, ГУОМ КМДА, Київськ. ун-т імені Бориса Грінченка та ін. / за заг. ред. Огнев'юка В. О. [редкол. : В. О. Огнев'юк, Л. Л. Хоружа, Н. М. Віннікова, Д. М. Бодненко]. – К. : Київськ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2011. – 272 с. – С. 141-143.

6. Саврасова-В'юн Т. О. Зовнішні та внутрішні фактори розвитку громадянської активності старшокласників / Т. О. Саврасова-В'юн // Наукова еліта як соціально-економічний фактор розвитку держав в умовах глобалізації : Зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф., (Україна, Київ, 27-28 жовт. 2010 р.)

/ Упоряд. О. В. Биковська, О. В. Лісовий, С. О. Лихота, Л. М. Макаренко // М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Ін-т екології економіки і права, Нац. центр «Мала Академія Наук України». – Вип. 1. – К. : Інформаційні системи, 2010. – С. 188-191.

7. Саврасова-В'юн Т. О. Психологічні характеристики чинників розвитку громадянської активності старшокласників / Т. О. Саврасова-В'юн // Вісник післядипломної освіти: зб. наук. праць / Ун-т менедж. освіти НАПН України ; редкол. : О. Л. Ануфрієва та ін. – К., 2005. – Вип. 3 (16) / голов. ред. В. В. Олійник. – 2011. – 588 с. – С. 452 – 458.

РОЗДІЛ 3
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ СУПРОВІД РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

У третьому розділі викладено мету, зміст і завдання формувального експерименту, визначено психологічні умови розвитку громадянської активності старшокласників, обґрунтовано та апробовано програму розвитку громадянської активності старшокласників, наведено дані щодо ефективності її впровадження.

3.1. Теоретичне обґрунтування програми розвитку громадянської активності старшокласників

Проблема розвитку громадянської активності старшокласників стає все більш актуальною під час трансформації ідеологічного, соціально-економічного, політичного життя суспільства. Сьогодні збільшується кількість учених, які підкреслюють потребу розвитку громадянської активності учнів. Такі дослідники, як: О. Г. Баранков [24], Н. М. Жидкова [98], Л. М. Семенюк [270], акцентують увагу на необхідності формування громадянської активності учнів через реалізацію певних психолого-педагогічних умов і відповідних форм навчально-виховної роботи. Але залишається малодослідженим становлення громадянської активності старшокласників через створення розвивальної програми та реалізацію психологічних умов розвитку.

З цією метою нами був організований і проведений формувальний експеримент, під час якого була розроблена та апробована програма з розвитку громадянської активності старшокласників.

Основними **завданнями** формувального експерименту були:

1. Створити розвивальну програму становлення громадянської активності старшокласників.

2. Апробувати програму розвитку громадянської активності старшокласників.

3. Визначити ефективність програми розвитку громадянської активності старшокласників.

Формувальний експеримент складається з трьох етапів, які надають можливість послідовно та цілісно розкрити навчально-розвивальний матеріал. На *першому етапі* (організаційно-діагностичному) відбувається знайомство психолога з групою, здійснюється перший діагностичний зріз із метою виявлення загального рівня громадянської активності старшокласників; на *другому етапі* (змістовному) – впроваджується розвивальна програма становлення громадянської активності старшокласників; на *третьому етапі* (результативному) – підводиться підсумок, проводиться другий діагностичний зріз, узагальнюються результати.

Формувальний експеримент тривав упродовж 2011-2012 навчального року. Дослідженням було охоплено 69 старшокласників Гімназії міжнародних відносин № 323 з поглибленим вивченням англійської мови м. Києва. Для проведення експерименту було відібрано експериментальну (32 особи) та контрольну (37 осіб) групи старшокласників.

Розвиток в експериментальній групі, яка приймала участь у всіх процедурах психологічного експерименту, мав системний і організований характер, побудований на психологічних принципах. Старшокласники контрольної групи не мали можливість розвивати громадянську активність за спеціальною програмою. Їх навчання носило стандартний характер, відповідно до навчально-виховного плану закладів освіти і питання громадянської активності розглядалося фрагментарно.

Підґрунтям для здійснення формувального експерименту став технологічний підхід (Л. М. Карамушка [116], В. Г. Панок [206]), модифікований відповідно до вікових особливостей старшокласників і специфіки навчально-виховного закладу. Сутність підходу полягає в розробці (проектуванні) спеціальних психолого-педагогічних технологій, спрямованих на досягнення поставлених навчально-розвивальних цілей та їх упровадження в трьох блоках: інформаційно-смисловому, який забезпечує розуміння старшокласниками

сутності громадянської активності та її важливих характеристик; діагностичному, що передбачає діагностику старшокласниками рівня розвитку власних особистісних характеристик, які необхідні для ефективного прояву громадянської активності та здійснення громадянської діяльності; корекційно-розвивальному, що забезпечує оволодіння старшокласниками вміннями та навичками виконання певних громадянських завдань, активної участі в громадянському житті суспільства.

Нами визначено, що підвищити рівень громадянської активності старшокласників можливо в результаті використання в системі навчально-виховного процесу розвивальної програми, яка забезпечує реалізацію таких *психологічних умов*: а) оволодіння сукупністю знань про сутність і особливості громадянської активності особистості; б) формування системи усвідомлених мотивів, від яких залежить вибір дій і спрямованість громадянської активності старшокласників; в) формування позитивного ставлення до суспільних цінностей, громадянських якостей, оцінних суджень особистості до свого «Я-громадянин»; г) розвиток вмінь і навичок, які забезпечують ефективне вираження громадянської активності та здійснення громадянської діяльності особистості раннього юнацького віку.

Враховуючи вказані положення, нами була розроблена розвивальна програма становлення громадянської активності старшокласників, яка реалізувалася впродовж року і включала в себе психолого-педагогічні заходи з вчителями, практичними психологами та старшокласниками 9-11 класів.

Мета розвивальної програми полягала в розробці та впровадженні психолого-педагогічних заходів, що забезпечують реалізацію психологічних умов розвитку громадянської активності старшокласників.

Програма спрямована на вирішення таких завдань:

1) ознайомити старшокласників із сутністю та особливостями поняття «громадянська активність»;

2) сформувати у старшокласників систему усвідомлених мотивів, від яких залежить вибір дій і спрямованість громадянської активності старшокласників;

3) сформувати у старшокласників комплекс позитивних ставлень до суспільних цінностей, громадянських якостей, оцінних суджень особистості до свого «Я-громадянин»;

4) розвинути у старшокласників уміння та навички, які забезпечують ефективне вираження їх громадянської активності та здійснення громадянської діяльності.

Під час підготовки розвивальної програми були використані принципи, що регулюють процес навчання та розвитку. Термін «принцип» (від *латинського* – основа, першоджерело) означає провідну ідею, основне правило поведінки та діяльності, центральне поняття, основу системи [55]. Незалежно від того, що принципи викладання психології базуються на загальнодидактичних принципах навчання, використання їх в навчанні психології має свою специфіку.

З метою реалізації програми було використано такі принципи психології [101]:

Принцип активності учасників (учасники залучаються до групових дискусій, беруть участь у рольових іграх, виконують практичні вправи);

Принцип об'єктивності поведінки (поведінка учасників за допомогою зворотнього зв'язку переводиться з імпульсивного на об'єктивний рівень);

Принцип оптимізації пізнавальних процесів в умовах спілкування (учасники отримують інформацію про себе від партнерів зі спілкування та застовують її у процесі навчання);

Принцип творчої позиції учасників (учасники самостійно розв'язують проблеми, шукають нестандартні способи їх вирішення);

Принцип «тут і тепер» (предметом аналізу учасників є процеси, почуття, дії, які мають місце у даній групі у даний момент часу);

Принцип відвертості та відкритості (у ході тренінгу головне – бути самим собою);

Принцип «Я» (увага учасників повинна бути зосереджена на самопізнанні, самоаналізі, саморозвитку та рефлексії);

Принцип конфіденційності (усе, що відбувається підчас розвивальних занять, залишається в групі) [101].

Розвивальна програма була реалізована завдяки створенню схеми розвитку громадянської активності (див. рис. 3.1), яка базується на організації роботи трьох груп учасників навчально-виховного процесу: вчителів, практичних психологів і старшокласників 9-11 класів.

Рис. 3. 1. Схема розвитку громадянської активності старшокласників

Мета роботи з вчителями полягала у підвищенні їх психологічної та професійної компетентності щодо розвитку громадянської активності старшокласників; завдання цієї роботи полягали у підвищенні знань вчителів щодо: заохочення громадянської ініціативи старшокласників, вираження впевненості учнів у лідерських здібностях, застосування юнаками та юнками права до здійснення власного вибору форм прояву громадянської активності, визнання учнями індивідуального ставлення до громадянських чеснот, до свого «Я-громадянин», застосування активних методів роботи зі старшокласниками (бесіди «Демократія серед нас», «Громадянські якості учня», «Роль громадянської активності в житті громадянського суспільства»; диспути і дискусії: «Чи потрібен я Україні таким, який я є сьогодні?», «У чому сенс життя?», «Яким громадянським якостям ти віддаєш перевагу і чому?», «Які риси та якості характеру притаманні справжньому громадянину?», «Що означає для тебе бути патріотом України?», «Де найкраще місце на Землі?»; конкурс громадянських проектів «Будуємо майбутнє самі»; реалізація проекту «Я-громадянин»; координація роботи учнівського самоврядування; конференція із залученням представників молодіжних громадських організацій).

Мета роботи з практичними психологами полягала у наданні їм нових практичних знань і відпрацюванні вмінь для здійснення супроводу роботи всіх учасників навчально-виховного процесу у контексті розвитку громадянської активності. Завдання цієї роботи передбачали: надання практичним психологам поглибленої інформації про особливості громадянської активності особистості раннього юнацького віку, ознайомлення практичних психологів із способами, що сприяють формуванню соціальних установок, громадянської мети, позитивного ставлення до громадянських чеснот старшокласників, розвиток навичок і вмінь застосовувати інтерактивні техніки щодо розвитку громадянської активності старшокласників. Результатом роботи з практичними психологами стала підготовка та проведення таких заходів: семінари: «Вікові особливості особистості раннього юнацького віку», «Сутність і структура громадянської активності», «Особливості взаємодії суб'єктів громадянського суспільства зі

владою в умовах громадянського суспільства», «Сутність понять «громадянська свідомість і самосвідомість»; семінари-практикуми: «Інноваційні технології виховання в учнів якостей суб'єкта громадянського суспільства», «Здатність особистості до самостійності, саморегуляції, самоорганізації та самовдосконалення як головних атрибутів суб'єкта громадянського суспільства»; консультації для вчителів із питань розвитку лідерських якостей старшокласників, вирішення конфліктних ситуації, способів мотивації до громадянської діяльності, психодіагностики громадянських якостей старшокласників.

Базуючись на підходах О. І. Бондарчук [41], О. В. Євтихого [92], Ю. Н. Ємельянова [93], Ю. М. Жукова [100], Т.В. Зайцевої [103], Л. М. Карамушки [116], С. І. Макшанова [130], В. А. Семиченко [271], В. Є. Сидоренко [276] та ін., враховуючи результати констатувального експерименту, в межах розвивальної програми робота зі старшокласниками проводилася у формі соціально-психологічного тренінгу, *мета* якого: створення умов для становлення та розвитку громадянської активності старшокласників. Тренінг розрахований на учнів 9-11 класів і може бути реалізований у рамках годин спілкування або за рахунок компонента навчальних програм.

Завданнями тренінгу були:

1) формування у старшокласників знань про громадянську активність;

2) оволодіння старшокласниками методами діагностики та самодіагностики рівня громадянської активності;

3) оволодіння старшокласниками уміннями та навичками щодо виконання громадянських завдань, які виникають у процесі прояву громадянської активності та громадянської діяльності.

Соціально-психологічний тренінг розрахований на 72 академічні години, серед яких: 48 годин – аудиторних, 24 години – самостійна робота, – включає 15 занять, що проводилися щотижня.

Для вирішення поставлених завдань тренінгу застосовувалися різноманітні методи, форми та види роботи: практичні вправи («Мій подарунок групі», «Три

квітки», «Лист до себе», «Оцінювання», «Рука», «Два береги», «Суперечливі твердження», «Поема одного дня», «Пантоміма», «Продовж фразу» тощо), рольові та ділові ігри («Як я можу щось змінити?», «Громадянський проект», «Зйомки фільму про громадянську активність» тощо), творчі завдання («Стратегія організації роботи шкільного об'єднання», «Вирішу ситуацію», «Досвід партнерства», «Заява-звернення», «Вибори президента», «Громадянський проект» тощо), міні-лекції, мозковий штурм («Дерево прийняття рішень», «Правила роботи групи» тощо), робота в парах, трійках, групах («Уникнення невдачі» тощо), практичні вправи («Молекули», «Ми бажаємо щастя усім», «Вогонь, вода, повітря», «Шикуймося за зростом», «5 бажань», «Ураган», «Якби я був чарівником…», «Загальний ритм»). Велика увага приділялася старшокласниками обговоренню результатів практичних вправ, рефлексії власної поведінки.

Згідно технологічного підходу (Л. М. Карамушка [116], В. Г. Панок [206]), під час проведення міні-лекцій, бесід з проблем розвитку громадянської активності старшокласників реалізувався *інформаційно-смисловий блок*. Інтерактивні методи, що використовувались під час інформаційно-смислового блоку, надали можливість старшокласникам осмислити сутність та усвідомити значення громадянської активності в суспільстві. *Діагностичний блок* включав в себе проведення анкетування, аналіз громадянських ситуацій. Саме під час впровадження інтерактивних методів діагностичного блоку створюються психологічні умови для осмислення певних проблем, які існують у громадянському суспільстві та у окремих громадян; з’являються потреби старшокласників у аналізі власних громадянських якостей, формується позитивне ставлення до практичного використання громадянських умінь і навичок для вирішення громадянських завдань. *Корекційно-розвивальний блок* передбачав проведення роботи в групах, парах, трійках, ділових, рольових іграх, мозкових штурмах. Інтерактивні методи у корекційно-розвивальному блоці сприяли створенню умов формування навичок і вмінь старшокласників, які надають можливість використовувати отримані правові та громадянські знання в практичній діяльності з метою вирішення громадянських завдань.

Самостійна робота реалізувалася в межах процесу виконання домашнього завдання та включала: інтерактивні методики «інтерв'ю» «експрес опитування», презентації, написання творів, звернень до громади, статтей до газети, виставки малюнків, фото-виставки, аналіз рекламної інформації, збір інформації, вибори до шкільного самоврядування, реалізацію громадянських проектів, створення «Кодексу честі активного громадянина», «Правил товаришування», «Переліку рис лідера».

Під час тренінгу використані інтерактивні методи допомогли створити клімат довіри, в результаті чого старшокласники мали змогу реально побачити себе з іншого боку, відрефлексувати власну систему переконань та уявлень про необхідність розвитку громадянської активності та застосування отриманих умінь і навичок у громадянській діяльності.

Маємо можливість розкрити більш детально зміст деяких технік, що використовувалися під час проведення тренінгу.

Достатньо часто під час тренінгового заняття використовувалася інтерактивна методика *«Криголам»,* яка сприяє налагодженню стосунків між учасниками та ведучим, підвищенню позитивного емоційного стану, активності учасників, створенню робочої атмосфери та творчої взаємодії. Серед вправ методики «Криголам» можуть бути використані такі, як: «Знайомство», «Інтерв'ю», «Три квітки», «Рука», «Весела квіточка», «Хто я?», «Девіз» та інші [116; 250].

У процесі роботи в групах, парах, трійках учасники виконували *творчі завдання* з подальшою презентацією проектів вирішення проблеми. Для виконання таких завдань необхідно створити такі умови: забезпечити роздатковим матеріалом, обладнанням, виділити робочі зони для учасників. За умов роботи в парах всі учасники отримують можливість говорити, висловлюватись, думати, обмінюватися ідеями з партнером, озвучувати результати творчої праці перед учасниками тренінгу. Така форма роботи допомагає розвинути навички спілкування, переконання, висловлювання, вміння вести діалог, дискусію. Співпраця в парах готує учасників для роботи в групах,

яка забезпечує взаємодію між старшокласниками і робить непрямим керування ведучого. Робота в групах перетворює індивідуальну діяльність старшокласників у співпрацю. Кожен учасник вчиться швидко домовлятися, не звертаючи увагу на особисті інтереси, починає відчувати групу частиною свого світу, зацікавлений у дружніх стосунках з іншими. Ця роботи формує у старшокласників самостійність, відповідальність і рішучість. Працюючи в команді, учасники мають можливість проявляти ініціативу, вчаться планувати, нести відповідальність за себе і групу, переконувати [90; 227].

Мозковий штурм – метод, який допомагає представити творчі ідеї під час розв'язування певної проблеми. Він використовується, коли потрібно запропонувати багато варіантів рішення проблеми, відповідей на запитання. Ця форма роботи у тренінгу активізує творчу думку, використовуючи засоби, які знижують самокритичність учасників, таким чином, підвищуючи їх впевненість у собі, готовність до творчого пошуку. На першому етапі «мозкового штурму» (генерація ідей) кожний учасник має висувати свої пропозиції вирішення певної задачі. Під час обговорення – критика забороняється, тому учасники мають можливість вільно висловлювати власні думки. Серед усіх запропонованих ідей найліпше обрати кращі, але гірші не відкидати. Отже, метод «мозкового штурму» за допомогою процесу пізнання сприяє розвитку зацікавленості учасників, підвищенню активності, розвитку їх творчого потенціалу [207].

Рольова гра представляє собою гру розважального характеру, яка надає можливість учасникам прийняти певні ролі та колективно створити історію або програти існуючу ситуацію. Враховуючи правила гри, учасники можеть імпровізувати. Перевагами рольових ігор вважаються такі якості, як максимальне наближення до реальних умов громадянської діяльності або до реальних життєвих ситуацій, прийняття рішень у творчому змаганні, самостійність учасників. Ігрові процеси у навчанні вважаються важливим засобом збудження інтересу до навчання, підвищення мотивації, та їх потенціал значний, оскільки учасник накопичує пізнавальний досвід під час вирішення ігрових завдань [303].

Ділова гра – це імітація певної професійної діяльності. Характерні ознаки ділових ігор наступні: наявність проблеми, мети, завдань; скорочення масштабу часу; розподіл та розігрування ролей; наявність ситуацій, що послідовно розв'язуються, кілька ситуацій. Ділові ігри не тільки озброюють старшокласників результатами наукового пізнання, а й формують самостійність, розвивають і вдосконалюють здібності до творчої громадянської діяльності. Серед якостей, які розвиваються у процесі ділових ігор у старшокласників: дисциплінованість, працелюбність, ініціативність, активність, урівноваженість, самостійність, спостережливість, оперативність [235].

Міні-лекція – це словесний метод навчання, який передбачає виклад навчального матеріалу в усній формі за короткий проміжок часу та характеризується ємністю та складністю логічних побудов, доказів, образів і узагальнень. Як частина заняття-дослідження міні-лекція рекомендується під час: вивчення нового матеріалу; повідомлення відомостей про застосування вивченого матеріалу на практиці; узагальнення пройденого; занять, що мають проблемний характер [133].

Метод «case method» (аналіз конкретних ситуацій) представлений як метод активного навчання, який допомагає процес навчання наблизити до практичної діяльності старшокласників. Цей метод передбачає розгляд правових, громадянський ситуацій, конфліктних випадків, інцидентів у процесі громадянської діяльності тощо. Головна мета методу – викликати пізнавальний інтерес у старшокласників, спрямувати їхню розумову діяльність до вирішення громадянських проблем. Метод аналізу конкретних ситуацій найкраще використовувати для поглиблення знань із певної теми, для встановлення взаємозв'язку між теорією та практикою, для формування в учасників умінь аналізувати ситуацію, приймати громадянські рішення, вести конкретну громадянську діяльність [133].

Отже, можна підсумувати, що кожне заняття тренінгу може розпочинатися з висвітлення теоретичних питань, а для закріплення інформаційного матеріалу

використовуються методи та вправи, що пов’язані з діагностичним і корекційно-розвивальним блоками.

3.2. Програма соціально-психологічного тренінгу розвитку громадянської активності старшокласників

Даний підрозділ розкриває зміст і структуру програми тренінгу «Розвиток громадянської активності старшокласників», яка побудована на основі технологічного підходу та програм курсів «Вчимося бути громадянами», «Ми – громадяни України», розробленими членами Всеукраїнської Асоціації викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба»: В. Мисан, П. Вербицька, О. Войтенко, О. Пометун, О. Дем’янчук, І. Ігнатова [69; 179].

Хоча зміст більшості психологічних вправ, ігор, ситуативних завдань являються авторськими розробками, проте, створюючи тренінг, були використані основні ідеї технік групової роботи відомих психологів: Л. Ф. Анн [15], О. І. Бондарчук [41], І. В. Вачкова [57], О. В. Винославської [62], Ю. М. Ємельянова [93], Ю. М. Жукова [101], Т. В. Зайцевої [103], Л. М. Карамушки [116], Г. О. Ковальчука [133], Є. С. Кузьмича [155], А. Г. Лідерса [163], М. М. Логунової [164], С. М. Мельник [176], М. В. Москальова [188], А. С. Москальової [189], В. Е. Пахал’яна [208], Л. А. Петровської [212], Н. М. Савенко [250], І. А. Сингаївської [278], Г. К. Радчука [240], В. М. Федорчука [315], О. А. Філь [321], К. Фопель [323].

За структурою тренінг складається з вступу, основної та заключної частин. Основна частина складається з трьох розділів: 1) «Сутність громадянської активності старшокласників»; 2) «Фактори розвитку громадянської активності старшокласників»; 3) «Психологічні умови розвитку громадянської активності старшокласників». Розділи складаються з п’яти занять кожен. Одне заняття містить такі основні структурні компоненти: вступ, інформаційно-смисловий, діагностичний, корекційно-розвивальний, заключна частина.

Структура розділів і занять тренінгу представлені в (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Структура програми тренінгу

«Розвиток громадянської активності старшокласників»

№ теми	Назва розділу, заняття	Основні блоки заняття
Розділ 1. Сутність громадянської активності старшокласників		
1	Уявлення про громадянську активність старшокласників (5,5 год.)	*Вступ* *Блок 1. (Інформаційно-смисловий)* Аналіз основних уявлень про громадянську активність старшокласників *Блок 2. (Діагностичний)* Діагностика визначення рівня громадянських знань у старшокласників *Блок 3. (Корекційно-розвивальний)* Розвиток у старшокласників умінь і навичок використовувати отримані знання про громадянську активність у практичній діяльності *Заключна частина*
2	Історія розвитку проблеми громадянської активності особистості (4,5 год.)	*Вступ* *Блок 1. (Інформаційно-смисловий)* Уявлення науковців про громадянську активність особистості *Блок 2. (Діагностичний)* Діагностика визначення рівня громадянської активності у старшокласників *Блок 3. (Корекційно-розвивальний)* Розвиток у старшокласників умінь і навичок використовувати отримані знання про уявлення науковців щодо громадянської активності у практичній діяльності *Заключна частина*

Продовж. табл. 3.1

3	Структура громадянської активності старшокласників (4,5 год.)	*Вступ* *Блок 1. (Інформаційно-смисловий)* Уявлення про структуру громадянську активність старшокласників *Блок 2. (Діагностичний)* Діагностика наявності психологічних характеристик громадянської активності у старшокласників *Блок 3. (Корекційно-розвивальний)* Розвиток у старшокласників умінь і навичок ефективно використовувати отримані знання про структуру громадянської активності на практиці *Заключна частина*
4	Роль громадянської активності у житті старшокласників (4,5 год.)	*Вступ* *Блок 1. (Інформаційно-смисловий)* Аналіз ролі громадянської активності у житті старшокласників *Блок 2. (Діагностичний)* Діагностика розуміння старшокласниками важливості громадянської активності в їхньому житті *Блок 3. (Корекційно-розвивальний)* Розвиток у старшокласників умінь і навичок використовувати знання про роль громадянської активності в їхньому житті *Заключна частина*
5	Роль громадянської активності старшокласників у житті громадянського суспільства (5 год.)	*Вступ* *Блок 1. (Інформаційно-смисловий)* Аналіз ролі громадянської активності старшокласників у житті суспільства *Блок 2. (Діагностичний)* Діагностика розуміння старшокласниками важливості громадянської активності для суспільства *Блок 3. (Корекційно-розвивальний)* Розвиток у старшокласників умінь і навичок використовувати знання про роль громадянської активності на практиці *Заключна частина*

Продовж. табл. 3.1

Розділ 2. Фактори розвитку громадянської активності старшокласників		
6	Визначення соціально-психологічних факторів розвитку громадянської активності старшокласників (4,5 год.)	*Вступ* *Блок 1. (Інформаційно-смисловий)* Основні уявлення про соціально-психологічні фактори розвитку громадянську активність старшокласників *Блок 2. (Діагностичний)* Діагностика розуміння старшокласниками про соціально-психологічні фактори розвитку громадянської активності *Блок 3. (Корекційно-розвивальний)* Розвиток у старшокласників умінь і навичок використовувати отримані знання про соціально-психологічні фактори розвитку громадянської активності старшокласників на практиці *Заключна частина*
7	Основні психолого-педагогічні фактори розвитку громадянської активності старшокласників (4,5 год.)	*Вступ* *Блок 1. (Інформаційно-смисловий)* Основні уявлення про психолого-педагогічні фактори розвитку громадянську активність старшокласників *Блок 2. (Діагностичний)* Діагностика розуміння старшокласниками про психолого-педагогічні фактори розвитку громадянської активності *Блок 3. (Корекційно-розвивальний)* Розвиток у старшокласників умінь і навичок використовувати отримані знання про психолого-педагогічні фактори розвитку громадянської активності старшокласників на практиці *Заключна частина*
8	Навчально-організаційні чинники розвитку громадянської активності старшокласників (4,5 год.)	*Вступ* *Блок 1. (Інформаційно-смисловий)* Основні уявлення про навчально-організаційні чинники розвитку громадянську активність старшокласників *Блок 2. (Діагностичний)* Діагностика розуміння старшокласниками про навчально-організаційні чинники розвитку громадянської активності *Блок 3. (Корекційно-розвивальний)* Розвиток у старшокласників умінь і навичок використовувати отримані знання про навчально-організаційні чинники розвитку громадянської активності старшокласників на практиці *Заключна частина*

Продовж. табл. 3.1

9	Визначення індивідуально-психологічних факторів розвитку громадянської активності старшокласників (4,5 год.)	*Вступ* *Блок 1. (Інформаційно-смисловий)* Аналіз уявлень про індивідуально-психологічні фактори розвитку громадянську активність старшокласників *Блок 2. (Діагностичний)* Діагностика індивідуально-психологічних факторів розвитку громадянської активності старшокласників *Блок 3. (Корекційно-розвивальний)* Розвиток у старшокласників умінь і навичок використовувати отримані знання про індивідуально-психологічні фактори розвитку громадянської активності старшокласників на практиці *Заключна частина*
10	Особистісні якості старшокласників як чинник розвитку їх громадянської активності (5 год.)	*Вступ* *Блок 1. (Інформаційно-смисловий)* Основні уявлення про особистісні якості розвитку громадянську активність старшокласників *Блок 2. (Діагностичний)* Діагностика особистісних якостей розвитку громадянської активності старшокласників *Блок 3. (Корекційно-розвивальний)* Розвиток у старшокласників умінь і навичок використовувати отримані знання про особистісні якості розвитку громадянської активності старшокласників на практиці *Заключна частина*
Розділ 3. Психологічні умови розвитку громадянської активності старшокласників		
11	Основні шляхи реалізації громадянської активності старшокласників (4,5 год.)	*Вступ* *Блок 1. (Інформаційно-смисловий)* Проблема вибору опитимальних шляхів реалізації громадянської активності старшокласників *Блок 2. (Діагностичний)* Діагностика чинників, які впливають на вибір шляхів реалізації громадянської активності старшокласників *Блок 3. (Корекційно-розвивальний)* Розвиток у старшокласників умінь і навичок обирати оптимальні шляхи реалізації громадянської активності для вирішення проблем громади, суспільства *Заключна частина*

Продовж. табл. 3.1

12	Основні форми вираження громадянської активності старшокласників (4,5 год.)	*Вступ* *Блок 1. (Інформаційно-смисловий)* Форми прояву громадянської активності старшокласників *Блок 2. (Діагностичний)* Діагностика чинників, які впливають на форми вираження громадянської активності старшокласників *Блок 3. (Корекційно-розвивальний)* Розвиток у старшокласників умінь і навичок обирати форми прояву власної громадянської активності для вирішення проблем громади, суспільства *Заключна частина*
13	Визначення психологічних умов розвитку громадянської активності старшокласників (4,5 год.)	*Вступ* *Блок 1. (Інформаційно-смисловий)* Аналіз уявлень про психологічні умови розвитку громадянської активності старшокласників *Блок 2. (Діагностичний)* Діагностика психологічних умов, які впливають на розвиток громадянської активності старшокласників *Блок 3. (Корекційно-розвивальний)* Розвиток у старшокласників умінь і навичок враховувати психологічні умови розвитку громадянської активності *Заключна частина*
14	Засоби розвитку громадянської активності старшокласників (5,5 год.)	*Вступ* *Блок 1. (Інформаційно-смисловий)* Аналіз уявлень про засоби розвитку громадянської активності старшокласників *Блок 2. (Діагностичний)* Діагностика засобів розвитку громадянської активності старшокласників *Блок 3. (Корекційно-розвивальний)* Розвиток у старшокласників умінь і навичок враховувати засоби розвитку громадянської активності *Заключна частина*

Продовж. табл. 3.1

15	Застосування громадянської активності старшокласників у сучасних умовах (6 год.)	*Вступ* *Блок 1. (Інформаційно-смисловий)* Важливі аспекти застосування старшокласниками власної громадянської активності у сучасних умовах *Блок 2. (Діагностичний)* Діагностика ефективності програми дій старшокласників щодо вираження їх громадянської активності *Блок 3. (Корекційно-розвивальний)* Розвиток у старшокласників умінь і навичок застосовувати власну громадянську активність для ефективного вирішення громадянських проблем *Заключна частина*

Перший розділ «Сутність громадянської активності старшокласників» присвячений визначенню змісту, основних характеристик і ролі громадянської активності особистості в житті суспільства. Під час занять огрунтовано основні точки зору до поняття «громадянська активність» і розкрито важливе значення громадянської активності особистості в житті громадянського суспільства та кожної особистості зокрема.

Другий розділ «Фактори розвитку громадянської активності старшокласників» розкриває зміст та характеристики основних соціально-психологічних, психолого-педагогічних та індивідуально-психологічних факторів, які впливають на розвиток громадянської активності старшокласників.

Третій розділ «Психологічні умови розвитку громадянської активності старшокласників» присвячений проблемі вибору психологічних умов, що спряють ефективному прояву громадянської активності старшокласників і розвитку вмінь, навичок, особистісних якостей для ефективного застовування громадянської активності в діяльності громадян.

Наводимо зміст і структуру кожного заняття програми тренінгу «Розвиток громадянської активності старшокласників».

Розділ 1. Сутність громадянської активності старшокласників.

Заняття 1. Уявлення про громадянську активність старшокласників.

Мета заняття: формування у старшокласників уявлень про сутність громадянської активності старшокласників. Згідно з метою були виділені такі *завдання*: засвоєння старшокласниками знань про зміст громадянської активності старшокласників; оволодіння учасниками вмінь діагностувати, аналізувати та оцінювати власні громадянські знання та можливість їх використовувати у практичній громадянській діяльності; оволодіння старшокласниками вміннями та навичками виконання конкретних завдань, які виникають у процесі громадянської діяльності.

Вступне слово. Учасників ознайомлюють із регламентом роботи, метою та завданнями тренінгу, особливостями тренінгового заняття.

Вправа «Мій подарунок групі» [250]. Старшокласникам пропонується познайомитися. Для цього кожний учасник групи по черзі називає свої ім'я та свою якість характеру, яку він приніс і на яку присутні можуть розраховувати. Ця вправа надає можливість не тільки познайомити учасників, але й створити доброзичливу атмосферу, сприяти згуртуванню групи.

Вправа «Три квітки» [250] допомагає визначити очікування учасників тренінгу. Для цього кожний присутній отримує три стікери різного кольору: на рожевому зафіксовують очікування, на жовтому – сумніви, на синьому – пропозиції. Потім учасники розміщують стікери на ватмані, створюючи три квітки різного кольору.

Мозковий штурм: «Правила групової роботи» [250]. Тренер пропонує учасникам визначити методом «мозкового штурму», за якими правилами вони б хотіли працювати під час тренінгу. На ватмані формується перелік обов'язків і прав учасників, а також встановлюються правила, які сприятимуть продуктивній роботі групи. Проводиться демократична процедура прийняття правил. Плакат з переліком правил вивішується в аудиторії, тренер звертається до нього в разі потреби. Найважливішими з правил були наступні:

а) правило «щирості та відвертості» – полягає у створенні сприятливих умов для відкритого, довірливого спілкування учасників заняття, значною мірою впливає на ефективність заняття, надає можливість відверто виражати щиро почуття та ставлення, відмовлятися від неправдивої відповіді.

б) правило «відповідальності під час обговорення» – полягає у відмові від загальних мовних фраз, таких як «деякі фахівці вважають», які допомагають приховати власну точку зору на певну проблему. Аби уникнути небажаних висловлювань, доповідь необхідно починати зі слів: «Я вважаю», «На мою думку» та ін. Це допомагає учасникам адекватно висловлювати свою позицію на проблему та ідентифікувати власне повідомлення з інформацією інших учасників.

в) правило «поваги до іншого» – передбачає відповідальне ставлення до кожного учасника групи, забороняє використовувати образливі фрази, перебивати, оцінювати, заподіювати фізичну шкоду, не дозволяє про присутніх говорити у третій особі. Це правило забезпечує стабільність позитивної атмосфери групи та формує у старшокласників толерантне ставлення один до одного.

г) правило «тут і зараз» – полягає в тому, що учасники групи мають обговорювати лише ті події, які відбуваються саме зараз, виключаючи загальні та абстрактні уявлення. Дане правило надає можливість обговорити матеріал, який важливий для кожного учасника заняття, що дає змогу привернути уваги до обговорюваної тематики всіх присутніх і здійснити мету заняття.

д) правило «активності» – полягає у забезпеченні ефективною роботою кожного учасника групи, у залученні їх до виконання творчих, дослідницьких завдань, що передбачені програмою тренінгу. Це дає можливість почути думки, ідеї, переконання, побачити поведінку, внутрішні проблеми та почуття кожного учасника групи.

До основних правил можна також віднести: правило «врахування регламенту», правило ведення записів тощо.

Вправа «Молекули» [305] сприяє створенню атмосфери доброзичливості для подальшої конструктивної роботи, підвищує емоційний настрій учасників. У ході

виконання вправи тренер озвучує цифру від 1 до 9, всі учасники мають швидко зорієнтуватися та створити групу, кількість людей в якій буде співпадати з названою цифрою тренером. Учасники, які не створили групи, – вибувають.У кінці гри, коли залишається 3 учасника, тренер називає цифру 2. Учасники, які встигли створити пару, – виграють.

Інформаційно-смисловий компонент заняття: «Аналіз основних уявлень про громадянську активність старшокласників»:

Метод незавершених речень (із подальшим груповим обговоренням) [188]: «Громадянська активність старшокласників– це…».

Міні-лекція: «Громадянська активності старшокласників – це…», – надає можливість ознайомити учасників з основними визначеннями поняття «громадянська активність старшокласників».

Діагностичний компонент заняття: «Діагностика визначення рівня громадянських знань у старшокласників»:

Анкетування. Анкета для дослідження громадянських знань старшокласників (авторська розробка), допомагає визначити рівень громадянських знань.

Корекційно-розвивальний компонент заняття «Розвиток у старшокласників умінь і навичок використовувати отримані знання про громадянську активність у практичній діяльності»:

Рольова гра «Зйомки фільму про громадянську активність» [101] підвищує рівень розуміння й усвідомлення поняття «громадянська активність», формує уявлення про способи застосування громадянської активності під час вирішення громадянських проблем. Учасники об’єднується у 2 команди, завдання кожної – «зняти фільм», тобто організувати показ сценки про громадянську активність. Після підготовки кожна з команд має можливість презентувати свій фільм: дати назву, розповісти про задум, коротко про сюжет і показати коротку сценку. Питання для обговорення: Чи легко вдалося Вам організувати роботу над фільмом? Які труднощі Ви відчули під час зйомок фільму? Які почуття викликав сюжет фільму?

Заключна частина заняття:

Рефлексивний аналіз. Вправа «Рука» [250] допомагає учасникам усвідомити результати роботи під час заняття, систематизувати отриману інформацію, мотивувати на подальшу роботу щодо розвитку власної громадянської активності. Кожний учасник на аркуші паперу обводить контур своєї руки та пише відповіді на запитання: «Мізинець – Які вправи запам'яталися? Безіменний – За рахунок чого ви наблизилися до досягнення особистої мети? Середній – Які враження від роботи на тренінгу? Вказівний – Як я зможу використати отриману інформацію на практиці? Великий – Наскільки тема тренінгу була для мене важливою?» Після завершення роботи тренер проводить обговорення у великому колі. Учасники по колу висловлюються, згадуючи про очікування, пропозиції та сумніви.

Домашнє завдання: учасникам пропонується за допомогою методу «інтерв'ю» зібрати інформацію про уявлення батьків, вчителів, сусідів, однолітків щодо сутності громадянської активності старшокласників. Отримані дані оформити у вигляді презентації.

Підсумок до заняття: Необхідно акцентувати увагу на тому, що учасники на початку заняття поводились достатньо неоднозначно: одні були зацікавлені запропонованою роботою, інші висловлювали скептичні репліки, деякі проявляли байдужість, пасивність, іноді навіть агресивність. Але під кінець заняття в роботу тренінгу залучились всі учасники, мали гарний настрій. Старшокласникам особливо сподобалася рольова гра, під час якої всі мали можливість проявити свої здібності не тільки акторські, але й лідерські, організаторські, відчути відповідальність перед «глядачами», гордість за ролі справжніх громадян своєї держави.

Заняття 2. Історія розвитку проблеми громадянської активності особистості.

Мета заняття: формування у старшокласників уявлень про історичний аспект проблеми громадянської активності особистості. Згідно з метою були виділені такі *завдання*: засвоєння старшокласниками знань про уявлення науковців щодо громадянської активності особистості; оволодіння учасниками

вмінь діагностувати, аналізувати та оцінювати власну громадянську свідомість та можливість їх використовувати у практичній громадянській діяльності; оволодіння старшокласниками вміннями та навичками виконання конкретних завдань, які виникають у процесі громадянської діяльності.

Вступ до заняття:

Привітання учасників. Вправа «Добрий день» [250] активізує роботу учасників, сприяння створенню комфортної атмосфери для роботи. Всі присутні мають разом промовляти слова, заздалегідь записані на ватмані, супроводжуючи їх певними рухами, які відповідно до змісту тексту може запропонувати тренер (посміхатися до сусіда зліва, потиснути руку сусіду справа тощо)

Рефлексія попереднього заняття. Вправа «Мікрофон» [219] надає можливість учасникам пригадати попереднє заняття та представити результати домашнього завдання.

Міні –презентація: «Мета, завдання та організація заняття». Учасники ознайомлюються з метою та завданнями заняття.

Визначення очікувань учасників. Вправа «Золота рибка» [250] сприяє включенню учасників у роботу через осмислення власних очікувань від тренінгу. Ведучий пропонує старшокласникам визначитися із власними очікуваннями, записати їх на стікерах у вигляді «луски», прикріпити їх на плакат з малюнком «Золота рибка».

Вправа «Веселий потяг» [250] сприяє емоційному настрою учасників, активізує їх на подальшу роботу. Тренер обирає тих, хто хоче бути потягами, шлагбаумом, семафором, вагонами. Всі стають один за одним і кладуть руки на плечі попередньому гравцю. Всі «вагончики» закривають очі, у «потяга» очі відкриті, він везе всіх за собою. «Шлагбаум» може перекрити дорогу, «семафор» може зупинити потяг. Веселий потяг іде декілька разів за маршрутом. Тренер змінює ролі гравців.

Інформаційно-смисловий компонент заняття: «Уявлення науковців про громадянську активність особистості»:

Міні-лекція: «Наукові погляди на громадянську активність особистості» знайомить учасників з основними уявленнями фахівців різних галузей знань з проблемою громадянської активності особистості.

Діагностичний компонент заняття: «Діагностика визначення рівня громадянської активності у старшокласників»:

Анкетування. Анкета «Громадянська свідомість» [131], допомагає визначити рівень розуміння дотримання громадянських обов'язків.

Корекційно-розвивальний компонент заняття «Розвиток у старшокласників умінь і навичок використовувати отримані знання про уявлення науковців щодо громадянської активності у практичній діяльності»:

Робота в групах: Вправа «Образ громадянської активності особистості» [250] підвищує рівень розуміння старшокласниками уявлень фахівців різних галузей знань про громадянську активність особистості. Учасники об'єднуються у 4 групи (ранок, день, вечір, ніч). Група «ранок» отримує теоретичний опис поглядів фахівців психології про громадянську активність особистості, група «день» – соціології, «вечір» – політики, «ніч» – філософії. Завдання кожної групи створити образ-малюнок громадянської активності особистості згідно опису поглядів представлених фахівців і представити результати своєї роботи всім учасникам.

Питання для обговорення: Чи легко вдалося Вам організувати роботу в групі? Які труднощі Ви відчули під час виконання завдання?

Заключна частина заняття:

Рефлексивний аналіз. Вправа «Тепло наших рук» [250] допомагає учасникам завершити заняття з позитивними емоціями та зберегти їх до наступної зустрічі. Учасникам пропонується якось особливо потиснути один одному руки на прощання.

Домашнє завдання: учасникам пропонується створити таблицю поглядів науковців щодо громадянської активності особистості. Також старшокласники мають організовувати та провести виставку малюнків «Громадянська активність школярів».

Підсумок до заняття: Варто відмітити, що учасники, у порявнянні з першим заняттям, із цікавістю займались запропонованою роботою. Вони з особливим інтересом виконували вправу корекційно-розвивального блоку, залучились всі учасники, мали гарний настрій, оскільки всі мали можливість «перенестись у часі» в минуле, проявити свої інтелектуальні та організаторські здібності.

Заняття 3. Структура громадянської активності старшокласників.

Мета заняття: формування у старшокласників уявлень про основні характеристики громадянської активності старшокласників. Згідно з метою були виділені такі *завдання*: засвоєння старшокласниками знань про структурні елементи громадянської активності старшокласників; оволодіння учасниками вмінь діагностувати, аналізувати та оцінювати власні громадянські якості та можливість їх використовувати у практичній громадянській діяльності; оволодіння старшокласниками вміннями та навичками виконання конкретних завдань, які виникають у процесі громадянської діяльності.

Вступ до заняття:

Привітання учасників. Вправа «Ми бажаємо щастя усім» [250] активізує роботу учасників, сприяння створенню комфортної атмосфери для роботи. Всі присутні мають побажати один одному і всім, кому заманеться, щасливого дня. Побажання виголошуються, супроводуючись будь-якими рухами, які можуть символізувати приязне ставлення і привітність.

Рефлексія попереднього заняття. *Вправа «Велике коло»* [319] надає можливість учасникам пригадати попереднє заняття та представити результати домашнього завдання.

Міні –презентація: «Мета, завдання та організація заняття». Учасники ознайомлюються з метою та завданнями заняття.

Визначення очікувань учасників. Вправа «Два береги» [250] сприяє включенню учасників у роботу через осмислення власних очікувань від тренінгу. Ведучий пропонує старшокласникам визначитися із власними очікуваннями, записати їх на «корабликах», прикріпити їх на плакат з малюнком «Берег надій».

Вправа «Вогонь, вода, повітря» [185] підвищує настрій учасників, активізує їх на подальшу роботу. Гравці стають у колі. В центрі кола– тренер. Коли тренер вигукує: «Вогонь», – усі біжать по колу; коли тренер каже: «Вода», – всі сідають навколішки; тренер говорить: «Повітря», – всі починають стрибати. Якщо тренер вигукує інші команди – учасники їх не виконують.

Інформаційно-смисловий компонент заняття: «Уявлення про структуру громадянську активність старшокласників»:

Робота в групах: Вправа «Структура громадянської активності старшокласників» [62] допомагає визначити уявлення старшокласників про сутність громадянської активності старшокласників.

1 етап: учасники мають об'єднатися у 4 групи (північ, південь, схід, захід). Кожній групі пропонується намалювати малюнок або схему, які б ілюстрували структуру громадянської активності старшокласників.

2 етап: Презентація результатів роботи групи, їх обговорення.

Міні-лекція: «Структурні елементи громадянської активності старшокласників» знайомить учасників з основними складовими громадянської активності старшокласників.

Діагностичний компонент заняття: «Діагностика наявності психологічних характеристик громадянської активності у старшокласників»:

Анкетування. Анкета «Визначення успішності розв'язання життєвих ситуацій» (авторська розробка).

Анкета спрямована на визнячення рівня аналітичних і прогностичних знань старшокласників.

Метод «Вільний мікрофон» [219] надає можливість виявити особистісні риси та якості, які необхідні для прояву громадянської активності та здійснення громадянської діяльності. Кожний учасник за допомогою уявного мікрофону відповідає на такі запитання: «Які якості людини Ви цінуєте? Що більше всього Вам не подобається в людях? Які риси необхідні особі для активної громадянської діяльності?»

Корекційно-розвивальний компонент заняття: «Розвиток у старшокласників умінь і навичок ефективно використовувати отримані знання про структуру громадянської активності на практиці»:

Мозковий штурм: Вправа «Дерево прийняття рішень» [158] формує в учасників уміння проектувати, аналізувати та адекватно вирішувати громадянську ситуацію, використовуючи структурні елементи громадянської активності. Учасникам пропонується малюнок дерева, на корені якого зазначено певну громадянську поблему, наприклад: «Яким чином вирішити проблему неякісної харчової продукції, що пропонується населенню у торговельній мережі країни?» Від питання йдуть кілька гілок-рішень, які необхідно заповнити учасникам методом «мозкового штурму». Кожне рішення має позитивні та негативні сторони, тому від кожного рішення має йти розгалуження, з одного боку якого будуть названі позитивні наслідки, з іншого – негативні. Підсумком вправи є аналіз того, наскільки наші рішення впливають на наслідки, і наскільки важливим є прийняття зваженого рішення з урахуванням усіх «за» та «проти».

Заключна частина заняття:

Підведення підсумків заняття. Вправа «Лист до себе» [250] надає можливість учасникам усвідомити результати своєї роботи під час тренінгу, мотивувати на подальшу роботу щодо розвитку партнерства. Учасники пишуть собі листи, потім за бажанням озвучують їх.

Вправа «Спасибі, друже!» [250] допомагає висловити подяку одне одному за співпрацю. Учасникам пропонується подякувати за плідну працю собі самому та тим, хто на цей час сидить праворуч і ліворуч.

Домашнє завдання: старшокласники мають написати міні-есе про складові громадянської активності старшокласників.

Підсумок до заняття: Під час проведення заняття спостерігалося, що тема важлива та актуальна для учасників, оскільки всі активно приймали участь, щиро висловлювали свої думки та почуття. Важливим було те, що вдалося збільшити бажання учасників продовжувати працювати над вивченням теми тренінгу. Багато старшокласників відповідально підійшли до виконання домашнього завдання. Під

час участі в анкетуванні учасники відкрито критикували власні особистісні недоліки, байдужість до інших. Ще з більшою відповідальністю поставилися до виконання вправи «Дерево прийняття рішень», акцентуючи увагу на необхідності приймати правильні, виважені рішення стосовно долі як окремих громад, так і всього суспільства країни. Учасники самокритично поставилися до власних світоглядних думок і зазначили про необхідність не тільки збільшувати рівень громадянських знань, але й розвивати якості, що потрібні для подолання життєвих, громадянських проблем.

Заняття 4. Роль громадянської активності у житті старшокласників.

Мета заняття: формування у старшокласників розуміння про важливість громадянської активності в їхньому житті. Згідно з метою були виділені такі *завдання*: засвоєння старшокласниками знань про важливу роль громадянської активності в їхньому житті; оволодіння учасниками вмінь діагностувати, аналізувати та оцінювати необхідність громадянської активності в житті старшокласників; оволодіння старшокласниками вміннями та навичками виконання конкретних завдань, які виникають у процесі громадянської діяльності.

Вступ до заняття:

Привітання учасників. Вправа «Добрі побажання» [236] активізує учасників, сприяє формуванню товариських відносин, позитивного настрою для роботи, згуртування групи. Учасники по колу передають один одному будь-яке гарне побажання за допомогою міміки та жестів.

Рефлексія попереднього заняття. Вправа «Велике коло» [319] надає можливість учасникам пригадати попереднє заняття та представити результати домашнього завдання.

Міні-презентація «Сьогодні на тренінгу» надає можливість ознайомити учасників з алгоритмом роботи.

Вправа «Два питання» [250] допомагає визначити очікування учасників від роботи на тренінгу. Старшокласникам пропонується на стікерах різного кольору відповісти на два запитання: Що я знаю про проблему? Який результат я хочу

отримати від участі в тренінгу? Учасники мають написати свої очікування на стікерах і прикріпити їх на заздалегідь підготовленому ватмані.

Гра розминка. Вправа «Світлофор» [250] надає можливість учасникам активізувати свою діяльність і відпочити. Тренер пропонує всім присутнім стати колом один за одним. Завдання учасників полягає в тому, щоб присісти, коли вони почують слово «червоний», йти по колу і плескати у долоні, коли тренер говорить «зелений», стати прямо та піднести руки вгору, коли тренер говорить «жовтий».

Інформаційно-смисловий компонент заняття: «Аналіз ролі громадянської активності у житті старшокласників»:

Вправа «Маріонетка» [349] допомагає учасникам відчути стан повної залежності та стан, коли все залежить від тебе. Старшокласники об'єднуються у трійки. Кожна трійка обирає «маріонетку» і 2 «ляльковода». Підгрупи розігрують сценку лялькової вистави, в якій «ляльководи» мають управляти всіма рухами «маріонеток». Учасники підгруп повинні самостійно розробити сценарій, провести репетицію та по черзі представити свій варіант вистави.

Діагностичний компонент заняття: «Діагностика розуміння старшокласниками важливості громадянської активності в їхньому житті»:

Тестування. Методика діагностики соціально-психологічних установок особистості в мотиваційній сфері О. Ф. Потьомкіної [241].

Методика складається з двох блоків по 40 тверджень та виявляє ступінь сформованості соціально-психологічних установок, що спрямовані на «альтруїзм – егоїзм», «процес – результат», «свобода – влада», «праця – гроші».

Корекційно-розвивальний компонент заняття: «Розвиток у старшокласників умінь і навичок використовувати знання про роль громадянської активності в їхньому житті»:

Ігрова вправа «Суперечливі твердження» [277] допомагає кожному учаснику оцінити прояв основних характеристик громадянської активності особистості та визначити роль громадянської активності у житті кожного

старшокласника. Ведучий розміщує таблички «Повністю згоден», «Згоден, але не повністю», «Повністю не згоден», «Важко відповісти / не знаю» в чотири кути кімнати та зачитує твердження, які пов'язані з проблемою громадянської активності. Учасники визначають своє ставлення на кожне твердження, переходячи з кута в кут. Далі відбувається відстоювання учасниками своєї думки.

Твердження для розгляду: Я вважаю, що проблема масового вирубування лісів та паркових зон, мого особистого втручання не потребує. Мені обов'язково необхідно допомогти дитячому будинку в питанні організації дозвілля у вільний час. Я хочу, щоб всі люди ставилися один до одного з повагою, толерантно. Мене дратує прохання педагогів, батьків або однолітків виконати будь-яке громадянське доручення. Я готовий у будь-який час виконати свій громадянський обов'язок.

Заключна частина заняття:

Підведення підсумків заняття. Вправа «Три нотатки» [250] надає можливість учасникам усвідомити результати своєї роботи під час тренінгу та проаналізувати свій громадянський внесок. Старшокласникам пропонується визначити підсумки спільної діяльності та відповісти на такі питання:

- Чим я сьогодні зміг (змогла) допомогти групі?
- Чому я навчився (навчилася) на занятті?
- Яку користь я отримав (отримала) від активної участі на занятті?

Домашнє завдання: учасники мають описати 5 реальних ситуацій, які можливо вирішити за допомогою власної громадянської активності.

Підсумок до заняття: Варто зазначити, що робота зі старшокласниками на попередніх заняттях актуалізувала тему громадянської активності, тому під час четвертої зустрічі можна було побачити щире бажання учасників зустрічатися частіше, оскільки сумнівів в тому, що тема важлива не тільки для інших, а й для самих себе, – не залишилося. Старшокласники з радістю, самовіддано виконували всі вправи заняття, під час ігрової вправи «Суперечливі твердження» навіть провели дискусію.

Заняття 5. Роль громадянської активності старшокласників у житті громадянського суспільства.

Мета заняття: формування у старшокласників розуміння про важливість громадянської активності старшокласників у житті громадянського суспільства. Згідно з метою були виділені такі *завдання*: засвоєння старшокласниками знань про важливу роль громадянської активності старшокласників; оволодіння учасниками вмінь діагностувати, аналізувати та оцінювати власну громадянську роль у житті місцевої громади; оволодіння старшокласниками вміннями та навичками виконання конкретних завдань, які виникають у процесі громадянської діяльності.

Вступ до заняття:

Привітання учасників. Вправа «Привітання» [250] активізує учасників, сприяння створенню комфортної атмосфери, позитивного настрою для роботи, згуртування групи. Тренер пропонує учасникам обрати собі партнера і швидко потиснути йому руку. Далі тренер озвучує, якими частинами тіла потрібно «привітатися» один з одним: ліва рука до лівої руки, спина до спини. Потім проходить зміна партнерів. Завдання повторюється із іншими частинами тіла: вухо до вуха, п’ятка до п’ятки, ніс до носа.

Рефлексія попереднього дня. Вправа «Стоп-кадр» [250] допомагає актуалізувати досвід учасників, набутий на попередньому занятті, та представити результати домашнього завдання. Учасники в групах із 5 осіб пригадують події попереднього заняття. Потім представники від групи по черзі називають по одному «кадру» з попереднього заняття та бажаючі зачитують міні-ессе.

Міні-презентація «Сьогодні на тренінгу» надає можливість ознайомити учасників із алгоритмом роботи.

Вправа «Вершина» [250] допомагає визначити очікування учасників від роботи на тренінгу. Старшокласники мають написати свої очікування на стікерах і прикріпити стікери біля підніжжя гори, озвучивши їх.

Гра розминка. Вправа «Шикуймося за зростом» [28; 95] надає можливість учасникам активізувати свою діяльність і відпочити. Тренер пропонує всім

присутнім розміститися колом і заплющити очі. Учасники мають із заплющеними очима вишикуватися за зростом. Вправа має виконуватися у кілька спроб.

Інформаційно-смисловий компонент заняття: «Аналіз ролі громадянської активності старшокласників у житті суспільства»:

Міні-лекція: «Роль громадянської активності старшокласників у житті громади». Тренер ознайомлює учасників із інформацією про роль громадянської активності старшокласників у житті суспільства, громади.

Діагностичний компонент заняття: «Діагностика розуміння старшокласниками важливості громадянської активності для суспільства»:

Тестування. Методика «Асертивність особистості» [134].

Корекційно-розвивальний компонент заняття: «Розвиток у старшокласників умінь і навичок використовувати знання про роль громадянської активності на практиці»:

Метод «case situation», робота в трійках: Вправа «Вирішу ситуацію» [226] викликає пізнавальний інтерес у старшокласників, спрямує їхню розумову, аналітичну діяльність до вирішення громадянських ситуацій допомагає у реальному житті використовувати отримані навички, дотримуватися творчого підходу у вирішенні певної проблеми. Вправа виконується у три етапи:

1 етап: учасники мають об'єднатися в групи по три особи. Кожна трійка проводить аналіз, обговорення, обмін думками з питань вирішення запропонованої ситуації.

2 етап: ведучий пропонує схему роботи над ситуацією за допомогою метода *«case situation»,* який включає: а) аналіз – пошук причин появи такої ситуації; б) виявлення справжньої причини; в) пошук варіантів рішення; г) вибір оптимального рішення; д) реалізацію; є) контроль.

3 етап: під час роботи над ситуацією свої думки трійки фіксовують на ватмані та презентують свою роботу на загальному обговоренні.

Ситуації для розгляду:

1. Уявіть, що Ви живете в маленькому містечку А, на красивій затишній

вулиці, де ростуть багато дерев і квітів. Одного дня з'являються будівельники і повідомляють вас про розширення і перетворення вашої вулиці на велику міжміську автотрасу. Вам не подобається ця ідея. Ваші дії?

2. Що зробити, якщо міністерство юстиції відмовило в реєстрації громадській огранізації національної меншини, мотивуючи тим, що на території країни живуть лише декілька сотень представників цієї меншини?

3. Як діяти, якщо відбувається тиск владних структур на ініціативних членів місцевої громади?

Заключна частина заняття:

Підведення підсумків заняття. Вправа «5 бажань» [129] сприяє появі позитивних емоцій в учасників на етапі завершення заняття. Старшокласникам пропонується закінчити речення, яке починається словами «Я хочу...» 5 разів.

Домашнє завдання: учасники організувати та провести фото-виставку «Реалії активних громадян», представляючи зафіксовані кадри з коментаріями з життя учасників навчально-виховного закладу, які намагаються вирішувати проблеми учнівських груп чи колективів.

Підсумок до заняття: Необхідно відмітити, що робота зі старшокласниками на цьому занятті була дуже активною, оскільки тема була важливою не тільки для учасників, але й для інших громадян суспільства. Учасники зрозуміли роль прояву власної громадянської активності для самореалізації, самоствердження та визнання їх особистості іншими членами громади. Старшокласники з захватом виконували вправу «Вирішу ситуацію», яка навчила не тільки аналізувати, прогнозувати ситуації, але й допомогла учасникам адекватно та реально оцінювати свої можливості.

Розділ 2. «Фактори розвитку громадянської активності старшокласників».

Заняття 6. Визначення соціально-психологічних факторів розвитку громадянської активності старшокласників.

Мета заняття: формування у старшокласників уявлень про соціально-психологічні чинники, які впливають на розвиток громадянської активності

старшокласників. *Завдання*: оволодіння знаннями про соціально-психологічні чинники розвитку громадянської активності старшокласників; оволодіння вміннями діагностувати, аналізувати та оцінювати власні можливості застосування громадянської активності під час впливу соціально-психологічних чинників; оволодіння певними вміннями та навичками застосування знань про соціально-психологічні чинники громадянської активності для вирішення громадянських проблем.

Вступ до заняття:

Привітання учасників. Вправа «Привітаємо сусіда» [172] активізує учасників, сприяє створенню комфортної атмосфери для роботи. Учасники тренінгу мають привітати свого сусіда, називаючи його по імені.

Рефлексія попереднього дня актуалізує досвід учасників, набутий на попередньому занятті; учасники представляють результати домашнього завдання.

Повторення правил групи. Вправа «Згадаємо правила» [250] надає можливість пригадати правила роботи, проаналізувати виконання правил протягом попередніх занять, налаштувати учасників на подальшу роботу. Тренер пропонує учасниками пригадати правила роботи групи, обговорити, чи доводилось їм порушувати ці правила на попередніх заняттях або спостерігати, як це роблять інші учасники, чому це відбувається, чому важливо дотримуватись правил.

Міні–презентація: «Мета, завдання та організація заняття» надає можливість ознайомити учасників з алгоритмом роботи на занятті.

Визначення очікувань учасників. Вправа «Зорепад очікувань» [305] сприяє включенню учасників у роботи через осмислення власних очікувань від тренінгу.

Вправа «Загальний рахунок» [305] налаштовує учасників на роботу, формує уміння відчувати та розуміти інших людей. Всі присутні сідають у коло. Тренер озвучує цифру від 1 до 10. Учасники, не домовляючись між собою мають встати. Кількість осіб, які встали, повинна дорівнювати названій цифрі.

Інформаційно-смисловий компонент заняття: «Основні уявлення про соціально-психологічні фактори розвитку громадянську активність старшокласників»:

Метод «Карусель». Вправа «Соціально-психологічні чинники громадянської активності» [226] допомагає визначити основні соціально-психологічні чинники впливу на громадянську активність старшокласників.

І етап: тренер використовує метод «Карусель», пропонує учасникам об'єднатися у дві групи («Представники влади» та «старшокласники»). «Представники влади» розміщуються у внутрішнє коло, «старшокласники» – у зовнішнє. Учасники обмінюються інформацією («Представники влади» надають «старшокласникам» відповідь на запитання: Чому влада не завжди може вирішити деякі проблеми громадян?, «старшокласники» відповідають «Представникам влади» на запитання: Чому дії щодо вирішення громадянських проблем із Вашого боку виявилися марними?). Зовнішнє коло рухається, що надає можливість учасникам зібрати максимум інформації та думок.

ІІ етап: група «Представників влади» і група «старшокласників» окремо одна від одної створюють загальні картини чинників, що впливають на прояв громадянської активності старшокласників.

ІІІ етап: групи презентують результати роботи.

Діагностичний компонент заняття: «Діагностика розуміння старшокласниками про соціально-психологічні фактори розвитку громадянської активності»:

Тестування. Методика «Мотивація азарту» (МАС) М. Л. Кубишкіної [49].

Методика використовується для визначення прагнення старшокласників досягнути громадянську мету.

Корекційно-розвивальний компонент заняття: «Розвиток у старшокласників умінь і навичок використовувати отримані знання про соціально-психологічні фактори розвитку громадянської активності старшокласників на практиці»:

Вправа «Досвід партнерства» [250] допомагає провести аналіз щодо організації партнерської взаємодії, з'ясувати, що заважає будувати позитивні відносини з партнерами. Тренер об'єднує учасників у 7 малих груп (дні тижня) і пропонує визначити позитивні та негативні сторони співпраці з такими партнерами: група 1 – батьки; група 2 – вчителі; група 3 – учні класу; група 4 – наукові установи; 5 – друзі; 6 – сусіди; 7 – громадянські установи. Після завершення результатів роботи ведеться обговорення у загальному колі.

Заключна частина заняття:

Підведення підсумків заняття. Вправа «Європейці, японці, африканці» [305]. Учасникам пропонується утворити коло й об'єднатися в три групи: «японців», «європейців», «африканців». Потім кожен з учасників, проходячи по колу, повинен попрощатися з усіма «своїм способом»: «японці» – кланяються, «європейці» – потискують руку, «африканці» – труться носами.

Домашнє завдання: учасники мають виділити 5 соціально-психологічних чинників, які впливають на власну громадянську активність у реальному житті. Також старшокласникам пропонується зібрати інформацію про діяльність міських дитячих і молодіжних організацій; проаналізувати та оцінити будь-яку рекламну інформацію, що пропонує телебачення.

Підсумок до заняття: На початку заняття кожен учасник бажав проявити свої власні здібності та можливості щодо вирішення будь-яких проблем, хоча деякі старшокласники звертали увагу на недостатність толерантності, вміння дипломатично вирішувати важливі життєві питання. Виконання вправи «Досвід партнерства» допомогло учасникам розвіяти власні побоювання та невпевненість.

Заняття 7. Основні психолого-педагогічні фактори розвитку громадянської активності старшокласників.

Мета заняття: формування у старшокласників уявлень про психолого-педагогічні чинники, які впливають на розвиток громадянської активності старшокласників. *Завдання*: оволодіння знаннями про психолого-педагогічні чинники розвитку громадянської активності старшокласників; оволодіння вміннями діагностувати, аналізувати та оцінювати власні можливості

застосування громадянської активності під час впливу психолого-педагогічні чинників; оволодіння певними вміннями та навичками застосування знань про психолого-педагогічні чинники громадянської активності для вирішення громадянських проблем.

Вступ до заняття:

Привітання учасників. Вправа «Добрі побажання» [236] сприяє формуванню товариських відносин. Учасники по колу передають один одному будь-яке гарне побажання за допомогою міміки й жестів.

Рефлексія попереднього дня актуалізує досвід учасників, набутий на попередньому занятті, та надає можливість представити результати домашнього завдання.

Міні–презентація: «Мета, завдання та організація заняття». Ведучий розповідає учасниками про мету та завдання заняття.

Визначення очікувань учасників. Вправа «Чарівна подушка» [291] допомагає учасникам розкрити власні бажання, відчути уважність інших, які ці бажання сприймають. Тренер повідомляє про чарівну подушку, яку було покладено в центр кола. Учасники по черзі мають сісти на подушку та розповісти про свої очікування від тренінгу групі та свої бажання.

Гра-розминка «Ураган» [331] активізує роботу учасників. Всі присутні сідають по колу, ведучий входить у центр кола і пропонує помінятися місцями всім, хто має певні ознаки (білу сорочку, чорні очі, народився взимку). Учасник, що має таку ознаку обов'язково повинен поміняти своє місце, якщо не встигне – стає ведучим. Ведучий називає лише ту ознаку, якою він володіє на даний момент. Якщо учасник довго не може сісти в коло, він може сказати «Ураган» і тоді всі учасники, які сидять по колу повинні помінятися місцями.

Інформаційно-смисловий компонент заняття: «Основні уявлення про психолого-педагогічні фактори розвитку громадянської активності старшокласників»:

Мозковий штурм: «Психолого-педагогічні чинники впливу на громадянську активність старшокласників» [226] допомагає визначити психолого-педагогічні

чинники, які впливають на громадянську активність старшокласників. Тренер пропонує учасникам визначити методом «мозкового штурму психолого-педагогічні чинники, які можуть впливати на громадянську активність старшокласників.

Діагностичний компонент заняття: «Діагностика розуміння старшокласниками про психолого-педагогічні фактори розвитку громадянської активності»:

Тестування. Діагностичний опитувальник «Особистісне зростання» П. Степанова, І. Степанової, Д. Григор'єва [293].

Опитувальник використовується для оцінки статичного стану ціннісних ставлень старшокласників до держави, суспільства, до себе.

Корекційно-розвивальний компонент заняття: «Розвиток у старшокласників умінь і навичок використовувати отримані знання про психолого-педагогічні фактори розвитку громадянської активності старшокласників на практиці»:

Робота в парах.. Вправа «Уникнення невдачі» [75] надає можливість визначити рівень розвитку власних характеристик для подолання невдачі. Вправа виконується у три етапи:

1 етап: попереднє обговорення у великому колі: Як ви реагуєте на невдачу? Як це можна пов'язати з бажанням щось робити?

2 етап: тренер пропонує учасникам об'єднатися в пари та відповісти на такі запитання: Чи означає поразка – відсутність здібностей? Які психолого-педагогічні чинники визначають невдачу? Чи існують позитивні моменти, пов'язані з поразкою?

3 етап: презентація роботи кожної пари.

Заключна частина заняття:

Підведення підсумків заняття. Вправа «Мій настрій» [106] надає можливість учасникам із позитивними емоціями завершити заняття, набратися оптимізму. Учасники мають намалювати свій настрій. По закінченню малювання учасники висловлює свою думку про тренінг.

Домашнє завдання: старшокласники мають виділити 5 психолого-педагогічних чинників, які впливають на власну громадянську активність у реальному житті. Також учасникам пропонується провести експрес-опитування серед учнів навчально-виховного закладу про особливості взаємодії з товаришами, створити, оформити та представити їх у вигляді презентації «Правила товаришування».

Підсумок до заняття: Варто зазначити, що під час заняття учасники щиро та відверто розповідали про специфіку взаємодії з батьками, педагогічним колективом навчального закладу, однолітками тощо, дехто намагався їх критикувати. Багато хто з учасників мав велике бажання поліпшити стосунки з вищеназваними категоріями.

Заняття 8. Навчально-організаційні чинники розвитку громадянської активності старшокласників.

Мета заняття: формування у старшокласників уявлень про навчально-організаційні чинники, які впливають на розвиток громадянської активності старшокласників. *Завдання*: оволодіння знаннями про навчально-організаційні чинники розвитку громадянської активності старшокласників; оволодіння вміннями діагностувати, аналізувати та оцінювати власні можливості застосування громадянської активності під час впливу навчально-організаційних чинників; оволодіння певними вміннями та навичками застосування знань про навчально-організаційні чинники громадянської активності для вирішення громадянських проблем.

Вступ до заняття:

Привітання учасників. Вправа «Інтерв'ю» [250] сприяє формуванню товариських відносин, створенню довірливої, доброзичливої атмосфери. Тренер пропонує учасника взяти одне в одного інтерв'ю. Запитання для інтерв'ю записані на ватмані: Чи раді ви сьогодні зустрітися з учасниками тренінгу? Як ви налаштовані на роботу в тренінгу? Як ви долаєте проблеми, які виникають у роботі?

Рефлексія попереднього дня актуалізує досвід учасників, набутий на попередньому занятті, та надає можливість представити результати домашнього завдання.

Міні–презентація: «Мета, завдання та організація заняття». Ведучий розповідає учасниками про мету та завдання заняття.

Визначення очікувань учасників. Вправа «Пісочний годинник» [250] допомагає учасникам визначитися з власними очікуваннями від тренінгу. Учасника пропонується написати свої очікування стосовно тренінгу на трьох стікерах у формі кружечків, які символізують піщинки, та наклеїти їх у верхній частині пісочного годинника, намальованого заздалегідь на ватмані.

Гра-розминка «Фруктовий салат» [250] активізує роботу, підвищує емоційний настрій учасників. Тренер називає певний фрукт кожному учасникові, об'єднує їх у групи за назвами фруктів, виголошуючи: зараз я буду робити салат з яблук і груш, із винограду й персиків, із полуниць і бананів. Учасники, яких назвали, підводяться й утворюють групу в центрі кола.

Інформаційно-смисловий компонент заняття: «Основні уявлення про навчально-організаційні чинники розвитку громадянську активність старшокласників»:

Метод незавершених речень: «Під час прояву громадянської активності старшокласників можуть виникнути такі проблеми…» [226] сприяє визначенню розуміння учасниками проблем, що перешкоджають ефективно проявляти громадянську активність старшокласників.

Діагностичний компонент заняття: «Діагностика розуміння старшокласниками про навчально-організаційні чинники розвитку громадянської активності»:

Тестування. Методика «Самооцінка особистості» [134].

Методика використовується для визначення рівня ставлення старшокласників до себе як до громадянина.

Корекційно-розвивальний компонент заняття: «Розвиток у старшокласників умінь і навичок використовувати отримані знання про

навчально-організаційні чинники розвитку громадянської активності старшокласників на практиці»:

Творче завдання (робота в малих групах): «Стратегія організації роботи шкільного об'єднання» [188] сприяє формуванню у старшокласників умінь і навичок виконувати конкретні завдання, які виникають у процесі громадянської діяльності. Учасники об'єднуються в малі групи та створюють стратегічний план організації та діяльності шкільного об'єднання (шкільного театру, екологічного гуртка). Після підготовки групам пропонується презентувати свою роботу.

Питання для обговорення: Які особистісні якості знадобилися для виконання завдання? Які проблеми можуть перешкоджати створенню та функціонуванню вашого об'єднання? Які чинники можуть сприяти ефективній праці ваших об'єднань?

Заключна частина заняття:

Підведення підсумків заняття. Вправа «Комплімент» [250] підвищує емоційний настрій учасників. Старшокласники по колу передають одне одному м'ячик зі словами: «Мені в тобі подобається…»

Домашнє завдання: старшокласники мають створити «Кодекс честі активного громадянина», тобто збірник принципів, яких має дотримуватися громадянсько активна людина та його презентувати.

Підсумок до заняття: Необхідно акцентувати увагу на тому факті, що під час заняття учасники відверто розповідали про особливості організації навчально-виховної роботи освітнього закладу, в якому вони навчаються. Під час виконання творчого завдання «Стратегія організації роботи шкільного об'єднання» старшокласники згуртувалися та представили цікаві проекти по створенню та роботі об'єднань, які можна реалізувати на практиці, навіть незважаючи на перешкоди, які вони могли б відчути на собі з боку інших людей. Така робота примножила в учасників більшу впевненість у власних силах, старшокласники змогли спроектувати власні творчі проекти в реальне шкільне життя.

Заняття 9. Визначення індивідуально-психологічних факторів розвитку громадянської активності старшокласників.

Мета заняття: формування у старшокласників уявлень про індивідуально-психологічні чинники, які впливають на розвиток громадянської активності старшокласників. *Завдання*: оволодіння знаннями про індивідуально-психологічні чинники розвитку громадянської активності старшокласників; оволодіння вміннями діагностувати, аналізувати та оцінювати власні можливості застосування громадянської активності під час впливу індивідуально-психологічні чинників; оволодіння певними вміннями та навичками застосування знань про індивідуально-психологічні чинники громадянської активності для вирішення громадянських проблем.

Вступ до заняття:

Привітання учасників. Вправа «Якби я був чарівником…» [151] активізує учасників, сприяє створенню комфортної атмосфери для роботи. Учасникам по колу потрібно, передаючи чарівну паличку, висловити привітання у вигляді побажань для кожного учасника гри на занятті.

Рефлексія попереднього дня актуалізує досвід учасників, набутий на попередньому занятті, надає можливість представити результати домашнього завдання.

Міні –презентація: «Мета, завдання та організація заняття». Ведучий розповідає учасниками про мету та завдання заняття.

Визначення очікувань учасників. Вправа «Незакінчені речення» [188] надає можливість учасникам визначити свої очікування. Тренер пропонує кожному учаснику продовжити незакінчені речення: «Від тренера я очікую...; Від інших учасників я очікую...; Від себе я очікую...; Мета, яку я маю намір досягти - .... »

Гра-розминка «Загальний ритм» [306] допомагає учасникам відпочити та розважитися. Тренер, кілька разів плескаючи в долоні з певною швидкістю, задає ритм, який учасники повинні відтворити та підтримувати таким чином: старшокласник, що знаходиться праворуч від тренера, повинен зробить один оплеск, наступний учасник за колом – один оплеск, далі один оплекс у ритмі робить кожний учасник по черзі.

Інформаційно-смисловий компонент заняття: «Аналіз уявлень про індивідуально-психологічні фактори розвитку громадянську активність старшокласників»:

Групова робота. Вправа «Внутрішні та зовнішні чинники громадянської активності старшокласників» [175] сприяє визначенню внутрішніх і зовнішніх чинників громадянської активності. Учасники об'єднуються в 6 малих груп, перші три групи виконують завдання: «Уявіть собі, що ви знаходитесь у центрі уявного кола. У внутрішньому колі запишіть чинники, що впливають на вашу громадянську активність, які стосуються вас як особистості». Для інших трьох груп пропонується виконати таке завдання: «Уявіть собі, що ви знаходитесь у центрі уявного кола. У зовнішньому колі запишіть чинники, що впливають на вашу громадянську активність і стосуються вашого більш широкого соціального, фізичного чи політичного середовища». Після підготовки групи презентують свою роботу.

Діагностичний компонент заняття: «Діагностика індивідуально-психологічних факторів розвитку громадянської активності старшокласників»:

Тестування. Методика для визначення рівня сформованості громадянських якостей учнів [304]. За допомогою тесту визначається рівень ставлення старшокласників до громадянських чеснот.

Корекційно-розвивальний компонент заняття: «Розвиток у старшокласників умінь і навичок використовувати отримані знання про індивідуально-психологічні фактори розвитку громадянської активності старшокласників на практиці»:

Вправа «Для чого служать лідерські здібності?» [226] допомагає учасникам самостійно визначити призначення власних лідерських здібностей. Старшокласникам пропонується сісти в коло та уявити ситуації, в яких можна застосувати власні лідерські здібності. По колу кожен учасник пропонує варіанти застосування власних лідерських здібностей.

Питання для обговорення: У нас були лише одні лідерські здібності, чому такі різні версії щодо їх застосування? Від чого залежали припущення?

Заключна частина заняття:

Підведення підсумків заняття. Вправа «Поема одного дня» [236] надає можливість учасникам усвідомити результати своєї роботи під час тренінгу, мотивувати на подальшу роботу. Учасники мають написати творчий звіт, який би відображав все, що сподобалось у тренінговому занятті: думки, обговорення запитань. Звіт повинен мати назву: «Поема одного дня» і представити його іншим учасникам.

Домашнє завдання: учасникам пропонується виділити 5 індивідуально-психологічних чинників, які впливають на власну громадянську активність у реальному житті.

Підсумок до заняття: Важливо зазначити, що активність з боку старшокласників протягом заняття була на високому рівні. Завдяки вправі «Для чого служать лідерські здібності?» старшокласники змогли усвідомити необхідність розвитку власних організаторських і комунікативних здібностей, рішучості, відповідальності, зрозуміли, що крім позитивного ставлення до громадянської активності, необхідно потреби суспільства сприймати як власні.

Заняття 10. Особистісні якості старшокласників як чинник розвитку їх громадянської активності.

Мета заняття: формування у старшокласників уявлень про особистісні якості старшокласників, які впливають на розвиток їх громадянської активності. *Завдання*: оволодіння знаннями про особистісні якості старшокласників, що впливають на розвиток їх громадянської активності; оволодіння вміннями діагностувати, аналізувати та оцінювати власні особистісні якості; оволодіння певними вміннями та навичками застосування знань про особистісні якості старшокласників, які впливають на їх громадянську активність для вирішення громадянських проблем.

Вступ до заняття:

Привітання учасників. Вправа «Привітання» [250] активізує учасників, сприяння створенню комфортної атмосфери, позитивного настрою для роботи, згуртування групи. Тренер пропонує учасникам обрати собі партнера та швидко потиснути йому руку. Далі тренер озвучує, якими частинами тіла потрібно «привітатися» один із одним: ліва рука до лівої руки, спина до спини. Потім проходить зміна партнерів. Завдання повторюється із іншими частинами тіла: вухо до вуха, п'ятка до п'ятки, ніс до носа.

Рефлексія попереднього дня актуалізує досвід учасників, набутий на попередньому занятті, надає можливість представити результати домашнього завдання.

Міні –презентація: «Мета, завдання та організація заняття». Ведучий розповідає учасниками про мету та завдання заняття.

Визначення очікувань учасників. Вправа «Колаж» [250] надає можливість учасникам визначити свої очікування. Тренер пропонує кожному учаснику намалювати свої очікування на стікерах різного кольору та закріпити їх на підготовленому ватмані.

Гра-розминка «Масаж» [250] допомагає учасникам відпочити та розважитися. Тренер пропонує учасникам стати в коло, повернутися праворуч і покласти руки на плечі учасника, який стоїть попереду. Далі всі йдуть по колу і роблять масаж під час слів тренера: «Масажуємо плечі, потім руки до ліктів, повертаємось до плечей, масажуємо шию, хребет. Зупинилися, зробили поворот та 180. А тепер «віддячимо» за бадьорість своїх партнерів».

Інформаційно-смисловий компонент заняття: «Основні уявлення про особистісні якості розвитку громадянську активність старшокласників»:

Інформ-блок: «Характеристика особистісних якостей розвитку громадянської активності старшокласників» допомагає ознайомити учасників з основними характеристиками особистісних якостей розвитку громадянської активності старшокласників.

Діагностичний компонент заняття: «Діагностика особистісних якостей розвитку громадянської активності старшокласників»:

Тестування. «Експрес-діагностика вивчення емоційної сфери старшокласника на основі теста Люшера» [287]. За допомогою тесту визначається рівень емоційної стійкості старшокласників до громадянських подій.

Корекційно-розвивальний компонент заняття: «Розвиток у старшокласників умінь і навичок використовувати отримані знання про особистісні якості розвитку громадянської активності старшокласників на практиці»:

Рольова гра «Як я можу щось змінити?» [57] надає можливість кожному учаснику оцінити власні можливості застосування громадянської активності. Учасники тренінгу об'єднується у 2 команди. Для кожного учасника ведучий призначає ролі. Завдання кожної з команд розіграти сценку вирішення запропонованої проблеми. Після підготовки команди представляють результати своєї роботи. Ситуації для розігрування:

1. Заможний підприємець, отримавши землю від місцевої влади поряд з вашим навчальним закладом, вирішив побудувати на цій землі сміттєпереробний цех. Батьківський, вчительський та учнівський колективи обурені, оскільки робота цього цеху може значно погіршити здоров'я всіх учасників навчально-виховного процесу. Бескінченні прохання, звернення шкільного колективу до підприємця та місцевої влади результатів не дали. Тому колектив навчального закладу вирішив оприлюднити задуми підприємця серед жителів мікрорайону школи, проінформувати засоби масової інформації про подію та об'єднати зусилля для боротьби з ідеєю підприємця.

2. Один із представників місцевої влади, викупивши будинок вашого навчального закладу, вирішив відкрити ресторан. Колективу школи було запропоновано звільнити приміщення у місячний термін та облаштуватися у старому, невідремонтованому будинку за три кілометри від попереднього. Бескінченні прохання, звернення шкільного колективу до представника влади результатів не дали. Тому колектив навчального закладу вирішив оприлюднити задуми підприємця серед жителів мікрорайону школи, проінформувати засоби масової

інформації про подію та об'єднати зусилля для боротьби з ідеєю власника будинку школи.

Питання для обговорення: З якими труднощами можуть зустрітися громадяни на сучасному етапі розвитку держави? Які зусилля знадобилися для організації програвання сценки? Чи легко було активізувати власні можливості для вирішення ситуації?

Заключна частина заняття:

Підведення підсумків заняття. Вправа «Враження» [250] надає можливість учасникам усвідомити результати своєї роботи під час тренінгу, мотивувати на подальшу роботу. Тренер пропонує учасникам дати відповіді на запитання: «Ваші враження від сьогоднішньої зустрічі? Що нового Ви дізналися? Ваші побажання ведучим та учасникам тренінгу».

Домашнє завдання: учасникам пропонується у письмовому вигляді оформити звернення до учнів закладу про надання пропозицій щодо створення міні-збірки «Перелік рис лідера», яку необхідно оформити та презентувати.

Підсумок до заняття: Необхідно відмітити, що старшокласники протягом заняття були активні. Учасників цікавили питання особистісних якостей, які можуть забезпечити ефективність вирішення громадянських проблем. Рольова гра допомогла учасникам сконцентрувати свої знання, вміння, навички для вирішення запропонованих ситуацій та розкрити особистісні потенційні можливості.

Розділ 3. Психологічні умови розвитку громадянської активності старшокласників.

Заняття 11. Основні шляхи реалізації громадянської активності старшокласників.

Мета заняття: формування у старшокласників знань про основні шляхи ефективного застосування громадянської активності в процесі громадянської діяльності. *Завдання заняття*: засвоєння старшокласниками знань про оптимальні шляхи реалізації громадянської активності; оволодіння учасниками вміннями діагностувати, аналізувати та оцінювати вибір власних варіантів застосування громадянської активності; оволодіння старшокласниками вміннями та навичками

обирати ефективні шляхи реалізації власної громадянської активності у вирішенні громадянських питань.

Вступ до заняття:

Привітання учасників. Вправа «Добре слово» [120] сприяє створенню комфортної атмосфери для роботи. Учасники один одному кидають м'яч і називають по імені, додаючи добрі, приємні слова. Той, хто отримав м'яч, стає у будь-яку позу, а всі повторюють цю позу (по колу).

Рефлексія попереднього дня актуалізує досвід учасників, набутий на попередньому занятті, надає можливість представити результати домашнього завдання.

Повторення правил групи. Вправа «Пантоміма» [250] допомагає пригадати правила роботи групи, проаналізувати виконання правил протягом останніх занять, налаштувати учасників на подальшу роботи. Тренер пропонує учасникам об'єднатися у групи по кількості правил і показати кожне правило за допомогою пантоміми. На наступному етапі групи по черзі представляють правила.

Міні–презентація: «Мета, завдання та організація заняття». Ведучий розповідає учасниками про мету та завдання заняття.

Визначення очікувань учасників. Вправа «Гора» [250] надати можливість учасникам визначити свої очікування. На великому аркуші паперу малюється гора, очікування учасників розміщуються біля її підніжжя. По закінченні тренінгу запропонувати учасникам проаналізувати, які сподівання справдилися, і перенести їх на вершину цієї гори.

Гра-розминка «Порадуй мене» [95] допомагає учасникам відпочити та розважитися. Учасники розміщуються на стільцях колом, тренер запрошує до центру цього кола одного члена групи; інші учасники мають уявити, що сьогодні у цієї людини день народження, та представити радісний подарунок. Кожний член їх кола має мовчки протягом 5-10 секунд презентувати свій подарунок за допомогою рухів, міміки, поз тіла, наприкінці називаючи предмет зображеного та міняючись місцями з «іменинником». Потім по черзі кожний учасник повторює вправу, «іменинник», який був спочатку – виступає останнім. Якщо учасник

представив подарунок зрозумілим іншим, вони цього учасника нагороджують бурхливими оплесками. Якщо подарунок незрозумілий – оплески лунають тихо.

Інформаційно-смисловий компонент заняття: «Проблема вибору оптитимальних шляхів реалізації громадянської активності старшокласників»:

Інформ-блок: «Вибір ефективних шляхів реалізації громадянської активності старшокласників» допомагає ознайомити учасників із основними шляхами реалізації громадянської активності старшокласників для ефективного здійснення громадянської діяльності.

Діагностичний компонент заняття: «Діагностика чинників, які впливають на вибір шляхів реалізації громадянської активності старшокласників»:

Тестування. Методика дослідження вольової організації особистості [81]. Методика визначає рівень розвитку громадянської рішучості та наполегливості старшокласників.

Корекційно-розвивальний компонент заняття: «Розвиток у старшокласників умінь і навичок обирати оптимальні шляхи реалізації громадянської активності для вирішення проблем громади, суспільства»:

Вправа «Оцінювання» [277] допомагає учасникам оцінити власні кроки до реалізації громадянської активності старшокласників. Тренер роздає кожному учасникові 2 картки різного кольору та пропонує учасникам твердження, з якими вони мають погодитись або не погодитись. Всі учасники мають піднімати картки разом. Після озвучення кожного твердження тренер може пропонувати учасникам обговорити їхні відповіді.

Твердження до вправи:

1. Чи можна вважати прийнятним, коли у відповідь на відмову депутатів місцевої влади у проханні матеріально допомогти дитячому будинку старшокласники влаштували демонстрацію протесту?
2. Чи може написання листа до президента вирішити проблему охорони історичних та культурних пам’яток міста?

3. Для допомоги пристарілим людям найкраще провести Акцію «Волонтер».
4. З метою вирішення проблем шкільного самоврядування краще провести учнівський референдум.
5. Щоб вирішити конфлікт класу з вчителем краще написати скаргу директору школи.

Питання для обговорення: Чи здивували Вас почуті твердження? Чому так важливо з'ясувати усі ці питання? Як би Ви подолали деякі з цих складних проблем?

***Заключна частина заняття*:**

Підведення підсумків заняття. Вправа «Ми – молодці!» [237] допомагає залишити в пам'яті учасників тренінгу позитивні емоції стосовно сприйняття інформації та тим самим сформувати бажання участі у наступних тренінгах. Учасники мають одне одному на плечі покласти руки та тричі сказати: «Ми - молодці!»

Домашнє завдання: учасникам пропонується визначити проблему, яка стосується близького оточення старшокласника, та виділи 5 оптимальних шляхів застосування власної громадянської активності у вирішенні цієї проблеми.

Підсумок до заняття: Під час заняття відчутна була захопленість учасників. Робота в тренінгу надала можливість учасникам розкритися, поділитися своїми труднощами, невдачами, успіхами та перемогами. Учасники навчились не тільки правильно оцінювати громадянські ситуації, але й використовувати отримані знання у реальному житті, пропонуючи різні варіанти їх вирішення.

Заняття 12. Основні форми вираження громадянської активності старшокласників.

Мета заняття: формування у старшокласників знань про основні форми прояву громадянської активності в процесі громадянської діяльності. *Завдання заняття*: засвоєння старшокласниками знань про форми прояву громадянської активності; оволодіння учасниками вміннями діагностувати, аналізувати та оцінювати вибір власних форм вираження громадянської активності; оволодіння

старшокласниками вміннями та навичками обирати форми прояву власної громадянської активності у вирішенні громадянських питань.

Вступ до заняття:

Привітання учасників. Вправа «Овації» [250] сприяє створенню комфортної атмосфери для роботи. Учасники мають по черзі вставати та вітатися з присутніми, всі інші «нагороджують» їх оваціями.

Рефлексія попереднього дня актуалізує досвід учасників, набутий на попередньому занятті, надає можливість представити результати домашнього завдання.

Міні–презентація: «Мета, завдання та організація заняття». Ведучий розповідає учасниками про мету та завдання заняття.

Визначення очікувань учасників. Вправа «Пісня» [250] надати можливість учасникам визначити свої очікування. Учасникам пропонується за допомогою уривку з будь-якої дитячої пісні представити власні очікування від тренінгу.

Гра-розминка «Шалене куча» [250] допомагає учасникам відпочити та розважитися. Учасникам пропонується стати в коло і потрясти по черзі правою та лівою руками та ногами в ритмі «8 – 4 – 2 – 1», повторити все це в швидкому темпі.

Інформаційно-смисловий компонент заняття: «Форми прояву громадянської активності старшокласників»:

Вправа «Абетка» [250] надає можливість визначити уявлення старшокласників про форми прояву громадянської активності старшокласників.

Тренер пропонує учасникам визначити форми прояву громадянської активності старшокласників, заповнивши плакат «Абетка» (записати маркером біля кожної літери абетки слова, які б розкривали зміст форм прояву громадянської активності). Кожний учасник має записати 1-2 поняття та озвучити його, наприклад: А – акція, Б – бесіда, В – вибір.

Діагностичний компонент заняття: «Діагностика чинників, які впливають на форми вираження громадянської активності старшокласників»:

Тестування. Методика «Рівень суб'єктивного контролю» РСК Дж. Роттера [134]. Методика визначає рівень розвитку громадянської відповідальності старшокласників.

Корекційно-розвивальний компонент заняття: «Розвиток у старшокласників умінь і навичок обирати форми прояву власної громадянської активності для вирішення проблем громади, суспільства»:

Метод «Порожнє крісло» [283] допомагає визначити ставлення старшокласників до вибору форм прояву громадянської активності. Тренер оголошує текст громадянської проблеми: «Як очистити від забруднень озеро в парку, що знаходиться поблизу вашого навчального закладу» та два варіанти вирішення цієї проблеми: «Провести акцію «Чисте довкілля» або «Повідомити про проблему ЗМІ та місцеву владу», текст яких зазначений на картках, прикріплених на кріслах. Учасникам необхідно стати біля обраних карток з варіантами вирішення проблеми та провести дискусію з аргументами на захист своєї точки зору. Говорити мають право лише ті, хто сидить у кріслі. Порожнє крісло кожен учасник може зайняти лише 1 раз і говорити не більше 1 хвилини.

***Заключна частина заняття*:**

Підведення підсумків заняття. Вправа «Продовж фразу» [331] надає можливість учасникам усвідомити результати своєї роботи під час тренінгу, мотивувати на подальшу роботу. Учасникам пропонується по колу висловити власні враження від тренінгу, починаючи висловлювання за допомогою фраз: «я усвідомив, що…, дізнався про те…».

Домашнє завдання: учасникам пропонується написати статтю у місцеву газету про складну життєву ситуацію однолітка та можливі варіанти вирішення цієї проблеми, домовитися з редакцією газети надрукувати інформацію.

Підсумок до заняття: Заняття тренінгу допомогло учасникам розібратися в питаннях форм застосування власної громадянської активності. Старшокласники з великим задоволенням і захопленням виконували всі вправи заняття, задавали додаткові запитання, які їх цікавили та зрозуміли важливість застосування власної громадянської активності на практиці. Під час виконанння вправи «Порожнє

крісло» старшокласники дискутували, достатньо толерантно відстоювали власну точку зору, представили кілька варіантів вирішення проблеми.

Заняття 13. Визначення психологічних умов розвитку громадянської активності старшокласників.

Мета заняття: формування у старшокласників знань про психологічні умови розвитку громадянської активності. *Завдання заняття*: засвоєння старшокласниками знань про психологічні умови розвитку громадянської активності; оволодіння учасниками вміннями діагностувати, аналізувати та оцінювати ефективність психологічних умов розвитку громадянської активності; оволодіння старшокласниками вміннями та навичками обирати сприятливі психологічні умови для реалізації та розвитку власної громадянської активності.

Вступ до заняття:

Привітання учасників. Вправа «Привітання» [120] активізує учасників, сприяє створенню комфортної атмосфери для роботи. Троє учнів виходять за двері, потім заходять і вітають усіх і когось окремо.

Питання для обговорення: Які вітання найбільш приємні (сказані з усмішкою, приязню)? Надайте значення «ввічливих» слів: «здрастуйте», «спасибі», «доброго здоров'я».

Рефлексія попереднього дня актуалізує досвід учасників, набутий на попередньому занятті та надає можливість представити результати домашнього завдання.

Міні–презентація: «Мета, завдання та організація заняття». Ведучий розповідає учасниками про мету та завдання заняття.

Визначення очікувань учасників. Вправа «Годинник» [250] надає можливість учасникам визначити свої очікування. Учасники на стікерах пишуть свої очікування від занняття та на заздалегідь намальованому піщаному годиннику наклеюють. Кожен має вголос зачитати свої очікування.

Гра-розминка «Перебудова» [158] допомагає учасникам відпочити та розім'яти м'язи. Учасникам пропонується безперервно рухатися хаотичним способом, через кожні 10-15 секунд за сигналом утворювати пару з тим, хто

знаходиться найближче, зупинятися та виконувати такі інструкції: а) взятися за руки; б) стати ногою впритул до ноги партнера; в) стати носом впритул до носа партнера. Після того як учасники засвоїли вправу, завдання може бути ускладнене: рухатися в парах, протягом 5-10 секунд не змінювати позицію.

Інформаційно-смисловий комопнент заняття: «Аналіз уявлень про психологічні умови розвитку громадянської активності старшокласників»:

Робота в групах. Вправа «Розвиток громадянської активності» [133] ознайомлює учасників з основними кроками вибору психологічних умов розвитку громадянської активності старшокласників. Тренер пропонує учаникам об'єднатися у 5 груп. Кожна група отримує завдання: 1 – створює образ громади; 2 – оцінює можливості громади; 3 – складає карту дій громади; 4 – пропонує громаді варіанти взаємодії зі старшокласниками; 5 – визначає стратегію співпраці старшокласників з громадою.

Питання для обговорення: З якою метою ми виконували цю вправу? Чому важливо визначити кроки вибору психологічних умов розвитку громадянської активності старшокласників?

Діагностичний компонент заняття: «Діагностика психологічних умов, які впливають на розвиток громадянської активності старшокласників»:

Тестування. Методика «Визначення та оцінки комунікативних і організаційних схильностей старшокласників» КОС-2 [118]. Методика визначає рівень здатності старшокласників до лідерства в громаді.

Корекційно-розвивальний компонент заняття: «Розвиток у старшокласників умінь і навичок враховувати психологічні умови розвитку громадянської активності»:

Робота в трійках: «Заява-звернення» [179] сприяє формуванню у старшокласників умінь і навичок складання заяви-звернення до посадової особи. Учасникам пропонується об'єднатися в трійки, визначити проблему, яка турбує старшокласників, та написати заяву на ім'я уповноваженої особи, яка має достатньо повноважень для вирішення цього питання. Після підготовки трійкам пропонується презентувати свою роботу.

Питання для обговорення: З якими складнощами ви зустрілись під час написання заяви? Що необхідно врахувати для того, щоб ваше прохання було виконано? Які емоції ви відчували під час написання заяви?

Заключна частина заняття:

Підведення підсумків заняття. Вправа «Мікрофон» [309] надає можливість учасникам усвідомити результати своєї роботи під час тренінгу, мотивувати на подальшу роботу. Учасники мають взяти «мікрофон» і продовжити речення: «Мені було цікаво відкрити для себе…», висловлюючи таким чином про здійснення очікувань. У випадку, коли очікування здійснились – стікери з верхньої частини піщаного годинника учасники можуть опустити вниз.

Домашнє завдання: учасникам пропонується створити список психологічних умов, які необхідні для розвитку власної громадянської активності.

Підсумок до заняття: Необхідно підкреслити, що зацікавленість та активність учасників протягом заняття була достатньо стійкою. Кожен старшокласник після участі у попередніх заняттях мав бажання висловити власну думку з питань громадянської активності, пропонуючи все нові ідеї та різні варіанти громадянських проектів. Робота над вправою «Заява-звернення» допомогла учасникам розібратися в написанні документів до вищих органів влади, кожен старшокласник мав можливість ознайомитися зі структурою та специфікою звернення до посадової особи.

Заняття 14. Засоби розвитку громадянської активності старшокласників.

Мета заняття: формування у старшокласників знань про засоби розвитку громадянської активності. *Завдання заняття*: засвоєння старшокласниками знань про засоби розвитку громадянської активності; оволодіння учасниками вміннями діагностувати, аналізувати та оцінювати ефективність засобів розвитку громадянської активності; оволодіння старшокласниками вміннями та навичками обирати засоби розвитку власної громадянської активності.

Вступ до заняття:

Привітання учасників. Вправа «Картинна галерея» [250] активізує учасників, сприяє створенню комфортної атмосфери для роботи. Учасникам пропонується на стікерах намалювати власний партрет із привітанням для всіх присутніх і закріпити результат своєї творчості на загальному ватмані «Картинна галерея групи».

Рефлексія попереднього дня актуалізує досвід учасників, набутий на попередньому занятті та надає можливість представити результати домашнього завдання.

Міні–презентація: «Мета, завдання та організація заняття». Ведучий розповідає учасниками про мету та завдання заняття.

Визначення очікувань учасників. Вправа «Сьогодні на тренінгу» [250] надає можливість учасникам визначити свої очікування. Учасники на стікерах пишуть свої очікування від заняття та на заздалегідь підготовленому ватмані «Сьогодні на тренінгу» наклеюють. Кожен має вголос зачитати свої очікування.

Гра-розминка «Диригент» [250] допомагає учасникам відпочити та розім'яти м'язи. Учасникам пропонується сісти в коло, представити хор. Один учасник стає до інших обличчям як диригент. За його командою всі одночасно починають співати якійсь звук, наприклад «А-а-а-а». Диригент за допомогою рухів рук намагається зробити так, щоб вся група звучала в унісон. Можна повторити гру кілька разів із різними диригентами.

Інформаційно-смисловий комопнент заняття: «Аналіз уявлень про засоби розвитку громадянської активності старшокласників»:

Міні-лекція: «Засоби розвитку громадянської активності сташокласників», – ознайомлює учасників із основними засобами розвитку громадянської активності старшокласників.

Діагностичний компонент заняття: «Діагностика засобів розвитку громадянської активності старшокласників»:

Анкетування. Анкета «Громадянська діяльність» (авторська розробка).

Методика визначає рівень здатності старшокласників до громадянської діяльності та участі: а) у шкільному самоврядуванні, шкільних і позашкільних заходах; б) у роботі гуртків, секцій, клубів; в) у житті місцевої громади.

Корекційно-розвивальний компонент заняття: «Розвиток у старшокласників умінь і навичок враховувати засоби розвитку громадянської активності»:

Ділова гра «Вибори президента» [179] сприяє формуванню у старшокласників умінь і навичок приймати відповідальне рішення та правильно робити вибір. Вправа виконується в чотири етапи:

1 етап: тренер об'єднує учасників у 2 групи та пропонує визначити кандидата у президенти учнівського самоврядування.

2 етап: учасники в групах готують передвиборчу компанію для кандатів.

3 етап: кандидати в президенти презентують програму покращення житті учнівського та вчительського колективу.

4 етап: учасники обирають президента шкільного самоврядування.

Питання для обговорення: Які елементи гри сподобались? Чи складно було зробити вибір кандидата? Які почуття викликали передвибочі програми кандидатів? Чи отримали ви задоволення, виконуючи вправу? Чому?

Заключна частина заняття:

Підведення підсумків заняття. Вправа «Велике коло» [319] надає можливість учасникам усвідомити результати своєї роботи під час тренінгу, мотивувати на подальшу роботу. Учасники у великому колі мають продовжити речення: «Найбільш цікавими та важливими вправами для мене сьогодні були…», висловлюючи таким чином про здійснення очікувань.

Домашнє завдання: учасникам пропонується за підтримки адміністрації та педагогічного колективу закладу провести вибори до шкільного учнівського самоврядування.

Підсумок до заняття: Важливо зазначити, що кожен учасник заняття був сконцентрований і зацікавлений у виконанні вправ тренінгу. Під час ділової гри «Вибори президента» учасники змогли проявити себе справжніми громадянами,

відчути гордість за свою громаду, суспільство, представити достойні передвиборчі програми, відчуваючи відповідальність перед колективом школи, проявляючи рішучість і наполегливість.

Заняття 15. Застосування громадянської активності старшокласників у сучасних умовах.

Мета заняття: формування у старшокласників знань про застосування власної громадянської активності на практиці. *Завдання заняття*: засвоєння старшокласниками знань про застосування власної громадянської активності в сучасних умовах; оволодіння учасниками вміннями діагностувати, аналізувати та оцінювати сучасні умови для застосування власної громадянської активності; оволодіння старшокласниками вміннями та навичками застосовувати власну громадянську активність.

Вступ до заняття:

Привітання учасників. Вправа «Привітання по колу» [162] активізує учасників, сприє створенню комфортної атмосфери для роботи. Починаючи з ведучого, за годинниковою стрілкою, учасники висловлюють свої вітання, називають імена. Потім передають імпульс натисканням на праву руку сусіда. Вправа завершена, коли імпульс дійде до ведучого.

Рефлексія попереднього дня актуалізує досвід учасників, набутий на попередньому занятті, надає можливість представити результати домашнього завдання.

Міні–презентація: «Мета, завдання та організація заняття». Ведучий доповідає учасниками про мету та завдання заняття.

Визначення очікувань учасників. Вправа «Вхідний квиток» [223] надає можливість учасникам визначити свої очікування. Учасники отримують картку кольорового паперу – вхідний квиток, на якому фіксують свої очікування від заняття.

Гра-розминка «Град» [124] допомагає учасникам відпочити та розважитися. Тренер пропонує учасникам, які стають у коло, пригадати, як іде дощ, град, і разом із тренером почати повільно тупотіти спочатку однією, потім іншою ногою,

таким чином, імітуючи падання градин. Ритм градин необхідно довести до дуже швидкого, а потім тупіт поступово припиняється.

Інформаційно-смисловий комопнент заняття: «Важливі аспекти застосування старшокласниками власної громадянської активності у сучасних умовах»:

Міні-лекція: «Сучасні умови застосування громадянської активності старшокласників», – ознайомлює учасників з основними умовами сучасності застосування громадянської активності старшокласників.

Діагностичний компонент заняття: «Діагностика ефективності програми дій старшокласників щодо вираження їх громадянської активності»:

Творче завдання: *Вправа «Девіз»* [250] надає можливість визначити у кожного учасника особисте ставлення до проблеми громадянської активності старшокласників. Кожен учасник має створити свій особистий герб і девіз, що відбивають власну громадянську активність, суть життєвих цілей, позицій і саморозуміння себе як громадянина. Після завершення створення девізів і гербів учасники презентують свою роботу.

Корекційно-розвивальний компонент заняття: «Розвиток у старшокласників умінь і навичок застосовувати власну громадянську активність для ефективного вирішення громадянських проблем»:

Творче завдання (робота в групах). Рольова гра «Громадянський проект» [179] надає можливість сформувати у старшокласників уміння та навички вирішувати громадянські проблеми. Учасникам пропонується об'єднатися в 4 групи, визначити громадянську проблему, яка турбує як старшокласників так і жителів мікрорайону, написати проект вирішення цієї проблеми. Після підготовки групам пропонується презентувати свою роботу у вигляді рольової гри.

Питання для обговорення: Як швидко ви визначили громадянську проблему? Чи змогли б ви реалізувати свій проект у реальному житті?

Заключна частина заняття:

Підведення підсумків заняття. Вправа «Подарунок» [212] допомагає учасникам усвідомити результати своєї роботи під час тренінгу та подарувати гарний настрій одноліткам. Учасникам мають намалювати прощальний подарунок будь-кому з учасників тренінгу. По черзі кожний учасник презентує свій подарунок. Група має відгадати адресата.

Анкетування: «Очікування учасників тренінгу» (за допомогою анкети розробленої автором) надає можливість визначити рівень ефективності проведення тренінгу (див. Додаток А.5).

Вправа «Я люблю тебе за те…» [348]. Учасникам пропонується осмислити власні позитивні та негативні якості, вчинки, з позитивними емоціями завершити заняття, набратися оптимізму. Учасники називають якості, які їм подобаються в собі, та вчинки, якими вони задоволені.

Домашнє завдання: учасники мають об'єднати зусилля та впровадити в життя один із запропонованих на занятті громадянських проектів.

Коментар до заняття: Під час проведення заняття відчувалась активізація діяльності старшокласників, почуття відповідальності перед громадою, здатність проявляти лідерські здібності. Це заняття мало доброзичливу атмосферу, тому учасники мали можливість правильно обирати шляхи реалізації громадянської активності та ефективно проявляти її у вирішенні громадянських питань. Учасників захопила робота в рольовій грі «Громадянський проект», старшокласники змогли не тільки озвучити проблеми місцевої громади, але й представити практичні плани дій щодо вирішення складних життєвих питань.

3.3. Аналіз ефективності програми розвитку громадянської активності старшокласників

Цей підрозділ представляє результати формувального експерименту та його інтерпретацію.

Розроблена програма тренінгу розвитку громадянської активності старшокласників, вимагала від учасників активізації їх потенційних можливостей.

Вправи тренінгу підібрані таким чином, що кожна з них мала позитивний вплив на розвиток складових кожного компонента громадянської активності старшокласників: когнітивного, мотиваційного, емоційного та поведінково-вольового (див. табл. 3.2).

Так, наприклад, вправи: «Громадянська активність старшокласників – це…», «Вільний мікрофон», «Три нотатки», «Абетка», «Вибір психологічних умов розвитку громадянської активності», – впливали на розвиток когнітивного компонента громадянської активності старшокласників, підвищували рівень громадянських, аналітичних прогностичних знань, рівень громадянської свідомості та самосвідомості.

Такі вправи, як: «Рука», «Два береги», «Лист до себе», «Вершина», «Зорепад очікувань», «Поема одного дня», «Пантоміма», «Продовж фразу», «Годинник», «Мікрофон», – розвивали мотиваційний компонент, спрямовували старшокласників на досягнення громадянських цілей, реалізацію суспільних потреб, мотивували до громадянської діяльності.

На підвищення рівня емоційного компонента громадянської активності старшокласників впливали такі вправи: «Девіз», «Маріонетка», «Суперечливі твердження», «Уникнення невдачі», «Порожнє крісло», «Оцінювання», – викликали почуття гордості за державу, пошани до Закону, до суспільних цінностей, громадянських чеснот, сприяли формуванню адекватної самооцінки та емоційної рівноваги.

На рівень поведінково-вольового компонента, розвиток рішучості, наполегливості та відповідальності, організаційних і комунікативних навичок, здатності до громадянської діяльності впливали вправи: «Зйомки фільму про громадянську активність», «Дерево прийняття рішень», «Вирішу ситуацію», «Досвід партнерства», «Заява-звернення», «Вибори президента», «Громадянський проект».

Крім того, були проведені вправи, що сприяли згуртуванню групи, активізували до діяльності старшокласників, створювали атмосферу доброзичливості та довіри, підвищували емоційний настрій: «Мій подарунок

групі», «Правила групової роботи», «Молекули», «Ми бажаємо щастя усім», «Вогонь, вода, повітря», «Шикуймося за зростом», «5 бажань», «Ураган», «Якби я був чарівником…», «Загальний ритм», «Порадуй мене», «Перебудова», «Град», «Подарунок».

Таблиця 3.2

Узагальнена таблиця впливу вправ тренінгу на компоненти громадянської активності старшокласників

Компоненти	Назва вправи тренінгу
Когнітивний	«Громадянська активність старшокласників – це…» [188], «Вільний мікрофон» [219], «Три нотатки» [250], «Під час прояву громадянської активності старшокласників можуть виникнути такі проблеми…» [331], «Внутрішні та зовнішні чинники громадянської активності старшокласників» [175], «Абетка» [250]
Мотиваційний	«Рука» [250], «Два береги» [250], «Лист до себе» [250], «Вершина» [250], «Зорепад очікувань» [305], «Поема одного дня» [236], «Пантоміма» [250], «Продовж фразу» [331], «Годинник» [250], «Мікрофон» [309]
Емоційний	«Девіз» [250], «Визначення рівня сформованості громадянських якостей учнів» [304], «Маріонетка» [349], «Суперечливі твердження» [277], «Уникнення невдачі» [75], «Як я можу щось змінити?» [57], «Порожнє крісло» [283], «Оцінювання» [277]
Поведінково-вольовий	«Зйомки фільму про громадянську активність» [101], «Дерево прийняття рішень» [158], «Вирішу ситуацію» [226], «Досвід партнерства» [250], «Стратегія організації роботи шкільного об’єднання» [188], «Для чого служать лідерські здібності?» [226], «Заява-звернення» [179], «Вибори президента» [179], «Громадянський проект» [179]

Самостійна робота, що виконувалася в межах домашнього завдання допомагала учасникам розкрити внутрішній потенціал особистості старшокласників, розвинути організаційні та комунікативні здібності, самостійність, відповідальність, ініціативність, рішучість.

У програмі тренінгу витримані такі вимоги: поєднання теоретичного та практичного матеріалу, дотримання загальноприйнятих принципів і правил групової роботи, проведення рефлексії.

Аналіз відгуків групи щодо програми тренінгу «Розвиток громадянської активності старшокласників» виявив, що 82 % опитаних задоволені формою роботи на заняттях, у 69 % респондентів очікування від тренінгу справдилися, 48 % – стверджують про власні особистісні зміни після тренінгу, 54 % – краще стали аналізувати особливості поведінки оточуючих і себе, 81% – вважають за необхідне проводити такі заняття, 47 % – відчули себе комфортно під час тренінгу, 65 % – зможуть отримані знання використосувати на практиці. Висловлювання старшокласників щодо участі у тренінгу: «Раніше ми не думали, що запропонована тема громадянської активності настільки важлива у нашому житті, оскільки погано орієнтувалися в ній. Але участь у тренінгу надала можливість подивитися на наші життєві реальні проблеми з іншого боку. Тепер я впевнений, що зможу вирішувати власні складні питання та допомагати іншим, головне не боятися проявити себе та свої здібності»; «На початку тренінгу я думала, що ця тема мені не цікава та не потрібна, що я все одно нічого нового для себе не почую. Але моя думка змінилася. Я багато дізналася нового, навчилася захищати свої інтереси та інтереси інших, відчула бажання допомагати тим, хто цього потребує». Загалом, проведенні заняття тренінгу розвитку громадянської активності старшокласників отримали позитивні відгуки учасників.

Отже, становлення громадянської активності старшокласників відбувалося в умовах психологічного розвитку, який забезпечує формування не тільки знань, умінь і навичок старшокласників, але й оптимізував розвиток мотивів, емоцій та особистісних характеристик щодо громадянської активності.

За допомогою комп'ютерних програм Microsoft Excel для Windows-XP та SPSS (версія 13.0) була проведена статистична обробка результатів експерименту. Порівняльний аналіз результатів діагностичних зрізів до та після формувального експерименту показав наявність статистично значущих відмінностей (за критерієм χ^2 та за G-критерієм знаків) [196].

Після реалізації зазначеної програми та повторної діагностики учасників формувального експерименту аналіз отриманих результатів за критерієм χ^2 та G-критерія знаків виявив статистично значущі відмінності між результатами в експериментальній групі до та після тренінгу ($\rho<0,01$) (див. Додаток Н.2), в той час, як у контрольній групі між першим і другим зрізом статистично значущих відмінностей виявлено не було (див. табл. 3.3, Додаток Н.1).

Маємо можливість проаналізувати зміни, які зафіксовані в результаті формувального експерименту в *експериментальній* і *контрольній групах,* окремих компонентів громадянської активності старшокласників.

Подальше порівняння результатів І (до початку формувального експерименту) та ІІ (після формувального експерименту) зрізів розвитку *когнітивного компонента* громадянської активності старшокласників, що були проведені в *експериментальній* і *контрольній групах*, дозволило виявити між ними значні відмінності.

Як видно з табл. 3.3, результати першого та другого зрізів показують, що в *експериментальній групі* були зафіксовані відмінності (на рівні $p<0,01$): високий рівень збільшився за рахунок зниження показників низького рівня (з 25 % до 37,5 %), знизилися показники низького рівня (з 21,9 % до 6,2 %) та зросли показники середнього рівня (з 53,1 % до 56,3 %). За критерієм знаків відмінності є статистично значущими (див. Додаток Н.3).

Щодо *контрольної групи*, то статистичо значущих змін у рівнях розвитку когнітивної складової громадянської активності старшокласників майже не відбулося. За результатами першого та другого зрізів зафіксовано незначні зміни: високий рівень залишився незмінним (24,3 %), середній рівень збільшився за рахунок низького рівня (на 2,7 %), низький рівень розвитку когнітивного компонента громадянської активності сташокласників зменшився (з 21,6 % до 18,9 %). За критерієм знаків ця різниця не є статистично значущою (див. Додаток Н.3).

Таблиця 3.3

Вплив експериментальної роботи на розвиток компонентів громадянської активності сташокласників (у %)

Назва компонента	Рівень розвитку компонентів громадянської активності старшокласників	Експериментальна група		Контрольна група	
		І зріз	ІІ зріз	І зріз	ІІ зріз
Когнітивний	Низький	21,9*	6,2*	21,6	18,9
	Середній	53,1*	56,3*	54,1	56,8
	Високий	25*	37,5*	24,3	24,3
Мотиваційний	Низький	28,1*	9,3*	27	24,3
	Середній	65,6*	71,9*	64,9	64,9
	Високий	6,3*	18,8*	8,1	10,8
Емоційний	Низький	34,4*	15,6*	32,4	29,7
	Середній	62,5*	68,8*	64,9	64,9
	Високий	3,1*	15,6*	2,7	5,4
Поведінково-вольовий	Низький	18,8*	6,2*	18,9	16,2
	Середній	65,6*	56,3*	64,9	67,6
	Високий	15,6*	37,5*	16,2	16,2

Примітка:* – рівень статистисної значущості (p<0,01)

За допомогою порівняння результатів першого та другого зрізів рівнів розвитку *мотиваційного компонента* громадянської активності старшокласників в *експериментальній групі* виявлено значне підвищення рівня мотиваціного

компоненту, в *контрольній групі* рівень розвитку мотиваційного компоненту залишився без позитивних змін (див. табл. 3.3).

Як видно з табл. 3.3, результати першого та другого зрізів формувального експерименту зафіксували статистично значущі зміни ($p<0,01$), які відображають, що в *експериментальній групі* до формувального експерименту низький рівень розвитку мотиваційного компонента громадянської активності старшокласників мали 28,1 % досліджуваних, середній – 65,6 %, а високий рівень – 6,3 %.

В результаті проведеного тренінгу кількість досліджуваних в *експериментальній групі* щодо розвитку мотиваційного компонента громадянської активності старшокласників зменшилась за рахунок низького рівня (на 18,8 %), але збільшилась кількість із високим (на 12,5 %) і середнім (на 6,3 %) рівнями, в *контрольній групі* збільшилась кількість осіб із високим (на 2,7 %), зменшилась кількість респондентів низького рівня (з 27 % до 24,3 %) (див. Додаток Н.3). За критерієм знаків ця різниця не є статистично значущою.

Порівняльний аналіз результатів першого та другого зрізів рівня розвитку *емоційного компонента* громадянської активності старшокласників, проведених в *експериментальній* і *контрольній групах*, вияв значні відмінності розвитку емоційного компонента в *експериментальній* групі під час формуючого експерименту, а в *контрольній* групі таких змін практично не зафіксовано (див. табл. 3.3).

Результати дослідження, наведені в табл. 3.3, дають можливість говорити про те, що зафіксовано статистично значущі зміни ($p<0,01$), які відображають зростання кількості старшокласників в *експериментальній групі* з високим (із 3,1 % до 15,6 %) і середнім (із 62,5 % до 68,8 %) рівнями за рахунок зменшення низького рівня розвитку емоційного компонента (на 18,8 %). За критерієм знаків ці відмінності статистично значущі.

Результати першого та другого зрізів у *контрольній групі* показали, що статистично значущих змін не відбулося, оскільки кількість старшокласників з високим рівнем збільшилася за рахунок низького (на 2,7 %), кількість осіб із середнім рівнем залишилася незмінною (64,9 %). За критерієм знаків такі

відмінностей не є статистично значущими та істотно не змінюють ситуацію щодо рівня розвитку емоційного компонента громадянської активності старшокласників (див. Додаток Н.3).

Порівняльний аналіз першого та другого зрізів рівня *поведінково-вольового компонента* громадянської активності старшокласників, проведених в *експериментальній* і *контрольній* групах, також виявив зміни рівнів розвитку поведінково-вольового компоненту в *експериментальній* групі, а в *контрольній* таких змін практично не зафіксовано (див. табл. 3.3).

Як видно з табл. 3.3, в *експериментальній групі* в результаті формуючого експерименту зафіксовані значущі відмінності ($p<0,01$) між результатами першого та другого зрізів. Отримані дані свідчать про те, що збільшення кількості старшокласників із високим рівнем розвитку поведінково-вольового компонента (на 21,9 %) відбулося в результаті значного зниження кількості респондентів у групі з низьким (на 12,6 %) і середнім (на 9,3 %) рівнями розвитку поведінково-вольового компонента (див. Додаток Н.3).

Що стосується *контрольної групи*, то результати першого та другого зрізів вказують, що статистично значущих змін у рівні розвитку поведінково-вольового компонента громадянської активності старшокласників зафіксовано не було. Кількість сташокласників із високим рівнем залишилася незмінною (16,2 %), кількість респондентів із середнім рівнем незначно збільшилася (на 2,7 %) за рахунок низького рівня, який у свою чергу зменшився (з 18,9 % до 16,2 %). Проте зміни, які виявлені за середнім і низьким рівнями розвитку поведінково-вольового компонента не змінюють ситуацію в цілому. За критерієм знаків відмінності не є статистично значущими (див. Додаток Н.3).

Також маємо можливість проаналізувати зміни, які зафіксовані в результаті формувального експерименту в *експериментальній* і *контрольній групах,* рівня громадянської активності старшокласників (див. табл. 3.4).

Як видно із табл. 3.4, в *експериментальній групі* в результаті формувального експерименту помітно збільшується кількість старшокласників із високим рівнем громадянської активності (з 9,4 % до 31,3 %), за рахунок цього зменшилася

кількість респондентів із середнім рівнем громадянської активності (з 71,9 % до 65,6 %) та знизилась кількість учасників із низьким рівнем громадянської активності (з 18,7 % до 3,1 %). За критерієм знаків різниця між першим і другим зрізами є статистично значущою, що вказує на позитивні зміни щодо розвитку громадянської активності старшокласників в експериментальній групі (див. Додаток Н.3).

Таблиця 3.4

Результати аналізу рівня громадянської активності старшокласників (учасників експериментальної та контрольної груп, у %)

Рівень громадянської активності	Експериментальна група		Контрольна група	
	І зріз	ІІ зріз	І зріз	ІІ зріз
Низький	18,7*	3,1*	18,9	13,5
Середній	71,9*	65,6*	73	78,4
Високий	9,4*	31,3*	8,1	8,1

Примітка:* – рівень статистисної значущості (p<0,01)

Що стосується контрольної групи, то результати першого та другого зрізів зафіксували незначну різницю між отриманими даними до та після експерименту. За критерієм знаків ця різниця не є статистично значущою, тому отримані результати не змінюють ситуації щодо розвитку громадянської активності старшокласників. Так, збільшилася кількість учасників із середнім рівнем громадянської активності (з 73 % до 78,4 %), кількість респондентів із високим рівнем залишилася незмінною 8,1 % та знизилася кількість старшокласників із низьким рівнем громадянської активності (з 18,9 % до 13,5 %).

Аналіз результатів також показав, що в *експериментальній групі* відбулися статистично значущі зміни у позитивний бік щодо типів громадянської активності старшокласників ($\rho<0,05$) (див. табл. 3.5).

Як видно із табл. 3.5, в *експериментальній групі* в результаті формувального експерименту зросла кількість старшокласників типів «громадянська обізнаність» (із 28,1 % до 31,3 %), «громадянська відповідальність» (із 3,1 % до 12,5 %), «громадянська спрямованість» (із 6,3 % до 15,6 %), «громадянська врівноваженість» (із 18,8 % до 21,8 %). Кількість старшокласників типу «громадянська пасивність» значно знизилася (з 28,1 % до 6,3 %). За критерієм знаків ця різниця є статистично значущою, що вказує на позитивні зміни щодо розвитку громадянської активності старшокласників (див. Додаток П.1).

У той час в *контрольній* групі були зафіксовані незначні позитивні статистично значущі зміни (див. Додаток П.2).

Таблиця 3.5

Вплив експериментальної роботи на типи громадянської активності старшокласників (у %)

Типи громадянської активності старшокласників	Експериментальна група		Контрольна група	
	І зріз	ІІ зріз	І зріз	ІІ зріз
«громадянська відповідальність»	3,1*	12,5*	5,4	8,1
«громадянська спрямованість»	6,3*	15,6*	8,1	5,4
«громадянська пасивність»	28,1*	6,3*	27	29,7
«громадянська обізнаність»	28,1*	31,3*	27	24,3
«громадянська врівноваженість»	18,8*	21,8*	18,9	18,9
«громадянська зацікавленість»	15,6*	12,5*	13,6	13,6

Примітка:* – рівень статистисної значущості (ρ<0,05)

У цілому, результати формувального експерименту показали, що важливою психологічною умовою розвитку громадянської активності старшокласників є програма розвитку громадянської активності старшокласників, яка забезпечує розвиток позитивної мотивації старшокласників до громадянської активності, оволодіння знаннями, уміннями щодо реалізації громадянської активності, оволодіння навичками оцінки власної громадянської активності та чинників, які

впливають на її становлення, удосконалення особистісних характеристик старшокласників.

Висновки до третього розділу

1. Психологічними умовами розвитку громадянської активності старшокласників є: а) володіння сукупністю знань про сутність і особливості громадянської активності особистості; б) наявність системи усвідомлених мотивів, від яких залежить вибір дій і спрямованість громадянської активності старшокласників; в) наявність позитивного ставлення до суспільних цінностей, громадянських якостей, оцінних суджень особистості до свого «Я-громадянин»; г) прояв сукупності вмінь і навичок, які забезпечують ефективне вираження громадянської активності та здійснення громадянської діяльності особистості раннього юнацького віку.

2. Ефективною формою розвитку громадянської активності старшокласників є авторська розвивальна програма, яка була створена на основі технологічного підходу та включала в себе психолого-педагогічні заходи з вчителями, практичними психологами, старшокласниками. Робота зі старшокласниками проводилася у формі соціально-психологічного тренінгу.

3. Результати апробації розвивальної програми підтвердили їх ефективність. Після формувального експерименту в старшокласників експериментальної групи виявлено позитивну динаміку рівнів розвитку громадянської активності та її компонентів. Встановлено статистично значущі відмінності між результатами першого та другого зрізів, які відображають зниження кількості старшокласників із низьким і підвищення кількості досліджуваних із високим рівнями громадянської активності. У контрольній групі статистично значущих відмінностей у рівнях сформованості громадянської активності до та після формувального експерименту зафіксовано не було.

4. Простежуються позитивні зміни у розвитку типів громадянської активності старшокласників.

5. Дослідження довело, що впровадження запропонованої програми тренінгу в межах формувального експерименту позитивно вплинуло на підвищення рівня громадянської активності старшокласників.

Основні результати третього розділу дисертаційного дослідження дістали своє відображення в таких публікаціях:

1. Саврасова-В'юн Т. О. Психологічна підготовка старшокласників до розвитку громадянської активності / Т. О. Саврасова-В'юн // Інновації як чинник суспільного розвитку : теорія і практика : матеріали ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції, 30-31 травня 2012 року : у 2 ч. – Суми : НІКО, 2012. – Ч. 2. – 172 с. – С. 77–80.

2. Москальова А. С., Саврасова-В'юн Т. О. Технологія розвитку громадянської активності старшокласників / А. С. Москальова, Т. О. Саврасова-В'юн // Актуальні проблеми психології : зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / ред. кол. : С. Д. Максименко (гол. ред.) [та ін.]. – К. : А.С.К., 2012. – Т. І. – Організаційна психологія. Соціальна психологія. Економічна психологія / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. – 2012. – Вип. 33. – 220 с. – С. 197-201.

3. Саврасова-В'юн Т. О. Психологічні особливості розвитку громадянської активності старшокласників в умовах загальноосвітніх навчальних закладів / Т. О. Саврасова-В'юн // Вісник Ін-ту розвитку дитини, 2012. – № 22, С. 160-166.

4. Саврасова-В'юн Т. О. Нарощення темпів організаційно-економіних змін при інкорпорації соціокультурного потенціалу держави / Т. О. Саврасова-В'юн // Формування потенціалу соціально-економічних та організаційних змін : Монографія / за заг. ред. І. А. Ігнатьєвої, В. В. Микитенко. – Київ, РВПС України НАН України і КНУТД МОН України, Вид-во ПП Вишемирський В. С., 2010.– 694 с. – С. 540-551.

5. Москальова А. С., Саврасова-В'юн Т. О. Громадянська активність старшокласників : психологічна характеристика проявів розвитку

/ А. С. Москальова, Т. О. Саврасова-В'юн // Сучасні стратегії університетської освіти : якісний вимір : матер. Міжнар. наук.-практ.конф. (28-29 березня 2012 р.) / МОН, молоді та спорту України, Київ. ун-т ім. Б. Грінченка та ін.; за заг. ред. В. О. Огнев'юка. – К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2012. – С. 259-267.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та нове розв'язання проблеми розвитку громадянської активності старшокласників, що виявляється у розкритті змісту, структури, особливостей, рівнів, чинників і типів громадянської активності старшокласників, в обґрунтуванні психологічних умов і програми розвитку громадянської активності старшокласників, її розробці та апробації. Результати експериментального дослідження вищезазначеної проблеми дають підстави для таких висновків:

1. У трактуванні громадянської активності особистості виокремлюються філософський, історичний, соціальний, політико-правовий і психологічні (діяльнісний, особистісно-орієнтований, аксіологічний) підходи, узагальнення яких дозволяє розглядати громадянську активність старшокласників як якість особистості, що містить сукупність знань, умінь, навичок, схильностей, вольових зусиль, мотивів, почуттів, спрямована на ефективне здійснення громадянської діяльності.

Структуру громадянської активності старшокласників складають такі компоненти: 1) когнітивний (правові та громадянські знання; прогностичні та аналітичні знання; розуміння громадянських обов'язків), інтегральною характеристикою якого є громадянська свідомість; 2) мотиваційний (соціально-психологічні установки; громадянська асертивність; прагнення досягнути громадянську мету), який визначає громадянські цінності; 3) емоційний (ставлення до суспільних цінностей; ставлення до себе як до громадянина; ставлення до громадянських чеснот; емоційна стійкість до громадянських подій), інтегральною характеристикою якого є громадянське переживання; 4) поведінково-вольовий (розвиток громадянської рішучості та наполегливості; здатність до лідерства в громаді; розвиток громадянської відповідальності; здатність до громадянської діяльності), який визначає громадянську конкурентоздатність. Психологічні чинники розвитку громадянської активності старшокласників макрорівня: особливості життєдіяльності територіальної громади, державна молодіжна політика, особливості соціально-економічної ситуації в країні, ЗМІ; мезорівня:

особливості навчально-виховного процесу освітнього закладу, міжособистісне спілкування з однолітками; психологічні особливості вчительського колективу, особливості взаємовідносин у сім'ї; мікрорівня: активність, відповідальність, толерантність, самовладання, самостійність.

2. Критеріями розвитку громадянської активності старшокласників виступають: наявність громадянської свідомості; прихильність до громадянських цінностей; здатність до громадянського переживання; прояв громадянської конкурентоздатності.

Згідно з особливостями становлення громадянської активності старшокласників було визначено рівні її розвитку: *високий,* притаманний старшокласникам, які вільно володіють комплексом правових і громадянських знань, чітко усвідомлюють необхідність дотримуватися громадянських обов'язків, мають здатність самостійно аналізувати та прогнозувати вирішення громадянських проблем, впевнені у собі, здатні до компромісу; *середній,* властивий старшокласникам, які частково володіють правовими та громадянськими знаннями, розуміють необхідність виконання громадянських обов'язків, проте частково готові до усвідомлення та внутрішнього прийняття громадянських цінностей, недостатньо впевнені та рішучі, відповідальність за громаду на себе беруть рідко; *низький,* характерний старшокласникам, які не виявляють правових і громадянських знань, не розуміють необхідності дотримуватися громадянських обов'язків, самостійно не орієнтуються у питаннях аналізу та прогнозу розв'язання ситуацій громадянського характеру, не готові усвідомлювати громадянські цінності, часто неадекватно поводять себе у життєвих ситуаціях, невпевнені у собі та своїх вчинках, емоційно неврівноважені, пасивні, не здатні контролювати розвиток громадянських подій і ситуацій тощо.

3. За результатами емпіричного дослідження констатовано недостатній рівень сформованості громадянської активності старшокласників і її окремих компонентів. Встановлено, що майже половина старшокласників мають середній рівень сформованості когнітивного компоненту громадянської активності, третина респондентів – низький рівень і лише п'ята частина опитаних – високий

рівень. Щодо мотиваційного компоненту громадянської активності старшокласників, то високий рівень його сформованості виявлено у найменшої кількості досліджуваних, середній рівень – у більшої кількості респондентів і низький рівень – у третини старшокласників. Стосовно емоційного компоненту громадянської активності старшокласників виявлено, що лише найменша кількість досліджуваних мають високий рівень, половина респондентів – середній рівень і третина старшокласників мають низький рівень сформованості. Майже третина досліджуваних мають середній рівень сформованості поведінково-вольового компоненту, а у п'ятої частини – високий рівень і найменше досліджуваних з низьким рівнем.

4. На основі рівнів сформованості складових компонентів громадянської активності старшокласників виділено типи громадянської активності старшокласників: «громадянська відповідальність», «громадянська спрямованість», «громадянська пасивність», «громадянська обізнаність», «громадянська врівноваженість», «громадянська зацікавленість». Кожен із визначених типів громадянської активності старшокласників потребує подальшого вдосконалення характеристик, важливих для громадянської активності старшокласників, за допомогою спеціальної психологічної підготовки.

5. Типи громадянської активності старшокласників тісно пов'язані з соціально-демографічними чинниками: статтю, віком, регіоном, сімейним станом, освітою батьків, типом населеного пункту; навчально-організаційним чинником: типом навчального закладу. Найбільш значущі зв'язки існують між типами громадянської активності старшокласників і віком учнів, станом сім'ї, типом населеного пункту проживання юнаків і юнок.

6. Психологічними умовами розвитку громадянської активності старшокласників є: 1) володіння сукупністю знань про сутність і особливості громадянської активності особистості; 2) наявність системи усвідомлених мотивів, від яких залежить вибір дій і спрямованість громадянської активності старшокласників; 3) наявність позитивного ставлення до суспільних цінностей, громадянських якостей, оцінних суджень особистості до свого «Я-громадянин»;

4) прояв сукупності вмінь і навичок, які забезпечують ефективне вираження громадянської активності та здійснення громадянської діяльності особистості раннього юнацького віку.

Активізація розвитку громадянської активності старшокласників досягається в процесі впровадження авторської розвивальної програми становлення громадянської активності старшокласників на основі технологічного підходу. Основний акцент при реалізації розвивальної програми має бути поставлений на поглиблення громадянських знань старшокласників, формування системи усвідомлених мотивів, що детермінують спрямованість їх громадянської активності, розвиток позитивного ставлення до суспільних цінностей, прояв умінь і навичок, які забезпечують ефективне вираження громадянської активності старшокласників.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Подальше її дослідження може здійснюватися у напрямках поглибленого аналізу особливостей громадянської активності вихованців загальноосвітніх, вищих навчальних закладів на різних етапах онтогенезу, вивчення зарубіжного досвіду з розвитку громадянської активності особистості, вивчення прояву громадянської активності в соціальних мережах Інтернет, удосконалення діяльності психологічної служби в освіті щодо розвитку громадянської активності вихованців загальноосвітніх і вищих навчальних закладів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Абульханова-Славская К. А. Типология активности личности в социальной психологии / К. А. Абульханова-Славская // Психология личности и образ жизни. – М., 1987. – С. 10-14.
2. Абульханова-Славская К. А. О субъекте психической деятельности / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Наука, 2003. – 288 с.
3. Аболин Л. М. Психологические механизмы эмоциональной устойчивости человека / Л. М. Аболин. – Казань, 1987. – 262 с.
4. Абрамова Г. С. Возрастная психология / Г. С. Абрамова. – Екатеринбург, 1999. –623с.
5. Акимов Д. И. Социальный маркетинг / Д. И. Акимов. – Киев : Наук. думка, 2008. – 144 с.
6. Акопов А. Й. Средства массовой информации / А. Й. Акопов. – М., 1987. – 87 с.
7. Алекєєва Т. В. Філософсько-психологічні підходи до визначення феномену відповідальності особистості / Т. В. Алекєєва // Зб. наук. праць ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПНУ : Проблеми загальної та педагогічної психології. – Т. 13. – ч. 1. – С. 9-18.
8. Алексеева Л. Ф. Психология активности личности / Л. Ф. Алексеева. – Новосибирск, 1996. – 224 с.
9. Алексєєва М. Л. Дослідження мотиваційної сфери особистості підлітка. В кн. : Вивчення особистості підлітка / М. Л. Алексєєва, М. Т. Дригус. – К. : Знання, 1994. – 216 с.
10. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды / Б. Г. Ананьев. – М. : Педагогика, 1980. – Т. 2. – 287 с.
11. Англо-русский и русско-английский словарь для школьников + грамматика / под ред. В. П. Ховхун. – Киев : «Логос», 1997. – 672 с.

12. Андреева Г. М. Современная социальная психология на Западе (теоретические направления) / Г. М. Андреева, Н. Н. Богомолова, Л. А. Петровская. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1978. – 271 с.
13. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – Москва : Аспект Пресс, 1999, – 375 с.
14. Аніщенко А. П. Педагогічні умови соціалізації старшокласників у територіальній громаді : автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.05 / А. П. Аніщенка; Луган. нац. Ун-т ім. Т. Шевченка. – Луганськ, 2010. – 20 с.
15. Анн Л. Ф. Психологический тренинг с подростками / Л. Ф. Анн. – СПб. : Питер, 2007. – 271 с.
16. Анохин П. К. Эмоции / П. К. Анохин // Большая медицинская энциклопедия. 2–е изд., Т. 35, 1964. – 367 с.
17. Анцыферова Л. И. Сознание и действия личности в трудных жизненных ситуациях [Текст] / Л. И. Анциферова // Психологический журнал. – 1996. – Т.12. – №1. – С. 32-43.
18. Артюшенко П. О. Вольові якості старшокласників загальноосвітньої школи / П. О. Артюшенко // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту : Зб. наук. пр. / За ред. С. С. Єрмакова. – Харків, 2007. – № 7. – С. 16 – 19.
19. Архипенко Л. М. Роль етнонаціональних чинників у формуванні громадянської свідомості (на матеріалах Дніпропетровщини) / Л. М. Архипенко. – К, 2005. – Т. IV. – С. 112–120.
20. Бабкіна М. І. Роль суб'єктів соціального впливу в процесі формування активної громадянської позиції підлітка / М. І. Бабкіна // Вісник Львів. ун-ту., 2007. – № 22. – С. 37- 43.
21. Бабкіна М. І. Формування активної громадянської позиції підлітків у позакласній виховній роботі загальноосвітньої школи : автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.07 / М. І. Бабкіна. – К. : Ін-т пробл. виховання АПН України, 2009. – 20 с.

22. Байбородова Л. В. Изучение эффективности воспитательной системы школы: учебно-методическое пособие / Л. В. Байбородова, С. Л. Паладьев, Е. Н. Степанов. – Псков, 1994. – 94 с.
23. Баймуратов М. О. Територіальна громада в політичній системі і системі місцевого самоврядування України / М. О. Баймуратов // В кн.: Муніципальне право України: Підручник / За ред. В.Ф. Погорілка, О.Ф. Фрицького. – К., 2001. – С. 123–124.
24. Баранков О. Г. Воспитание гражданской активности учащихся в разновозрастных группах по месту жительства : Дис… канд. пед. наук : 13.00.01 / О. Г. Баранков. – К. : Киевский гос. пед. ин-т им. М. П. Драгоманова, 1992. – 232 с.
25. Баснин А. С. Политическая и социальная активность как фактор общественного развития / А. С. Баснини // Грани. – 2006. – № 2. – С. 140-143.
26. Батаршев А. В. Диагностика способности к общению / А. В. Батаршев. – СПб. : Питер, 2006. – 176с.
27. Бебик В. М. Засоби масової інформації посткомуністичної України / В. М. Бебик, О. І. Сидоренко. – К., 1996. – 124 с.
28. Бевз Г. М. Технологія проведення тренінгів з формування здорового способу життя молоді / Г. М. Бевз, О. П. Главник. – К., 2005. – С. 176.
29. Безверха Т. В. Державне управління етнонаціональними відносинами в контексті формування української національної ідеї: автореф. дис... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01/ Т. В. Безверха. – Д. : ДРІДУ, 2008. – 21 с.
30. Безуглий В. В. Регіональна економічна та соціальна географія світу / В. В. Безуглий, С. В. Козинець. – К. : Видавничий центр «Академія», 2003. – 688с.
31. Бернс Р. Развитие «Я – концепции» и воспитание / Р. Бернс. – М. : Педагогика, 1986. – 421 с.
32. Бершадська Т. В. Економічна та соціальна географія світу / Т. В. Бершадська. – Т. : Підручники та посібники, 2003. – 296 с.

33. Бестужев-Лада И. В. Методика долгосрочного упреждающего анализа данных в технологическом прогнозировании / И. В. Бестужев-Лада // Социологические исследования. – 2000. – № 1. – С. 37.
34. Бех І. Д. Виховання особистості: У 2 кн. Кн.І: Особистісно-орієнтований підхід: теоретико – технологічні засади: [Монографія] / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003 – 280 с.
35. Бех І. Д. Категорія «ставлення» в контексті розвитку образу «Я» особистості / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 3. – С. 9 –21.
36. Бех І. Д. Психолого-педагогічні умови виховання у молоді громадянськості / І. Д. Бех // Громадянське виховання молоді в умовах трансформації суспільства : Зб. наук. ст. – Черкаси, 1998. – С. 3-6.
37. Білоус Р. М. Психологічні особливості формування професійних намірів у старшокласників в умовах профільного навчання: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Р. М. Білоус ; Ун-т менедж. освіти. — К., 2010. — 21 с.
38. Божович Л. И. Проблемы формирования личности / Л. И. Божович. – Воронеж : Институт практической психологии, 1995. – 184 с.
39. Бойко І. І. Соціально-психологічна адаптація підлітка до нових умов навчання 2001 года : автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / І. І. Бойко. – К. : Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова, 2001. – 19 с.
40. Большой психологический словарь / Под редакцией Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко. – Издательство : Прайм-Еврознак, 2007. – 672 с.
41. Бондарчук О. І. Основи психології та педагогіки. Курс лекцій / О. І. Бондарчук, Л. І. Бондарчук. – К. : МАУП, 1999. – 168 с.
42. Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки. Навч. посіб. / О. І. Бондарчук, Т. М. Вакуліч. – К. : Наук, світ., 2010. – 230 с.
43. Бондарь Н. Е. Самооценка личностной зрелости в юношеском возрасте / Н. Е. Бондарь, И. В. Бондарь // Наука і освіта. – 2004. – № 3. – С. 15 - 17.
44. Боришевський М. Й. Громадянська спрямованість у контексті стратегій та цілей життєдіяльності особистості. Психолого-педагогічні умови виховання

громадянської спрямованості в юнацькому віці. Наук.-метод. посіб. / М. Й. Боришевський. – К., Міленіум, 2004. – С. 5-16.

45. Боришевський М. Й. Передумова в кн. : Розвиток громадянської спрямованості особистості. Монографія / За ред. М. Й. Боришевський. – К. : Педагогічна думка, 2007. – С. 5-7.
46. Боришевський М. Й. Психологічні закономірності розвитку громадянської свідомості та самосвідомості особистості / М. Й. Боришевський, М. І. Алексєєва, В. В. Антоненко та ін. За заг. ред. М. Й. Боришевського : У 2-х т. – К., 2001. – Т.І. – 244с.; Т.ІІ. – 345с.
47. Боришевський М. Й. Громадянська спрямованість та її виховання у дітей. Методичні рекомендації / М. Й. Боришевський, Н. Д. Володарська, О. І. Пенькова та ін. За заг. ред. М. Й. Боришевського. К. : Міленіум, 2002. – С. 48-59.
48. Боярский А. Я. Общая теория статистики : Учебник / А. Я. Боярский, Л. Л. Викторова, А. М. Гольдберг и др.; Под ред. А. М. Гольдберга, В. С. Козлова. – М. : Финансы и статистика, 1985. –367 с.
49. Бреус Е. Д. Учебно-методический комплекс к спецкурсу «Психологические основы управления персоналом». Часть 2. / Е. Д. Бреус. – Ростов–на–Дону, 2007. – 25 с.
50. Брюховецька О. В. Професійно значущі якості особистості викладача вищого навчального закладу / О. В. Брюховецька, Т. В. Чаусова // Післядипломна освіта в Україні, – 2012. – № 1. – С. 74-78.
51. Будницька О. А. Індивідуально-особистісні детермінанти емоційних переживань у психотравмуючій ситуації : Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / О. А. Будницька; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2001. – 17 с.
52. Булах І. С. Специфіка соціальної адаптації та самоздійснення особистості в підлітковому та юнацькому віці / І. С. Булах // Наукові записки: Зб. наук. статей НПУ ім. М.П. Драгоманова. – К.: НПУ, 1998. – Випуск 4. - С. 5-11.
53. Валиева С. Ф. Роль семьи в процессе социализации ребенка / С. Ф. Валиева // Вестник МГУ. Серия 18. Социология и политология, 1997. – № 3. – С. 121.

54. Васютинський В. О. Психологія масової політичної свідомості та поведінки. // Відп. ред. В. О. Васютинський. – К.: «ДОК-К», 1997. – 164 с.
55. Варій М. Й. Загальна психологія. Навчальний посібник / М. Й. Варій. – К. : «Центр учбової літератури», 2007. – 968 с.
56. Вахрушева И. В. Формирование гражданских ценностных ориентаций старшеклассников в образовательном процессе : Дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / И. В. Вахрушева. – Киров, 2005. – 197 с.
57. Вачков И. В. Основы технологии группового тренинга. Психотехники / И. В. Вачков. – М., 2000. – 224 с.
58. Вачков И. В. Основы технологии группового тренинга : учеб. пособие / И. В. Вачков. – М. : Ось-89, 1999. – 176 с.
59. Вачков И. В. Психология тренинговой работы: Содержательные, организационные и методические аспекты ведения тренинговой группы / И. В. Вачков. – М. : Эксмо, 2007. – 416 с.
60. Веракіс А. І. Основи психології : Навч. посібник для студентів вищих навч. закладів / А. І. Веракіс, Ю. І. Завалевський, К. М. Лемківський. – Х. – К., 2005. – 416 с.
61. Вітенко І. С. Основи психології [Текст] : підручник / І. С. Вітенко, Т. І. Вітенко. – Вінниця : Нова Книга, 2001. – 255 с.
62. Винославська О. В. Система тренінгових занять для формування етичної складової професійної культури менеджера / О. В. Винославська // Вісник НТУУ КПІ : «Філософія. Психологія. Педагогіка». – 2005. – №3(15). – С. 88-95.
63. Винославська О. В. Психологія : Навчальний посібник / О. В. Винославська, О. А. Бреусенко-Кузнєцов, В. Л. Зливков та ін.; За наук. ред. О. В. Винославської. – К. : Фірма «ІНКОС», 2005. – 352 с.
64. Вишневський О. Концепція демократизації українського виховання / О. Вишневський // Концептуальні засади демократизації та реформування освіти України : Пед. концеп. – К., 1997. – С.78-112.
65. Власенко В. В. Вчителі – учні : психологія взаємних оцінних ставлень / В. В. Власенко. – К., 1995. – 58 с.

66. Власова Е. М. Личностные механизмы становления социальной активности подростков : Дис… канд. псих. наук : 19.00.07 / Е. М. Власова. – К. : Киеский гос. ун-т им. Т. Шевченка, 1989. – 221 с.
67. Власова З. Н. Англо-русский словарь с иллюстрациями / З. Н. Власова. – М. : «Терра», 1991. – 776 с.
68. Вовк М. В. Психологічні детермінанти емоційних переживань фрустраційних ситуацій в юнацькому віці / М. В. Вовк // Практична психологія в системі вищої освіти : теорія, результати досліджень, технології : колективна монографія / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова; ред. Н. І. Пов'якель. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – 376 с. – С. 240-249.
69. Вчимося бути громадянами : Навч. посіб. з громад. освіти для 7 (8) кл. серед. загальноосвітніх навч. закл. / за ред. В. Мисана, П. Вербицької, О. Войтенка. – Львів : ЗУКЦ, 2006. – 152 с.
70. Выборы во всем мире. Электоральная свобода и общественный прогресс. Энциклопедический справочник / Сост. А. А. Танин-Львов. – М., 2001. – 1112 с.
71. Галактіонова І. В. Громадянська освіта як фактор впливу на формування політичної культури громадян України / І. В. Галактіонова // Альманах «Магістеріум. Політичні студії», випуск 10. – Київ, НаУКМА, 2002. – С. 52-56.
72. Гивишвили Г. В. Феномен гуманизма / Г. В. Гивишвили. – М. : РГО, 2001.– 400 с.
73. Гольдберг А. М. Общая теория статистики: Учебник / А. М. Гольдберг, А. Я. Боярский, Л. Л. Викторова; Под ред. А. М. Гольдберга, В. С. Козлова. – М. : Финансы и статистика, 1985. – 367 с.
74. Горбатенко В. П. Еволюція прогностики як системи наукових знань про майбутнє / В. П. Горбатенко // Стратегічні пріоритети, 2007. – №1(2) . – С. 11-17.
75. Гордійчук С. Ф. Формування життєвих навичок у випускників шкіл-інтернатів Методичний посібник для практичних психологів, соціальних педагогів

/ С. Ф. Гордійчук, В. В. Дьомкіна, Н. В. Лунченко, Т. О. Міненко, О. Л. Москаленко, О. А. Собченко; За заг. ред. В. Г. Панка]. – Донецьк : вид-во «Вебер» (Донецька філія), 2011. – 127 с.

76. Городяненко В. Г. Соціологія. Підручник / В. Г. Городяненко. – Київ : Видавничий центр «Академія», 2003. – 544 с.
77. Грабовська С. Л. Соціальна активність в процесі соціалізації особистості / С. Л. Грабовська, С. М. Чолій // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Ін-ту псих. ім. Г. С. Костюка АПН України ; за ред. С. Д. Максименка. – К., 2010 – Т. XII. – Ч. 1. – С. 171–181.
78. Григорьев И. Н. Педагогический потенциал волонтерской деятельности в молодежной среде / И. Н. Григорьев // Социально-культурная деятельность : инновационные подходы развития. Матер. заочной междунар. науч.-теорет. конф. – Челябинск : Изд-во ЧГАКИ, 2009. – С. 47-52.
79. Громадські об'єднання в Україні : Навч. посіб. / За ред. В Бесчастного. – К. : Знання, 2007. – С. 15.
80. Громадянська освіта: методичний посібник для вчителя. – Київ : Видавництво Етна-1, 2008. – 194 с.
81. Гуткин М. С. Методика исследования волевой организации личности / М. С. Гуткин, Г. Ф. Михальченко, А. В. Прудило и др. // Твоя профессиональная карьера : Учеб. для 8-11 кл. общеобразоват. учреждений / под ред. С. Н. Чистяковой, Т. И. Шалавиной. – М. : Просвещение, 2000. – 191с. – С. 175-182.
82. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. С. Грушевський. – К., 1991. – 240 с.
83. Гуцало Е. У. Від теорії – до практики: дослідження малої соціальної групи (класу) студентами-практикантами педагогічного університету. Навч.-метод. посіб. / Е. У. Гуцало. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. – 92 с.
84. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. / В. И. Даль. – М. : Русский язык, 1978. – Т. 3. – с. 555.

85. Данильян О. Г. Философия / О. Г. Данильян, В. М. Тараненко. – М. : Эксмо, 2005. — 512 с.
86. Держалюк О. Динаміка та розширення спектру діяльності громадських організацій як складові демократизації українського суспільства / О. Держалюк [Электронный ресурс] – Режим доступа : http://www.niss.gov.ua/Monitor/May08/03.htm
87. Добров Г. М. Типология прогнозов и анализ метода Дельфи / Г. М. Добров // Анализ тенденций и прогнозирование научно-технического прогресса. – К. : Наукова думка, 1967. – 344 с.
88. Долинська Л. В. Внутрішньосімейна взаємодія як фактор соціалізації старшокласників / Л. В. Долинська, О. І. Пенькова // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Сер.12 : Психологія. – К. : НПУ, 2005. – №3 (27). – С.79 – 83.
89. Дубровина И. В. Формирование личности старшеклассника / И. В. Дубровина. – М. : Педагогика, 1989. – 169 с.
90. Дьяченко В. К. Сотрудничество в обучении : О коллективном способе учебной работы / В. К. Дьяченко. – М. : Просвещение, 1991. – 192 с.
91. Дьяченко М. И. Психологический словарь-справочник / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. – Минск-Москва: Харвест АСТ, 2001. – 574 с.
92. Євтихій О. В. Практика психологічного тренінгу / О. В. Євтихій. – СПб. : Видавництво «Мова», 2005. – 256с.
93. Ємельянов Ю. М. Активне соціально-психологічне навчання / Ю. М. Ємельянов. – Л. : Вид. ЛДУ, 1985. – 166 с.
94. Єріна А. М. Теорія статистики : Практикум / А. М. Єріна, З. О. Пальян. – К. : Товариство «Знання», КОО, 1997. – 325 с.
95. Живолуп Л. В. Тренінг розвитку толерантності у підлітків / Л. В. Живолуп. – Кременчук, 2008. – 33 с.
96. Емельянов С. М. Практикум по конфликтологии / С. М. Емельянов. – СПб. : Питер, 2001. – С. 178-185.

97. Жадан І. В. Концепція громадянської освіти в Україні / І. В. Жадан та ін. // Імідж сучасного педагога. – 2001. – № 7–8. – С. 2–8.

98. Жидкова Н. М. Розвиток громадянської активності старшокласників / Н. М. Жидкова // Історія та правознавство. – 2010. – № 31. – С. 4-5.

99. Житова А. К. Жизнь наверху. Искусство быть лидером / А. К. Житова // Социально-политический журнал. – 2003. –№ 7. – 56-79 с.

100. Жуков Ю. М. Методы практической социальной психологии. Диагностика. Консультирование. Тренинг: учебное пособие для вузов / Ю. М. Жуков. – М. : Аспект-Пресс, 2004. – 256 с.

101. Журавська Л. М. Соціально-психологічний тренінг: розвиток якостей особистості працівників сфери туризму. Навч. посібн. для студентів вищий навч. закладів / Л. М. Журавська. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2006. – 312с

102. Завалевський Ю. Модель процесу виховання в закладах освіти / Ю. Завалевський, Ю. Прокопович, В. Сагарда // Відкритий урок. – 2006. – № 7/8. – С. 63-71.

103. Зайцева Т. В. Теория психологического тренинга. Психологический тренинг как инструмент действия / Т. В. Зайцева. – СПб. : Речь, 2002. – 80 с.

104. Закон України «Про громадянство України» // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 50. – Ст. 15.

105. Закон України «Про об’єднання громадян« // Відомості Верховної ради України. – 1992. – №34. – ст. 504.

106. Замула С. Ю. Тренінгова програма: Формування позитивного соціально-психологічного мікроклімату в колективі співробітників установ виконання покарань / С. Ю. Замула, Н. А. Перкова, І. М. Рудніцька, В. В. Скороход, С. П. Шелест. – Біла Церква, 2011. – 104 с.

107. Занюк С. С. Мотивація та саморегуляція учня / С. С. Занюк. – К. : Главник, 2004. – 96 с.

108. Іванов В. Ф. Телебачення спецоперацій: Маніпулятивні технології в інформаційно-аналітичних програмах українського телебачення: моніторинг, методи визначення та засоби протидії: Рекомендації щодо принципів відкритої

редакційної політики телеканалів / В. Ф. Іванов, Н. Л. Лігачева, С. М. Черненко, С. А. Дацюк. К. : Телекритика, 2003. – 266 с.

109. Иваненков С. П. Проблемы социализации современной молодёжи. Монография / С. П. Иваненков, – Спб, 2003. – 420с.

110. Иванников В. А. Воля : Миф или реальность / В. А. Иванников // Вест. Моск. ун-та. – Сер.14. – Психология. – 1993. – №2. – С.70-73.

111. Изард К. Е. Эмоции человека / К. Е. Изард. – М. : Издательство Московского университета, 1980. – 440 с.

112. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. – СПб. : Издательство «Питер», 2000. – 502 с.

113. Ильин Е. П. Психология воли / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2-е издание, 2009. – 368 с.

114. Карамушка Л. М. Психологія управління закладами середньої освіти : Монографія / Л. М. Карамушка. – К. : Ніка-Центр, 2000. – 332 с.

115. Карамушка Л. М. Психологія освітнього менеджменту : навч. посіб. / Л. М. Карамушка. – К. : Либідь, 2004. – 424 с.

116. Карамушка Л. М. Технології роботи організаційних психологів. Навчальний посібник / Л. М. Карамушка. – К. : Фірма «ІНКОС», 2005. – 366 с.

117. Карамушка Л. М. Формування конкурентоздатної управлінської команди (на матеріалі діяльності освітніх організацій). Монографія / Л. М. Карамушка, О. А. Філь. – К. : Фірма «ІНКОС», 2007. – 268 с.

118. Карелин А. А. Большая энциклопедия психологический тестов / А. А. Карелин. – М. : Эксмо, 2007. – 416 с.

119. Каретна О. О. Політична активність молоді як умова соціально-політичних трансформацій в Україні / О. О. Каретна // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / гол. ред. С. В. Ківалов ; відп. за вип. Л. І. Кормич. – Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія» : Південноукраїнський центр гендерних проблем, 2012. – Вип. 44. – 392 с. – С. 254–265.

120. Карпенко З. С. Експресивна психотехніка для дітей / З. С. Карпенко. – К. : НПЦ Перспектива, 1997. – 96 с.

121. Кащенко О. В. Особливості змісту професійної самооцінки суддів / О. В. Кащенко // Актуальні проблеми психології [Текст] : наук. журн. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України ; за ред. : Максименко С. Д. - К. : Логос, 2002 - С .101-105.

122. Кендзьор П. І. Інноваційні форми організації громадянського виховання старшокласників у позакласній роботі : Дис… канд. пед. наук : 13.00.01 / П. І. Кендзьор. – К., 2004. – 183 с.

123. Кіндратець О. С. Громадянська активність як умова демократизації суспільства / О. С. Кіндратець // Гуманітарний вісник ЗДІА, Випуск 38, 2009, – С. 117-125.

124. Кирейчева Е. В. Психологический тренинг развития Я-концепции / Е. В. Кирейчева, А. В. Кирейчев. – Ялта, 2006. – 80 с.

125. Кирилюк Ф. М. Політологія. Навчально-методичний комплекс [Текст] : підручник / За ред. Ф. М. Кирилюка. – 2-ге вид., перероб. та доп. – К. : Центр навч. л-ри, 2005. – 697 с.

126. Кириченко Т. В. Психологічні механізми саморегуляції поведінки підлітків : Дис… канд. психол. наук : 19.00. 07 / Т. В. Кириченко. – К. : Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2001. – 249 с.

127. Киричук В. О. Соціально-комунікативна активність старшокласників: сутність і засоби стимулювання / В. О. Киричук. –Луцьк, 2000. – 120с.

128. Кияшко Л. О. Соціально-психологічні детермінанти протестного потенціалу молоді / Л. О. Кияшко // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави. – К. Міленіум, 2008. – Вип. 7. – С. 221-227.

129. Клопота Е. А. Психологическая готовность общества к взаимодействию с людьми, имеющими нарушения зрения / Е. А. Клопота. – Москва, 2011 // Инклюзивное образование: методология, практика, технология : матер. междунар. науч.-практ. конф. 20-22.06.2011 / ред. О. Н. Ертанова,

М. М. Гордон. – Москва : Московский городской психолого-педагогический университет, 2011. – С. 193-194.

130. Книш М. І. Конкурентні стратегії : Навчальний посібник / М. І. Книш. – СПб., 2000, – 284 с.

131. Коваль Н. І. Виховання громадянськості старшокласників допоміжної школи у процесі позакласної роботи: дис…канд. пед. наук : 13.00.03 / Н. І. Коваль. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний ун-т., 2007. – 198 с.

132. Ковальчук Г. О. Активізація навчання в економічній освіті : Навч. посіб. Вид. 2-ге, доп. / Г. О. Ковальчук. – К. : КНЕУ, 2003. – 298 с.

133. Ковальчук Г. О. Тренінгові технології навчання з економічних дисциплін: навч. посіб. / Г. О. Ковальчук, Н. Ю. Бутенко, М. В. Артюшина та ін. – К. : КНЕУ, 2006. – 320 с.

134. Козаков В. А. Психологія діяльності та навчальний менеджмент : Навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисципліни / В. А. Козаков, М. В. Артюшина, О. М. Котикова та ін.; За заг. ред. В. А. Козакова. – К. : КНЕУ, 2003. – 829 с.

135. Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Монографія / А. Ф. Колодій. – Львів : Червона Калина, 2002. – 275 с.

136. Колодій А. Ф. Перешкоди на шляху інституціалізації громадянського суспільства в Україні / А. Ф. Колодій // Матер. наук.-практ. конф. за міжнар. участю «Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні». 30 травня 2001 р. Київ, Українська Академія державного управління при Президентові України. Т. 1-3. – Київ, 2001. – Т. 1. – С. 50 – 53.

137. Кон И. С. Психология юношеского возраста / И. С. Кон. – М., 1979. – 175 с.

138. Кон И. С. Психология старшеклассника. Пособие для учителей / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1980. – 191 с.

139. Конторович С. Н. Социальная нетерпимость : философский анализ : Дис… канд. филос. наук : 09.00.11 / С. Н. Конторович. – Саранск, 2005. – 181 с.

140. Конфліктологія / За редакцією професорів Л. М. Герасіної, М. І. Панова. – Харків : Издательство : Харків «Право», 2002. – 256 с.

141. Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні : Педагогічні концепції. – К. : Школяр, 1997. – С. 110-112.

142. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності : Проект / Наук. - творч. колектив О. В. Сухомлинської // Шлях освіти. - № 3. – С. 7-13.

143. Корінна Л. В. Формування громадянських цінностей старшокласників у загальноосвітніх навчальних закладах : Дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / Л. В. Корінна. – Житомир : Житомир. держ. ун-т ім. І.Франка, 2004. – 226 с.

144. Короткий психологічний словник / за ред. В. І. Войтка – К. : Вища школа, 1976. – 191с.

145. Костенко Н. В. Досвід контентаналізу : Моделі та практики : Монографія / Н. В. Костенко, В. Ф. Іванов. – К. : Центр вільної преси, 2003. – 139 с.

146. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк. – К., 1986. – 609 с.

147. Кочева Н. А. Пресса как социально-психологический фактор влияния на политические установки избирателей : Дис...канд. психол. наук : 19.00.05 / Н. А. Кочева. – Москва, 1998. – 273 с.

148. Краснякова А. О. Мотиваційні складові політичної поведінки молоді. Наукові студії із соціальної та політичної психології / А. О. Краснякова // Зб. статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; Редкол. : С. Д. Максименко, М. М. Слюсаревський та ін. – К. : Міленіум, 2008. – Вип.19 (22), – 352 с. – С. 221 – 230.

149. Красовська О. О. Громадянська самосвідомість старшокласників. Педагогічний вплив української національної культури та мистецтва на її виховання / О. О. Красовська // Нова педагогічна думка. – Рівне : РІПКПК, 1998. – №3. – С. 30-35.

150. Красовська О. О. Виховання громадянської самосвідомості страшокласників засобами символіки народного мистецтва України : Автореф.

дис... канд. пед. наук : 13.00.01 / О. О. Красовська. – К. : Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 1999. – 20 с.

151. Кудін В. С. Калейдоскоп ідей методиста позашкільного навчального закладу / В. С. Кудін. – Черкаси, 2010. – 91 с.
152. Кузнєцов І. Н. Учебник по информационно-аналитической работе / І. Н. Кузнєцов. – М. : ООО Изд-во Яуза, 2001. – 320 с.
153. Кузьменко В. В. Особистісно-орієнтований підхід до фізичного виховання студентів як засіб розвитку їхньої громадянської активності / В. В. Кузьменко, С. О. Моїсеєв // Вісник львівського університету. Серія педагогічна. Вип. 21. – Ч. 2. – Львів, 2006. – С. 251-258.
154. Кузьмина З. В. Исследование особенностей самооценки личности в условиях успеха и неудачи : автореф. дис… канд. псих. наук. : 19.00.01 / З. В. Кузьмина. – М., 1973. – 17с.
155. Кузьмич Е. С. Теоретические и методологические основы социально-психологического тренинга / Е. С. Кузьмич, Ю. П. Емельянов. – Л., 1983. – 203 с.
156. Кулагина И. Ю. Возрастная психология : развитие ребенка от рождения до 17 лет : учеб. пособие / И. Ю. Кулагина. – Москва : УРАО, 1997. – 176 с.
157. Лазурский А. Ф. Очерк науки о характерах / А. Ф. Лазурский. – М. : Наука, 1995. – 271 с.
158. Левчук С. С. Технологія організації та проведення тренінгу: навчально-методичний посібник / С. С. Левчук. – Сквира : Джерело, 2010. – 64 с.
159. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения. В 2-х т. / А. Н. Леонтьев. – М., 1983. – Т.1. – 261 с.
160. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М., 1977. – 183 с.
161. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. 2-е, испр. изд . / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 2003. – 487 с.

162. Лещук Н. О. Вирішувати нам – відповідати нам: Навч.-метод. посіб. / Н. О. Лещук, З. А. Сивоградова, Ж. В. Савич. – К. : Наш час, 2007. – 270 с.

163. Лидерс А. Г. Психологический тренинг с подростками / А. Г. Лидерс. – М., 2001. – 256 с.

164. Логунова М. М. Соціально-психологічні аспекти управлінської діяльності / М. М. Логунова. – К. : Вид-во, 2006. – 256 с.

165. Локк Д. Сочинения в трех томах / Д. Локк. – М. : Мысль, 1988. – Т. 3. – 669 с.

166. Лопатинська В. В. Зміст і форми формування гуманістичних цінностей підлітків засобами туристсько-краєзнавчої роботи: автореф. дис… канд. пед. наук. : 19.00.01 / В. В. Лопатинська. – Тернопіль, 1973. – 17с.

167. Лутовинов В. И. Критерии и основы методики оценки результатов работы по патриотическому воспитанию / В. И. Лутовинов. – М., 2006. – 112 с.

168. Лушин П. В. Толерантность и модели психологической службы в существующей образовательной системе: экопсихологическая перспектива / П. В. Лушин // Практична психологія і соціальна робота, 2005. – № 6. – С. 1-3.

169. Макаренко А. С. Воспитание гражданина / А. С. Макаренко. – М. : Просвещение, 1989. – 304 с.

170. Маклаков А. Г. Общая психология / А. Г. Маклаков. – СПб. : Питер, 2001. – 592 с.

171. Максименко С. Д. Загальна психологія : Підруч. для студентів вищ. навч. закладів / С. Д. Максименко, В. О. Зайчик, В. В. Клименко, В. О. Соловієнко; за заг. ред. акад. С. Д. Максименка. – К. : Форум, 2000. – 543 с.

172. Мардер Л. Д. Тренинг педагогической осознанности / Л. Д. Мардер // Школьный психолог. – 2003. – № 22. – С. 5 – 12.

173. Матієнко І. Українське громадянське суспільство у пошуку лідерів / І. Матієнко [Электронный ресурс] – Режим доступа : http://maidan.org.ua/statik/mai/1184691617.html

174. Меднікова Г. І. Самооцінка та рівень домагань особистості як динамічна система: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / Г. І. Меднікова. – О. : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечнікова, 2002. – 20 с.

175. Мельник Л. П. Психологія управління : Курс лекцій / Л. П. Мельник. – К. : МАУП, 1999. – 176 с.

176. Мельник С. Н. Теоретические и методические основы социально-психологического тренинга : Учебное пособие / С. Н. Мельник. – Владивосток : ТИДОТ ДВГУ, 2004. – 74 с.

177. Мерзлякова О. Л. Діагностичні методики та методи математичної статистики при дослідженні процесу саморозвитку старшокласників : проблема інформативності / О. Л. Мерзлякова // Педагогічний процес : теорія та практика. – 2007. – В. 2 – С. 208-217.

178. Мерзлякова О. Л. Психологічні чинники саморозвитку старшокласників та шляхи активізації цього процесу в умовах навчання / О. Л. Мерзлякова // Проблеми сучасної психології : Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. Івана Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Вип. 3. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. – 460 с. – С. 263 - 275.

179. Ми – громадяни України: Навч. посіб. з громад. освіти для 7 (8) кл. серед. загальноосвітніх навч. закл. / О. Пометун, О. Дем'янчук, І. Ігнатова та ін.; За ред. О. Пометун. – Видання третє, доповн. – Львів. : НВФ «Українські технології», 2003. – 256 с.

180. Милославова И. А. Понятие и структура социальной адаптации / И. А. Милославова. – М. : Владос, 1974. – 124 с.

181. Мирошниченко Г. Г. О концепции и структуре открытого гражданского общества / Г. Г. Мирошниченко // Матер. Всемир. этической дискус. конф. «Человек Будущего». – Том 2. – Тула : 2005. – с. 31 – 35.

182. Митина Л. М. Психология развития конкурентоспособной личности / Л. М. Митина. – М. : Московский психол.-соц. ин-т, 2002. – 400 с.

183. Михайлова О. С. Психолого-педагогічна модель соціокультурного виховання / О. С. Михайлова // Вісник Житомирського держ. ун-ту ім. І. Франка. – Житомир, 2005. – № 25. – С. 222-225.

184. Михайловська О. Держава і розвиток інститутів громадянського суспільства / О. Михайловська // Політичний менеджмент. – 2005. – №3 (12). – С. 108–114.

185. Молочний В. В. Форми організації дозвілля дітей та молоді : Метод. матеріали до тренінгу / В. В. Молочний, С. О. Моньков, О. В. Безпалько; За заг. ред. І. Д. Звєрєвої. – К. : Наук. світ, 2004. – 58 с.

186. Момотюк Л. Б. Громадянське виховання молодших школярів : дис... канд. пед. наук : 13.00.07 / Л. Б. Момотюк. – Рівне : Рівненський держ. гуманітарний ун-т., 2007. – 295 с.

187. Москаленко А. З. Засоби масової інформації : понятєвий апарат / За ред. А. З. Москаленка. – К., 1997. – 345 с.

188. Москальов М. В. Психологічні умови підготовки майбутніх менеджерів до управління змінами в організації : Дис… канд. психолог. наук : 19.00.07 / М. В. Москальов. – К. : ДВНЗ «Університет менеджменту освіти», 2009. – 265 с.

189. Москальова А. С. Формування психологічної культури дівчат-підлітків в умовах позашкільного навчального закладу : Дис… канд. психолог. наук : 19.00.07 / А. С. Москальова. – К. : ДВНЗ «Університет менеджменту освіти», 2004. – 223 с.

190. Москальова А. С. Технологія розвитку громадянської активності старшокласників / А. С. Москальова, Т. О. Саврасова-В'юн // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / [ред. кол. : С. Д. Максименко (гол. ред.) та ін.]. – К. : А.С.К., 2012. – Т. І. – Організаційна психологія. Соціальна психологія. Економічна психологія / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. – 2012. – Вип. 33. – С. 197-201.

191. Москальова А. С. Громадянська активність старшокласників : психологічна характеристика проявів розвитку / А. С. Москальова, Т. О. Саврасова-В'юн // Сучасні стратегії університетської освіти : якісний вимір : матер. Міжнар.

наук.-практ. конф. (28-29 березня) / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Київ. ун-т ім. Б. Грінченка та ін.; за заг. ред. В. О. Огнев'юка. – К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2012. – 980 с. – С. 259-267.

192. Мудрик А. В. Социальная педагогика : Учеб. для студ. пед.вузов / под ред. В. А. Сластенина. – 5-е изд.,доп. – М. : Издательский центр «Академия», 2005. – 200 с.

193. Мухина В. С. Возрастная психология. Феноменология развития / В. С. Мухина. – М. : Академия, 2009. – 640 с.

194. Мясищев В. Н. Психология отношений / под. ред. А. А. Бодалева. – М. : Изд. «Ин-т практ. психологии»; Воронеж : НПО «ЛОДЭК», 1995. – 356 с.

195. М'ясоїд П. А. Загальна психологія: Навчальний посібник / П. А. М'ясоїд. – К. : Вища школа, 2000. – 479 с.

196. Наследов А. Д. Компьютерный анализ данных в психологии и социальных науках / А. Д. Наследов. – СПб. : Питер, 2007. – 416 с.

197. Ноель–Цигульська Т. Ф. Загальна та прикладна психологія. Як допомогти собі та іншим. Курс лекцій : Навчальний посібник / Т. Ф. Ноель-Цигульська. – К. : "Наукова думка", 2000. – 192 с.

198. Ожегов С. И. Словарь русского языка / под ред. Н. Ю. Шведовой. – М. : Русский язык, 1991. – 917 с.

199. Олексін Ю. П. Навчання вітчизняній історії як засіб формування рис громадянськості старшокласників : автореф. дис… канд. пед. наук : 13.00.02 / Ю. П. Олексін. – К. : Ін-т педагогіки АПН України, 2006. – 20 с.

200. Опалько Ю. В. Вплив громадських організацій на виборчий процес / Ю. В. Опалько // Вибори та демократія. – Київ, 2006. – № 4. – С.13-16.

201. Оржеховська В. М. Посібник з самовиховання [Текст] / В. М. Оржеховська, Т. В. Хілько, С. В. Кириленко. – Киів, 1996. – 192 с.

202. Основи психології : Підручник / За заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. – К. : Либідь, 1999. – 632 с.

203. Остапенко Г. В. Самооцінка в підлітковому віці / Г. В. Остапенко // Наука і освіта. – 2004. – №3. – С. 130-132.

204. Остапенко Р. И. Математические основы психологии. Учебно-методическое пособие / Р. И. Остапенко. – Воронеж : ВГПУ, 2010. –76 с.

205. Павелків Р. В. Вікова психологія : Підручник / Р. В. Павелків. – К. : Кондор, 2011. – 469 с.

206. Панок В. Г. До побудови теоретичних засад української практичної психології / В. Г. Панок // Проблеми розвиваючого навчання: Матер. І та ІІ Міжнар. Конф. / За ред. академіка С. Д. Максименка. – К., 1997. – С. 344 – 351.

207. Панфилова А. П. Инновационные педагогические технологии : Активное обучение : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / А. П. Панфилова. – М., 2009. – 192 с.

208. Пахальян В. Э. Групповой психологический тренинг : Учебное пособие / В. Э. Пахальян. – СПб. : Питер, 2006. – 224 с.

209. Пачковський Ю. Ф. Соціоекономічне знання в соціологічному вимірі : [монографія] / Ю. Ф. Пачковський, І. В. Городняк. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2007. – 171 с.

210. Пащенко М. І. Психолого-педагогічні основи розвитку творчої активності особистості / М. І. Пащенко // Вісник Черкаського університету [Текст]: [зб. наук. ст.]. Вип. 157 Серія Педагогічні науки / М-во освіти і науки України, Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси: Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2009.- 184 с. – С. 125-131.

211. Петровская Л. А. Компетентность в общении. Социально –психологический тренинг / Л. А. Петровская. – М. : МГУ, 1989. – 216 с.

212. Петровская Л. А. Теоретические и методические проблемы социально-психологического тренинга / Л. А. Петровская. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – 168 с.

213. Петровский А. В. Личность. Деятельность. Коллектив / А. В. Петровский. – М. : Политиздат, 2000. – 256 с.

214. Петровский А. В. Волевые действия. Психология. Учебник для вузов по пед. специальностям / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – М. : Академия, 2008. – 501 с.

215. Петровский А. В. Психологический лексикон. Энциклопедический словарь в шести томах / Ред.-сост. Л.А. Карпенко. Под общ. ред. А.В. Петровского. — М. : ПЕР СЭ, 2005. — 251 с.

216. Петровский В. А. Личность в психологии : парадигма субъектности / В. А. Петровский. – Ростов-на-Дону : издат. «Феникс», 2006. – 512 с.

217. Петровский В. А. Психология неадаптивной активности / В. А. Петровский. – М., 2002. – 223 с.

218. Пікалова О. В. Психологічні засади формування громадської активності та національної самосвідомості / О. В. Пікалова. – К., 2005. – 20 с.

219. Піскун О. В. Застосування інтерактивних методів навчання як один із шляхів підвищення ефективності уроку рідної мови / О. В. Піскун. – Хмельницький, 2010. – 34 с.

220. Платон Держава / Платон. – К. : Основи., 2005. – 355 с.

221. Платонов К. К. Концептуальный язык в психологии / К. К. Платонов. – Рига, 2002 // Хрестоматия по общей психологии : в 2 книгах / Сост. И. Д. Плотка. – Рига : Высшая школа психологии, 2002. - Книга 1 : Введение в психологию / сост. И. Д. Плотка. – Рига : Высшая школа психологии, 2002. – 242 с.

222. Плига О. Б. Активна участь населення в державному управління як умова формування громадянського суспільства в Україні / О. Б. Плига. – К., 2007. – 153 с.

223. Повійчук О. А. Готуємося до ЗНО. Профілактика стресів. Заняття з елементами тренінгу для учнів 11 класу / О. А. Повійчук // Шкільний психолог. – 2003. – № 4. – С. 19 – 26.

224. Погодина А. А. Проблема толерантности в современном мире / А. А. Погодина // Ярославский педагогический вестник. – 2002. – № 2 (31). – С. 79–82.

225. Погорілко В. Ф. Муніципальне право України : Підручник / В. Ф. Погорілко, М. О. Баймуратов, Ю. Ю. Бальций та ін. – 2-ге вид. – К. : Правова єдність, 2009. – 716 с.

226. Пометун О. І. Енциклопедія інтерактивного навчання / О. І. Пометун. – К., 2007. – 144 с.

227. Пометун О. І. Інтерактивні технології навчання: теорія і практика / О. І. Пометун, Л. Пироженко. – К., 2002. – 136 с.

228. Пометун О. І. Формування громадянської компетентності : погляд з позиції сучасної педагогічної науки / О. І. Пометун // Вісник програм шкільних обмінів. – 2005. – № 23. – С. 18.

229. Помиткін Е. О. Формування духовних цінностей старшокласників у діяльності шкільної психологічної служби: Дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Е. О. Помиткін. – К. : Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України, 1998. – 173 с.

230. Поснова Т. П. Соціально-психологічні чинники політичної соціалізації студентської молоді [Текст] : автореф. дис. ... канд. психол. наук. 19.00.05 / Т. П. Поснова. – К. : Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2008. – 20 с.

231. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2009-2015 роки. – № 41, – 28.01.2009.

232. Починок І. Б. Генеза та потенціал ідеалу науковості гуманітарного знання : дис... канд. філос. наук: 09.00.09 / І. Б. Починок. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т ім. Юрія Федьковича, 2006. – 198 с.

233. Приходько Ю. О. Практична психологія : Введення у професію. Навч. посібник / Ю. О. Приходько. – [2-е вид.] – К. : Каравела, 2010. – 232 с.

234. Психологія : підр. для пед. вузів / за ред. проф. Г. С. Костюка. – К. : Рад. шк., 1968. – 568 с.

235. Пугачев В. П. Тесты, деловые игры, тренинги в управлении персоналом : Учеб. для студентов вузов / В. П. Пугачева. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 285 с.

236. Пузиревич К. В. Організація шкільного самоврядування / К. В. Пузиревич // Соціальний педагог (Шкільний світ). – 2009. – N 9. – С. 56 – 62.

237. П'яткун А. М. Учись вчитися. Уроки-тренінги з основ здоров'я для 5 класу : Навчально-методичний посібник / А. М. П'яткун. – Володарка, 2007. – 35 с.

238. Радул В. В. Соціальна зрілість молодого вчителя / В. В. Радул. – К. : Вища школа, 1997.–269 с.

239. Радул В. В. Соціальна зрілість особистості / В. В. Радул // Рідна школа. – 2007. – № 4. – С. 3–6.

240. Радчук Г. К. Сімейне виховання (освітній тренінг для батьків). Навчально-методичний посібник / Г. К. Радчук, О. В. Тіунова. – Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. – 121 с.

241. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие / Д. Я. Райгородский. – Самара : Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2001. – 672 с.

242. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райс. – СПб. : Питер, 2000. – 269 с.

243. Рева С. Участь громадськості у процесі формування та реалізації державної політики / С. Рева // Політичний менеджмент. – 2006. – №3 (18). – С. 71.

244. Рогоза А. П. Формування громадсько-соціальної активності студентів педеагогічних училищ (коледжів) : Дис… канд. пед. наук : 13.00.01 / А. П. Рогоза. – К. : Київський міжрегіональний ін-т удосконалення вчителів ім. Б. Грінченка, 1996. – 171с.

245. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2004. – 720 с.

246. Русова С. Ф. Вибрані педагогічні твори / С. Ф. Русова. – К. : Освіта, 2005. – 304 с.

247. Руссо Ж. Ж. Педагогические сочинения. В 2-х т. / Ж. Ж. Руссо. – М. : Педагогика, 1981. – Т.1 : Эмиль, или о воспитании. – 653 с.

248. Рябов С. Г. Особливості громадянської освіти у формуванні політичної культури перехідного суспільства / С. Г. Рябов // Наукові записки. Національний університет «Києво-Могилянська Академія». – Т. 31 : Політичні науки / НаУКМА; Редкол. : В. Брюховецький та ін. – К., 2004. – С. 54-63.

249. Рябушкин Т. В. Общая теория статистики / Т. В. Рябушкин, Н. И. Яковлева, М. Р. Ефимова, И. М. Ипатова. – М. : Финансы и статистика, 1981. – С. 251-277.

250. Савенко Н. І. Прогностичні орієнтири інноваційного розвитку позашкільного закладу : Практико зорієнтований посібник / Н. І. Савенко, Г. Г. Ковганич, В. І. Кириченко, І. Г. Єрмаков. – Х. : Видавництво «Точка», 2009. – 256 с.

251. Савенко Н. І. Структура громадського управління в закладі позашкільної освіти / Н. І. Савенко // Позашкілля (Шкільний світ). – 2012. – № 3. – С. 10-11.

252. Саврасова-В'юн Т. О. Громадянська активність як необхідний фактор формування особистості / Т. О. Саврасова-В'юн // Вісник післядипломної освіти : зб. наук. праць ун-т менедж. освіти АПН України / гол. ред. В. В. Олійник. – К. : Геопринт, 2009. – Вип. 13. – Ч. 2. – 2009. – 344 с. – С. 282-288.

253. Саврасова-В'юн Т. О. Наукові підходи щодо вивчення феномену громадянської активності / Т. О. Саврасова-В'юн // Вісник Чернігівського держ. пед. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. Випуск 74. Серія : психологічні науки : Зб. наук. праць : у 2 т. – Чергінів : ЧДПУ, 2009. – Том 2. – 220 с. – С. 133-136.

254. Саврасова-В'юн Т. О. Громадянська активність як психологічний феномен / Т. О. Саврасова-В'юн // Наука і освіта, спецвипуск. – лютий, 2010. – С. 366-369.

255. Саврасова-В'юн Т. О. Розвиток громадянської активності старшокласників у навчально-виховному процесі / Т. О. Саврасова-В'юн // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова : зб. наук. праць (Серія № 5. «Педагогічні науки : реалії та перспективи») / за наук. ред. О. В. Биковської. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова. – Вип. 24. – 2010. – 236 с. – С. 149-155.

256. Саврасова-В'юн Т. О. Психологічні детермінанти громадянської активності старшокласників / Т. О. Саврасова-В'юн // Матеріали II Всеукраїнського психологічного конгресу, присвяченого 110-річниці від дня народження

Г. С. Костюка (19-20 квітня 2010 року). – Т. 2. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агенство», 2010. – 352 с. – С. 116-120.

257. Саврасова-В'юн Т. О. Психологічні особливості громадянської активності старшокласників / Т. О. Саврасова-В'юн // Вісник післядипломної освіти : зб. наук. праць ун-т менедж. освіти АПН України / гол. ред. В. В. Олійник. – Вип. 1 (14). – Ч. 2 : Психологія. – К., 2010. – 480 с. – С. 350-358.

258. Саврасова-В'юн Т. О. Нарощення темпів організаційно-економіних змін при інкорпорації соціокультурного потенціалу держави / Т. О. Саврасова-В'юн // Формування потенціалу соціально-економічних та організаційних змін : Монографія / за заг. ред. І. А. Ігнатьєвої, В. В. Микитенко. – Київ, РВПС України НАН України і КНУТД МОН України, Вид-во ПП Вишемирський В. С., 2010.– 694 с. – С. 540-551.

259. Саврасова-В'юн Т. О. Педагогічні фактори впливу на громадянську активність старшокласників / Т. О. Саврасова-В'юн // Культура безпеки, екології та здоров'я в інформаційному просторі освіти / Мат-ли конф. І міжнар. Форуму / упор. Горяна Л. Г. – Київ : БТОВ «Вітас», 2011. – 102 с. – С. 88-94.

260. Саврасова-В'юн Т. О. Зовнішні та внутрішні фактори розвитку громадянської активності старшокласників / Т. О. Саврасова-В'юн // Наукова еліта як соціально-економічний фактор розвитку держав в умовах глобалізації : Зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф., (Україна, Київ, 27-28 жовт. 2010 р.) / Упоряд. О. В. Биковська, О. В. Лісовий, С. О. Лихота, Л. М. Макаренко // М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Ін-т екології економіки і права, Нац. центр «Мала Академія Наук України». – Вип. 1. – К. : Інформаційні системи, 2010. – 296 с. – С. 188-191.

261. Саврасова-В'юн Т. О. Про необхідність дослідження соціально-психологічних чинників розвитку громадянської активності студентів класичного університету / Т. О. Саврасова-В'юн // Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки : матер. всеукр. наук.-практ. конф. (20 квітня 2011 р.) / МОН України, ГУОМ КМДА, Київськ. ун-т імені Бориса Грінченка та ін. / за заг. ред. Огнев'юка В. О. [редкол. : В. О. Огнев'юк,

Л. Л. Хоружа, Н. М. Віннікова, Д. М. Бодненко]. – К. : Київськ. ун-н імені Бориса Грінченка, 2011. – 272 с. – С. 141-143.

262. Саврасова-В'юн Т. О. Психологічні характеристики чинників розвитку громадянської активності старшокласників / Т. О. Саврасова-В'юн // Вісник післядипломної освіти: зб. наук. праць / Ун-т менедж. освіти НАПН України ; редкол. : О. Л. Ануфрієва та ін. – К., 2005. – Вип. 3 (16) / голов. ред. В. В. Олійник. – 2011. – 588 с. – С. 452 – 458.

263. Саврасова-В'юн Т. О. Психологічні особливості дослідження типів громадянської активності старшокласників / Т. О. Саврасова-В'юн // Вісник післядипломної освіти : зб. наук. праць / Ун-т менедж. освіти НАПН України ; редкол. : О. Л. Ануфрієва та ін. – К., 2005. – Вип. 6 (19) / голов. ред. В. В. Олійник. – К. : «АТОПОЛ», 2012. – 464 с. – С. 375–382.

264. Саврасова-В'юн Т. О. Дослідження громадянської активності старшокласників / Т. О. Саврасова-В'юн // Витоки педагогічної майстерності : Зб. наук. праць Полтавського держ. пед. ун-ту імені В. Г. Короленка. – Вип. 9. Полтава, 2012. – 362 с. – С. 222-228.

265. Саврасова-В'юн Т. О. Особливості зв'язку чинників та типів громадянської активності старшокласників / Т. О. Саврасова-В'юн. – [Електрон. ресурс] : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції «Психологія у післядипломній освіті» (17-25 лютого 2012 р.). Донецьк, 2012. – Режим доступа : http://www.umo.edu.ua/docs/Sekciya4.pdf.

266. Саврасова-В'юн Т. О. Психологічний аналіз взаємозв'язку навчально-організаційного чинника та типів громадянської активності старшокласників / Т. О. Саврасова-В'юн. – [Електрон. ресурс] : Науково-дослідна робота молодих учених : стан, проблеми, перспективи : матеріали всеукр. наук. - практ. інтернет - конф. 3 – 5 квітня 2012 р. – Херсон : ХДУ, 2012. – 327 с. С. 121-124. – Режим доступа : http://srw.ksu.ks.ua/wp-content/uploads/2012/03/Issue1.pdf.

267. Саврасова-В'юн Т. О. Психологічна підготовка старшокласників до розвитку громадянської активності / Т. О. Саврасова-В'юн // Інновації як

чинник суспільного розвитку : теорія і практика : матер. ІІІ міжнар. наук.-прак. конф., 30-31.05.2012 року : у 2 ч. – Суми : НІКО, 2012. – Ч. 2. – С. 77–80.

268. Саврасова-В'юн Т. О. Психологічні особливості розвитку громадянської активності старшокласників в умовах загальноосвітніх навчальних закладів / Т. О. Саврасова-В'юн // Вісник ін-ту розвитку дитини, 2012. – № 22. – С. 160-166.

269. Селиванов В. И. Волевая регуляция активности личности / В. И. Селиванов // Психологический журнал. – 1982. – Т. 3. – №4. – С. 14 - 25.

270. Семенюк Л. М. Психология гражданской активности (особенности и условия развития) / Л. М. Семенюк. – М. : Воронеж, 2006. – 196 с.

271. Семиченко В. А. Пріоритети професійної підготовки : діяльнісний чи особистісний підхід? / В. А. Семиченко // Неперервна професійна освіта : проблеми, пошуки, перспективи : [монографія] / за ред. І. А. Зязюна. – К. : Віпол, 2000. – С. 176-203.

272. Семиченко В. А. Моделювання структури педагогічної діяльності / В. А. Семиченко. – Ялта : КДПІ, НМЦ «Надія», 2000. – 76 с.

273. Семиченко В. А. Опыт системно-структурного моделирования сложных объектов в психолого-педагогических исследованиях / В. А. Семиченко // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер. : Педагогіка і психологія. – Зб. Статей : Вип.5. – К. : Пед.преса, 2003. – С. 253-266.

274. Семків І. І. Соціальний капітал як чинник громадянської активності студенської молоді: психологічна модель: автореф. дис. …канд. психол. наук : 19.00.11 / І. І. Семків. – К. : Ін-т соц. та політ. псих. АПН України, 2009. – 21 с.

275. Сергєєнкова О. П. Загальна психологія : навч. посіб. / О. П. Сергєєнкова, О. А. Столярчук, О. П. Коханова, О. В. Пасєка. – К. : ЦУЛ, 2012. – 296 с.

276. Сидоренко Є. В. Тренінг впливу й протистояння впливу : Авт. концепція : Методи психол. впливу. Алгоритм протистояння маніпуляції. Психол. тренажер / Є. В. Сидоренко. – СПб. : Мова, 2002, – 255с.

277. Ситников А. П. Акмеологический тренинг : Теория. Методика. Психотехнология / А. П. Ситников. – М. : Технологическая школа бизнеса, 1996. – 428 с.

278. Сингаївська І. А. Соціально-психологічний тренінг особистісного зростання як метод розвитку життєвої компетентності особистості / І. А. Сингаївська // Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство : науково-методичний збірник [ред. кол. Н. Софій (голова), І. Єрмаков (керівник авторського колективу і науковий редактор) та ін.]. – К. : Контекст, 2000. – С. 122–125.

279. Скалина А. Н. Политическая активность и гражданское участие молодежи в жизни современной России / А. Н. Скалина // Актуальные проблемы становления гражданского общества в России: матер. Всерос. науч.-практич. конф. – Вып. 2. – Нефтекамск : РИЦ БашГУ, 2008. – С. 187–191.

280. Скрипченко О. В. Вікова та педагогічна психологія. Навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, Л. В. Огороднійчук та ін. – К. : Каравела, 2012, – 400 с.

281. Славіна Н. С. Вплив особливостей сімейних відносин на емоційну сферу дитини / Н. С. Славіна // Наукові записки ін-ту психології імені Г. С. Костюка АПН України / [за ред. акад. С. Д. Максименка]. – К. : Міленіум, 2006. – Вип. 27. – 536 с.

282. Словарь русского языка : В 4-х т. / под. Ред. А. П. Евгеньевой. – 4-е изд., стереотип. – М. : Русский язык, 1985–1988. – Т. 4, С– Я, 1999. – 792 с.

283. Смичук Г. Традиційні та нетрадиційні форми методичної роботи / Г. Смичук // Директор школи (Перше вересня). – 2001. – № 39. – С. 9 –11.

284. Снегирёва Т. В. Личностное самоопределение в старшем школьном возрасте / Т. В. Снегирева // Вопр. психологии. – 1989. – № 2. – С. 27-35.

285. Снігур Л. А. Асертивність наставника як фактор успішності педагогічного процесу / Л. А. Снігур, О. М. Снігур // Наука і освіта : наук.-практ. журн. Півд. наук. Центру АПН України. – 2010. – № 4/5. – С. 35-38.

286. Снігур Л. А. Психологія становлення громадянської особистості: автореф. дис. …докт. психол. наук : 19.00.07 / Л. А. Снігур. – К. : Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2005. – 32 с.

287. Собчик Л. Н. Метод цветовых выборов – модификация восьмицветового теста Люшера. Практическое руководство / Л. Н. Собчик. – СПб. : Речь, 2007. – 128 с.

288. Соколов Э. В. Культура и личность / Э. В. Соколов. – Л. : Наука, 2002. – 228 с.

289. Сокурянська Л. Г. Підліток у великому місті : фактори та механізми соціалізації / Під ред. Л. Г. Сокурянської. – Харків, 2000. – 206 с.

290. Соя М. М. Виховна робота в дитячих оздоровчих закладах / М. М. Соя М, Я. В. Луцький. – Івано-Франківськ, 1995. – 79 с.

291. Спіріна Т. П. Вчимося самостійності: навч.-метод. посіб. / За загал. ред. : Т. П. Спіріної; автор. кол. : Ю. М. Галустян, А. В. Каравай, А. Б. Кочарян, Т. Д. Мельник. – К. : Видавництво ФОП Москаленко О. М., 2011. – 212 с.

292. Стрелков А. А. Педагогические условия формирования социальной активности студентов – представителей Северных территорий России : Дис… канд. пед. наук : 13.00.01 / А. А. Стелков. – Санкт-Петербург, 2009. –165 с.

293. Степанов П. Диагностика процесса воспитания в классе / П. Степанов, И. Степанова // Народное образование, 2007. – № 4. – С.208-216.

294. Степаненко В. П. Особливості національної громадянської активності в Україні / В. П. Степаненко // Агора. – Випуск 2, 2005. – С. 80-90.

295. Сторожук Р. П. Державна молодіжна політика в контексті європейського вибору України : механізми реалізації [Текст] : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. 25.00.02 / Сторожук Р. П. – О. : Регіональний ін-т держ. упр. нац. акад. держ. упр. при Президентові України, 2007. – 20 с.

296. Сухарева Т. А. Модель воспитания гражданской позиции учащихся : Метод. пособ. [Текст] / Т. А. Сухарева. – Челябинск : Цицеро, 2008. – 30 с.

297. Сухомлинська О. В. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності / О. В. Сухомлинська // Пед. газ. – 2000. – №6. – С. 4-6.

298. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. Т. 3 : Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. Школа, 1997. – 670 с.

299. Таран О. П. Фактори становлення самосвідомості дитини / О. П. Таран. – [Електронний ресурс] : Збірник наук. праць / Ін-т психології і соціальної пед. КМПУ імені Б.Д. Грінченка; Московський гуманітарний пед. ін-т. – Випуск 2. – К., М., 2010. – Режим доступу : http://www.psyh.kev.ua

300. Тараненко І. Г. Демократичні цінності у становленні громадянина / І. Г. Тараненко // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 2. – С. 151.

301. Татенко В. О. Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії [Текст] : наук. вид. / О. А. Донченко, Т. М., Титаренко, В. О. Татенко ; ред. В. О. Татенко. – К. : Либідь, 2006. - 360 с.

302. Телешун С. О. Потітична аналітика прогнозування та політичні консультації / С. О. Телешун, А. С. Баронін. – К. : Вид-во Паливода А. В., 2001. – 82 с.

303. Тер-Саакянц Г. М. Применение ролевой игры / Г. М. Тер-Саакянц, Н. А. Красовская // Методика интенсивного обучения иностранным языкам. – К. : Рад. шк., 1988. – С. 194-208.

304. Тимчишин О. І. Робоча книга вихователя / под ред. О. І. Тимчишин, В. І. Уруський. – Тернопіль : Астон, 2001. – 300 с.

305. Тренінг «Третій сектор в Україні. Волонтерство». [Электронный ресурс] – Режим доступа : http://citylib-kirovograd.com.ua/colleague/training/177—q

306. Тренінги та технологія їх проведення Маньківський районний центр соціальних служб для смьї, дітей та молоді. [Электронный ресурс] – Режим доступа : http://mankivkasocrobota.gov.ua/info.php?id=44

307. Трофімов Ю. Л. Психологія. Підручник / За ред. Ю. Л. Трофімова. – К., 1999. 426 с.

308. Туранов Ю. А. Развитие социальной активности старшекласников в процессе общественно-полезного, производительного труда : Дис… канд. пед. наук : 13.00.01 / Ю. А. Туранов. – К. : Науч.-исслед. ин-т педагогики УССР, 1991. – 227 с.

309. Туріщева Л. В. Психокорекційні ігри в роботі педагога / Л. В. Туріщева. – Х. : Вид. група «Основа», 2007. –160 с.

310. Тырин А. В. Развитие гражданской активности будущих юристов : Дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / А. В. Тырин. – Саратов, 2004 – 156 с.

311. Узнадзе Д. Н. Психология установки / Д. Н. Узнадзе. – Санкт-Петербург, 2001. – 416 с.

312. Усаченко Л. М. Моніторинг розвиненості громадянського суспільства як технологія соціального прогнозування/ Л. М. Усаченко// Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 1 (6). – С. 20-24.

313. Фальова О. Є. Психологічні особливості особистісного розвитку студентів різних спеціальностей у навчальному процесі вищого навчального закладу 2006 года : Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / О. Є. Фальова. – Х : Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2006. – 20 с.

314. Федоришин А. Б. Динамика самооценки старшеклассников в коллективе сверстников : автореф. дис. кандидата психологических наук. : 19.00.07 / А. Б. Федоришин. – К., 1985. – 24с.

315. Федорчук В. М. Соціально-психологічний тренінг «Розвиток комунікативної компетентності викладача» : Навч.-метод. посіб. – Кам’янець-Подільський : Абетка, 2003. – 240 с.

316. Федотова Л. Н. Социология массовой коммуникации / Л. Н. Федотова. – СПб. : Пи-тер, 2003. – 400 с.

317. Фельдштейн Д. И. Психологические закономерности развития личности в онтогенезе / Д. И. Фельдштейн // Вопросы психологии. – 1985. – № 6. – С. 26-37.

318. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества / [пер. с англ.], ред. М. А. Абрамова. – М. : «Российская политическая энциклопедия», 2000. – 392 с.

319. Філоненко М. М. Психологія спілкування : Навчальний посібник / М. М. Філоненко. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 224 с.

320. Філь О. А. Теоретичний аналіз психологічних особливостей конкурентноздатності безробітних підприємців / О. А. Філь, Л. В. Галаган // Актуальні проблеми психології / [ред. кол. : С. Д. Максименко (гол. ред.) та ін.]. – К. : А.С.К., 2009. – Т. 1 : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Ч. 23 / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки, 2009. – С. 129–139.

321. Філь О. А. Тренінг розвитку конкурентноздатності управлінської команди бізнес-організації в умовах змін / О. А. Філь //Актуальні проблеми психології: Зб. наук. праць ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України; за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. – К. : Наук. світ, 2007. – Т. 1. – Ч. 19. – С. 33–36.

322. Філь О. А. Технологія розвитку конкурентоздатності персоналу освітньої організації : навч.-метод. посіб. / О. А. Філь. – Біла Церква : КОІПОПК, 2008. – 52 с.

323. Фопель К. Технология ведения тренинга. Теория и практика / К. Фопель. – М. : Генезис, 2003. – 336 с.

324. Фопель К. Психологічні групи: Робочі матеріали для ведучого: Практичний посібник / К. Фопель. – М. : Генеза, 2000. – 256 с.

325. Фридман Л. М. Психологический справочник учителя / Л. М. Фридман, И. Ю. Кулагина. – М. : Просвещение, 1991. – 288 с.

326. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. – АСТ, 1998. – 672 с.

327. Хайкин В. Л. Активность (характеристика и развитие) / В. Л. Хайкін. – М. : Моск. псих.-соц. ин-т; Воронеж : издательство НПО «МОДЭК», 2000. – 448 с.

328. Хмелевской С. И. Психологические условия правовой социализации старших школьников : Дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / С. И. Хмелевской. – Курск, 2003. – 193 с.

329. Хорошенюк А. П. Формування політичної культури старшокласників на уроках суспільствознавчого циклу : Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / А. П. Хорошенюк. – К. : Ін-т пробл. виховання АПН України, 2004. – 20 с.

330. Хрипунова А. Л. Структурні компоненти енергоекологічної компетентності фахівців технічних напрямків / А. Л. Хрипунова // Педагогіка та психологія. Збірник наукових праць. – Харків : ХНП , 2007. – Вип. 32. – С. 144-150.

331. Хронюк І. Є. Психологія спілкування: навчально-методичний посібник для практичних психологів та соціальних педагогів / І. Є. Хронюк. – Сквира : Джерело, 2008. – 86 с.

332. Цвік М. В. Загальна теорія держави і права. Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навч. закладів / За ред. М. В. Цвіка. – Харків, 2002. – 87 с.

333. Чернобровкін В. М. Психологія прийняття педагогічних рішень : Монографія / В. М. Чернобровкін. – Луганськ : Альма-матер, 2006. – 416 с.

334. Чорна К. І. Патріотизм – духовна цінність молодих громадян України / К. І. Чорна // Цінності освіти і виховання : Наук.-метод. зб. / За заг. ред. О. В. Сухомлинської; АПН України, Центр інформації та документації Ради Європи в Україні. – К., 1997. – С. 209–212.

335. Шангіна Л. І. Громадянська активність середнього класу. Оцінка важливості громадянської активності / Л. І. Шангіна // Національна безпека і оборона; Центр Разумкова. – № 7. – 2008. – С. 30-45.

336. Шевченко Н. Ф. Формування професійної свідомості практичних психологів у системі вищої освіти [Текст] : Автореф. дис... доктор. пед. наук / Н. Ф. Шевченко. – К., 2006. – 32 с..

337. Шуст Н. Б. Інноваційна діяльність молоді : сутність, структура, функції Н. Б. Шуст. – Вінниця : Вид-во Вінниц. мед. ун-ту, 2000. – 224 с.

338. Щекин Г. В. Управление персоналом. Словарь-справочник / Г. В. Щекин. – К., 1991. – 341 с.

339. Эльконин Д. Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте / Д. Б. Эльконин // Вопросы психологии. – № 4. – 1971. – С. 39-51.

340. Эльконин Д. Б. Детская психология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Д. Б. Эльконин; ред.-сост. Б. Д. Эльконин. — 4-е изд., стер. — М. : Издательский центр «Академия», 2007. — 384 с.

341. Юрчинська Г. К. Конкурентоспроможність як психологічна особливість студентської молоді / Г. К. Юрчинська, О. В. Кащенко // Вісник Чернігівського держ. пед. ун-ту імені Т. Г. Шевченка : Зб. наук. праць : у 2 т. (Серія «Психологічні науки»). – Чергінів : ЧДПУ, 2009. – Вип. 74. – Том 2. – С. 200 – 204.

342. Яблонська Т. М. Громадянські ідентифікації особистості: сутність, критерії та чинники розвитку / За ред. С. Д. Максименка, В. Т. Циби, Ю. Ж. Шайгородського та ін. // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2003. – С. 342-360.

343. Ягупов В. В. Педагогіка : Навч. Посібник / В. В. Ягупов. – К. : Либідь, 2002. – 560 с.

344. Ядов В. А. Социологическое исследование: методология, программа, методы / В. А. Ядов. – Самара : Изд-во «Самарский университет», 1995. – С. 332

345. Яковлева Д. С. Воспитание гражданской сознательности у старшеклассников средней школы. Дис. … канд. пед. наук. : 13.00.06 / Д. С. Яковлева. – М., 1969. – 351 с.

346. Ямалетдинова Ф. М. Учебно-познавательная деятельность как средство формирования гражданской активности подростков: Дис. ... канд. пед. наук. : 13.00.06 / Ф. М. Ямалетдінова. – М., 1988. – 201 с.

347. Яновська Л. Г. Формування професійної усталеності майбутніх учителів історії у процесі навчання у вищих педагогічних закладах : Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Л. Г. Яновська. – О. : Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського (м.Одеса), 2004. – 20 с.

348. Яценко Г. С. Психологічні основи групової психокорекції: Навч.посібн. / Г. С. Яценко. – К. : Либідь, 1996. –264 с.

349. Яшник С. В. Гендерний підхід у вихованні: Методичні рекомендації / С. В. Яшник. – К. : НАУ, 2008. – 32 с.

350. Alexander J. Bringing Democracy Back In / J. Alexander // Intellectuals Beyond Acade-my. Ed. by Ch. Lemert. – Sage, 1990. – 168 p.

351. Chimiak G. Motywacje spolecznikow dzialajacych w organizacjah pozarzadowych w Polsce. Proba typologii / G. Chimiak // Samoorganizacja spoleczenstwa Polskiego : trzeci sektor i wspolnote lokalne w jednoczacej sie Europie / pod red. P. Glienskiego, B. Lewenstain, A. Sicinskiego. – Warszawa : IFiS PAN. – 2004. – S. 106 – 134.

352. Cohen J. Civil Society and Political Theory / J. Cohen, A. Arato. – Cambridge Mass : MIT Press, 1994. – 26 p.

353. Diener E. Subjective well-being. The science of happiness and a proposal for a national index / E. Diener // American psychologist. – 2000. – Vol. 55. – P. 34−43.

354. Keanc J. Civil Society: Old Images, New Visions / J. Keanc. – Cambridge : Polity Press, 1998. – 33 p.

355. Klark L. Mood and the mundane : Relations between daily life events and self-reported mood / L. Klark, D. Watson // Journal of Personality and Social Psychology, 1988. – № 54. – P. 296-308.

356. Tarrow S. Transnational Politics : Contention and Institutions in International Politics / S. Tarrow // Annual Review of Political Science, 2001. – № 4. – P. 1-20.

357. Tead O. The Technique of Creative Leadership / O. Tead // Human Nature and Management. – N.Y., 1929.

358. Tomkins S. S. Affect, imagery, consciousness. Vol 2. The negative affects / S. S. Tomkins. – N.Y. : Springer, 1963. – P. 15-41.

ДОДАТОК А
АВТОРСЬКІ МЕТОДИКИ

Додаток А.1
Анкета для дослідження громадянських знань старшокласників

Інструкція для учасників дослідження.

Шановні друзі!

Просимо Вас взяти участь в опитуванні, присвяченому вивченню рівня громадянських знань. Пропонуємо Вам відповісти на декілька питань анкети, які стосуються цієї проблеми. Опитування проводиться анонімно. Одержані результати будуть використані в узагальненому вигляді для визначення рівня громадянської активності особистості.

Наперед дякуємо Вам за участь в опитуванні, а також за щирі та об'єктивні відповіді!

Текст анкети:

1.Які з перелічених норм, правил співіснування людей можна вважати громадянськими?

а) несміливість, невпевненість, боязливість;

б) обов'язок, справедливість, відповідальність, чесність;

в) нетерпимість, агресія, ненависть.

2. Чи можете ви сказати, що добре обізнані з міжнародним та українським законодавством, яке захищає права дитини:

а) так;

б) ні;

в) у деякій мірі.

3. Як ви вважаєте, проголошення незалежності України 1991 року – важлива історико-політична подія розвитку державності та громадянського суспільства в Україні?

а) так;

б) скоріше так, ніж ні;

в) ні.

4. Відмітьте авторів написання гімну України:

а) сл. П. Чубинського, муз. М. Вербицького;

б) сл. Т. Шевченка, муз. М. Вербицького;

в) сл. І. Франка, муз. М. Лисенка.

5. За якими ознаками або висловлюваннями ви визначаєте для себе поняття «громадянська активність»?

а) національна самосвідомість, гордість за приналежність до своєї нації, народу;

б) непримиренність до представників інших націй і народів;

в) громадянська активність – це лише романтичний образ, літературна вигадка.

Регіон_____Місто_____Село_____СМТ_____

Школа_____Гімназія_____Ліцей_____Інше_____Клас _____

П. І. _____

Вік _____ Стать: _____

Сімейний стан (напишіть): (повна сім'я, неповна (мати, батько, сирота).

Матеріальний стан сім'ї (напишіть): забезпечена, малозабезпечена.

Освіта батьків (вища, середньо спеціальна, середня, немає освіти):

батько_____, мати_____.

Дякуємо за співпрацю!

Обробка результатів:

№	А	Б	В
1	2	3	1
2	3	1	2
3	3	2	1
4	3	2	1
5	3	2	1

1-5 балів – низький рівень громадянських знань

6-10 балів – середній рівень громадянських знань

11-15 балів – високий рівень громадянських знань.

Додаток А.2

Анкета «Визначення успішності в розв'язанні життєвих ситуацій»

Анкета спрямована на визначення рівня аналітичних та прогностичних знань. Анкета складається із 5 ситуацій, які необхідно спрогнозувати та проаналізувати.

Інструкція: У житті громадян завжди існують певні проблеми, що тривалий час очікують свого рішення. Вам пропонуються уявити деякі, з великого переліку питань, проблемні ситуації, кожна з яких потребує конкретного рішення. Розгляньте ці ситуації та опишіть, що б особисто ви зробили для їх вирішення.

1. Поблизу вашого навчального закладу розташовані щити з рекламою тютюнових виробів та алкогольних напоїв. Ваші дії?
2. У вашому навчальному закладі відсутній спортивний інвентар, занедбаний спортивний зал. Такі умови не сприяють фізичному розвитку школярів. Ваші дії?
3. Навколо вашого навчального закладу відсутнє озеленення. Ваші дії?
4. У місцевому дитячому будинку дається взнаки нестача підручників і концелярського приладдя для навчання. Ваші дії?
5. Рівень культури спілкування школярів вашого навчального закладу має бути вищим. Ваші дії?

Опрацювання результатів відповідей.

Відповіді респондентів оцінюються за такими критеріями (табл. 1): аналіз громадянських ситуацій, прогнозування та моделювання способів вирішення проблеми, передбачення та оцінювання результатів громадянської діяльності.

Таблиця 1. Критерії оцінювання відповідей

№	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
1	3	2	1
2	3	2	1
3	3	2	1
4	3	2	1
5	3	2	1

високий рівень: самостійне аналізування громадянських ситуацій, прогнозування та моделюювання способів вирішення проблеми, передбачення та оцінювання результатів громадянської діяльності;

середній рівень: часткове аналізування громадянських ситуацій, прогнозування та моделювання способів вирішення проблеми, передбачення та оцінювання результатів громадянської діяльності;

низький рівень: неспроможність проаналізувати громадянські ситуації, нездатність спрогнозувати та змоделювати способи вирішення проблеми, неможливість передбачити та оцінити результати громадянської діяльності.

Для визначення рівня аналітичних і прогностичних знань, кількість одержаних балів необхідно підсумувати. Відповідно до набраної кількості балів визначається рівень аналітичних і прогностичних знань старшокласників.

Високий рівень аналітичних і прогностичних знань за даною шкалою дорівнює 11-15 балів, середній – 6 – 10 балів, низький – 1 – 5 балів.

Додаток А. 3

Анкета «Громадянська діяльність»

Анкета складається з суджень, що використовуються в роботі зі старшокласниками для визначення рівня здатності до громадянської діяльності. В анкеті досліджувалася участь старшокласників: а) у шкільному самоврядуванні, шкільних і позашкільних заходах; б) у роботі гуртків, секцій, клубів; в) у житті місцевої громади.

Дайте відповідь на наступні запитання

1.Один із учнів вашого класу повинен був виступити на шкільній конференції, але він раптом захворів ви…

а) самі запропонуєте свою кандидатуру, підготуєте виступ;

б) спробуєте вмовити виступити когось із однокласників;

в) не зреагуєте на проблему.

2. Прогулюючись парком, помічаєте незгасне вогнище, ви…

а) спробуєте зробити все, щоб його загасити;

б) повідомите кого-небудь про необхідність вжити заходів;

в) спокійно підете далі, бо це не ваша справа.

3. Якщо який-небудь навчальний матеріал мені не зрозумілий, то я …

а) нічого не роблю;

б) вдаюся до допомоги інших;

в) намагаюся розібратися чого б мені це не коштувало.

4.Зробивши помилку у виконанні завдання, я …

а) роблю його знову, виправляючи помилки;

б) прошу допомоги в інших;

в) кидаю це завдання.

5. Чи є у вас постійне громадське доручення, яке ви виконуєте в класі чи школі?

а) так;

б) скоріше так, ніж ні;

в) ні.

6.Чи приймаєте ви участь у шкільному самоврядуванні, шкільних та позашкільних заходах, дитячих та молодіжних організаціях?

а) так;

б) час від часу;

в) ні.

7. Чи відвідуєте ви будь-який гурток? Якщо так, то який?

а) так_____;

б) ні;

в) час від часу.

8. Чи хотіли б ви приймати участь у громадянській діяльності країни?

а) так;

б) скоріше так, ніж ні;

в) ні.

9. Хто має втрутитися й допомогти учневі, якщо він став на неправильний шлях: погано вчиться, порушує закони, вживає наркотики тощо?

а) ніхто;

б) вчителі, батьки, міліція;

в) особисто я.

10.Чи доводилось вам у процесі навчання чи в позаурочний час збирати інформацію щодо стану та проблем вашої місцевої громади або країни?

а) так;

б) інколи;

в) ніколи.

Нами виділені такі рівні здатності до громадянської діяльності:

високий рівень: старшокласники, які приймають активну участь у шкільних та позашкільних заходах, у роботі шкільного самоврядування, є членами дитячих чи молодіжних організацій, відвідують гуртки за інтересами, цікавляться проблемами місцевої громади та країни, допомагають іншим у вирішенні важливих для життя питань. Кількісні показники оцінюються від 21 до 30 балів;

середній рівень: старшокласники, які приймають участь у житті школи, відвідують гуртки, мають постійне доручення в класі, але досвіду участі у вирішенні проблем місцевої громади або окремих її учасників не має. Кількісні показники оцінюються від 11 до 20 балів;

низький рівень: старшокласники, які не цікавляться роботою шкільного самоврядування, уникають від участі у шкільних та позашкільних заходах, громадянських доручень у класі, проблеми громади їх не бентежать. Кількісні показники оцінюються від 0 до 10 балів.

Ключ до анкети.

№	А	Б	В
1	3	2	1
2	3	2	1
3	1	2	3
4	3	2	1
5	3	2	1
6	3	2	1
7	3	1	2
8	3	2	1
9	1	2	3
10	3	2	1

Додаток А. 4

Анкета «Очікування учасників тренінгу»

Мета: визначити ставлення старшокласників до тренінгу.

Інструкція: шановні учасники, просимо відповісти на питання анкети за допомогою відповідей «Так» або «Ні»: ваша думка про тренінг дуже важлива для нас.

Запитання анкети:

1. Чи знали ви раніше, що таке тренінг?
2. Чи відповідало те, що відбувалося під час проведення тренінгу, вашим очікуванням?
3. Чи змінились ви як людина і особистість протягом проведення тренінгу?
4. Чи легше вам стало аналізувати особливості поведінки оточуючих людей?
5. Чи стали ви краще розуміти себе?
6. Чи були вам потрібні такі заняття?
7. Чи відчували ви себе комфортно під час тренінгу?
8. Чи зможете ви отримані знанні застосувати на практиці?

ДОДАТОК Б

РЕЗУЛЬТАТИ КОНСТАТУВАЛЬНОГО ЕТАПУ ДОСЛІДЖЕННЯ ЩОДО РОЗВИТКУ КОГНІТИВНОГО КОМПОНЕНТУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Додаток Б. 1

Результати дослідження когнітивного компоненту громадянської активності старшокласників

рівень громадянських знань

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	низький	38	14,5	14,5	14,5
	середній	116	44,3	44,3	58,8
	високий	108	41,2	41,2	100,0
	Total	262	100,0	100,0	

рівень розуміння громадянських обов'язків

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	низький	17	6,5	6,5	6,5
	середній	124	47,3	47,3	53,8
	високий	121	46,2	46,2	100,0
	Total	262	100,0	100,0	

рівень аналітичних та прогностичних знань

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	не прогнозують та не аналізують ситуації	149	56,9	56,9	56,9
	частково прогнозують та аналізують ситуації	74	28,2	28,2	85,1
	повністю прогнозують та аналізують ситуації	39	14,9	14,9	100,0
	Total	262	100,0	100,0	

Додаток Б. 2

Матриця підрахунку результатів дослідження інтегрального показника розвитку когнітивного компоненту громадянської активності старшокласників

Рівень правових і громадянських знань	Рівень розуміння громадянських обов'язків	Рівень аналітичних і прогностичних знань	Загальний рівень розвитку когнітивного компоненту
3	3	3	3
2	2	3	2
3	2	3	3
1	2	3	2
3	2	2	2
3	3	2	3
2	1	2	2
1	1	2	1
2	1	1	1

ДОДАТОК В

РЕЗУЛЬТАТИ КОНСТАТУВАЛЬНОГО ЕТАПУ ДОСЛІДЖЕННЯ ЩОДО РОЗВИТКУ МОТИВАЦІЙНОГО КОМПОНЕНТУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Додаток В. 1

Результати дослідження мотиваційного компоненту громадянської активності старшокласників

рівень соціально-психологічних установок

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	деякі орієнтації виражені сильно інші слабо	128	48,9	48,9	48,9
	орієнтації слабо виражені в рівній мірі	123	46,9	46,9	95,8
	орієнтації сильно виражені в рівній мірі	11	4,2	4,2	100,0
	Total	262	100,0	100,0	

рівень громадянської асертивності

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	низький	23	8,8	8,8	8,8
	середній	102	38,9	38,9	47,7
	високий	137	52,3	52,3	100,0
	Total	262	100,0	100,0	

рівень прагнення досягнути громадянську мету

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	низький	21	8,0	8,0	8,0
	середній	176	67,2	67,2	75,2
	високий	65	24,8	24,8	100,0
	Total	262	100,0	100,0	

Додаток В. 2

Матриця підрахунку результатів дослідження інтегрального показника розвитку мотиваційного компоненту громадянської активності старшокласників

Рівень соціально-психологічних установок	Рівень громадянської асертивності	Рівень прагнення досягнути громадянську мету	Загальний рівень розвитку мотиваційного компоненту
3	3	3	3
2	2	3	2
3	2	3	3
1	2	3	2
3	2	2	2
3	3	2	3
2	1	2	2
1	1	2	1
2	1	1	1

ДОДАТОК Д

РЕЗУЛЬТАТИ КОНСТАТУВАЛЬНОГО ЕТАПУ ДОСЛІДЖЕННЯ ЩОДО РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОГО КОМПОНЕНТУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Додаток Д. 1

Результати дослідження емоційного компоненту громадянської активності старшокласників

рівень ставлення до суспільних цінностей

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	низький	54	20,6	20,6	20,6
	середній	172	65,6	65,6	86,3
	високий	36	13,7	13,7	100,0
	Total	262	100,0	100,0	

рівень ставлення до себе як до громадянина

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	низький	177	67,6	67,6	67,6
	середній	32	12,2	12,2	79,8
	високий	53	20,2	20,2	100,0
	Total	262	100,0	100,0	

рівень ставлення до громадянських чеснот

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	низький	38	14,5	14,5	14,5
	середній	166	63,4	63,4	77,9
	високий	58	22,1	22,1	100,0
	Total	262	100,0	100,0	

емоційна стійкість до громадянських подій

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	зб чи нзб, г чи а, к чи е, наявність стресу	152	58,0	58,0	58,0
	нзб, г, е, пр, відсутність стресу	87	33,2	33,2	91,2
	а, к, зб, пр, відсутність стресу	23	8,8	8,8	100,0
	Total	262	100,0	100,0	

Додаток Д. 2

Матриця підрахунку результатів дослідження інтегрального показника розвитку емоційного компоненту громадянської активності старшокласників

Рівень ставлення до суспільних цінностей	Рівень ставлення до себе як до громадянина	Рівень до громадянських чеснот	Рівень емоційної стійкості до громадянських подій	Загальний рівень розвитку емоційного компоненту
3	3	3	3	3
2	2	3	3	3
3	2	3	3	3
1	2	3	2	2
3	2	2	2	2
3	3	2	1	2
2	1	2	1	2
1	1	2	1	1
2	1	1	2	2

ДОДАТОК Ж

РЕЗУЛЬТАТИ КОНСТАТУВАЛЬНОГО ЕТАПУ ДОСЛІДЖЕННЯ ЩОДО РОЗВИТКУ ПОВЕДІНКОВО-ВОЛЬОВОГО КОМПОНЕНТУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Додаток Ж. 1

Результати дослідження поведінково-вольового компоненту громадянської активності старшокласників

рівень розвитку громадянської рішучості і наполегливості

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	низький	57	21,8	21,8	21,8
	середній	190	72,5	72,5	94,3
	високий	15	5,7	5,7	100,0
	Total	262	100,0	100,0	

рівень розвитку громадянської відповідальності

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	низький	27	10,3	10,3	10,3
	середній	206	78,6	78,6	88,9
	високий	29	11,1	11,1	100,0
	Total	262	100,0	100,0	

рівень здатності до лідерства в громаді

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	низький	36	13,7	13,7	13,7
	середній	150	57,3	57,3	71,0
	високий	76	29,0	29,0	100,0
	Total	262	100,0	100,0	

рівень здатності до громадянської діяльності

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	низький	14	5,3	5,3	5,3
	середній	102	38,9	38,9	44,3
	високий	146	55,7	55,7	100,0
	Total	262	100,0	100,0	

Додаток Ж. 2

Матриця підрахунку результатів дослідження інтегрального показника розвитку поведінково-вольового компоненту громадянської активності старшокласників

Рівень розвитку громадянської рішучості та наполегливості	Рівень розвитку громадянської відповідальності	Рівень здатності до лідерства в громаді	Рівень здатності до громадянської діяльності	Загальний рівень розвитку поведінково-вольового компоненту
3	3	3	3	3
2	2	3	3	3
3	2	3	3	3
1	2	3	2	2
3	2	2	2	2
3	3	2	1	2
2	1	2	1	2
1	1	2	1	1
2	1	1	2	2

ДОДАТОК З

РЕЗУЛЬТАТИ КОНСТАТУВАЛЬНОГО ЕТУПУ ДОСЛІДЖЕННЯ ЩОДО РОЗВИТКУ ЗАГАЛЬНОГО ІНТЕГРАЛЬНОГО ПОКАЗНИКА ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

загальний рівень громадянської активності старшокласників

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	н	56	21,4	21,4	21,4
	с	187	71,4	71,4	92,7
	в	19	7,3	7,3	100,0
	Total	262	100,0	100,0	

рівень сформованості когнітивного компоненту

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	низький	82	31,3	31,3	31,3
	середній	129	49,2	49,2	80,5
	високий	51	19,5	19,5	100,0
	Total	262	100,0	100,0	

рівень сформованості мотиваційного компоненту

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	н	65	24,8	24,8	24,8
	с	171	65,3	65,3	90,1
	в	26	9,9	9,9	100,0
	Total	262	100,0	100,0	

рівень сформованості емоційного компоненту

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	н	96	36,6	36,6	36,6
	с	161	61,5	61,5	98,1
	в	5	1,9	1,9	100,0
	Total	262	100,0	100,0	

рівень сформованості поведінково-вольового компоненту

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	н	18	6,9	6,9	6,9
	с	187	71,4	71,4	78,2
	в	57	21,8	21,8	100,0
	Total	262	100,0	100,0	

ДОДАТОК К

РЕЗУЛЬТАТИ ПРОВЕДЕННЯ ФАКТОРНОГО АНАЛІЗУ

Total Variance Explained

Component	Initial Eigenvalues			Extraction Sums of Squared Loadings			Rotation Sums of Squared Loadings		
	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %
1	1,777	12,696	12,696	1,777	12,696	12,696	1,584	11,315	11,315
2	1,568	11,203	23,899	1,568	11,203	23,899	1,450	10,360	21,675
3	1,262	9,013	32,912	1,262	9,013	32,912	1,357	9,692	31,367
4	1,173	8,381	41,293	1,173	8,381	41,293	1,334	9,527	40,894
5	1,118	7,985	49,278	1,118	7,985	49,278	1,174	8,384	49,278
6	,997	7,120	56,398						
7	,944	6,744	63,142						
8	,887	6,335	69,477						
9	,840	6,000	75,477						
10	,802	5,727	81,204						
11	,736	5,254	86,458						
12	,692	4,944	91,402						
13	,659	4,706	96,108						
14	,545	3,892	100,000						

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Rotated Component Matrix[a]

	Component				
	1	2	3	4	5
рівень громадянських знань	-,172	,595	,245	-,311	,286
рівень розуміння громадянських обов'язків		,590	,119	,138	
рівень аналітичних та прогностичних знань		,768			
рівень соціально-психологічних установок		,135	,474	,166	-,168
рівень громадянської асертивності				-,412	-,277
рівень прагнення досягнути громадянську мету		-,156	,762	-,227	,175
рівень ставлення до суспільних цінностей		-,103	,120	,611	-,235
рівень ставлення до себе як до громадянина	,608	,103	-,194	-,318	-,273
емоційна стійкість до громадянських подій			-,107		,829
рівень здатності до лідерства в громаді	,554	-,101	,248		-,153
рівень ставлення до громадянських чеснот	,135			,643	
рівень розвитку громадянської відповідальності	,659	-,116		,112	,272
рівень розвитку громадянської рішучості і наполегливості	,602	,102	,119	,237	
рівень здатності до громадянської діяльності	,188	,234	,568	,102	-,155

Extraction Method: Principal Component Analysis.
Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

a. Rotation converged in 7 iterations.

Component Transformation Matrix

Component	1	2	3	4	5
1	,765	,228	,539	,234	-,135
2	-,333	,799	,296	-,400	-,048
3	-,446	,178	,160	,856	-,102
4	,191	,327	-,274	,186	,864
5	-,263	-,414	,722	-,130	,471

Extraction Method: Principal Component Analysis.
Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

ДОДАТОК Л

РЕЗУЛЬТАТИ ПРОВЕДЕННЯ КЛАСТЕРНОГО АНАЛІЗУ

Initial Cluster Centers

	Cluster					
	1	2	3	4	5	6
особистісно-відповідальний	2,06424	-,36862	-1,34954	2,47145	-,55670	-,58210
аналітично-прогностичний	-2,21548	,16094	-1,20010	2,06049	1,92403	-2,22753
мотиваційно-спрямовуючий	-1,34488	,60297	-2,95444	,85834	-1,19301	1,09745
ціннісно-орієнтований	,59209	2,91466	1,45022	,40172	-,89682	-1,22914
емоційно-стабільний	2,17194	-,39514	-,51519	,50290	2,35932	-1,17600

Iteration History[a]

	Change in Cluster Centers					
Iteration	1	2	3	4	5	6
1	2,137	1,945	2,226	1,995	2,029	1,983
2	,378	,180	,330	,276	,299	,148
3	,088	,053	,168	,108	,264	,100
4	,055	,034	,170	,057	,145	,117
5	,051	,030	,112	,036	,105	,114
6	,091	,000	,066	,060	,041	,141
7	,119	,000	,062	,063	,089	,056
8	,128	,092	,047	,101	,085	,072
9	,086	,070	,044	,073	,063	,000
10	,054	,074	,043	,059	,106	,084

a. Iterations stopped because the maximum number of iterations was performed. Iterations failed to converge. The maximum absolute coordinate change for any center is ,068. The current iteration is 10. The minimum distance between initial centers is 4,199.

Final Cluster Centers

	Cluster					
	1	2	3	4	5	6
особистісно-відповідальний	,62956	-,31846	-,64488	1,21775	-,25320	-,64679
аналітично-прогностичний	-,99521	,56965	-,09139	,92339	,06876	-,57379
мотиваційно-спрямовуючий	-,50422	,39544	-1,27461	,05238	,13650	,93558
ціннісно-орієнтований	,39585	1,06548	-,49702	-,53858	-,32624	-,60641
емоційно-стабільний	,11425	-,21575	-,52983	-,37961	1,41313	-,57591

Number of Cases in each Cluster

Cluster	1	46,000
	2	56,000
	3	35,000
	4	40,000
	5	45,000
	6	40,000
Valid		262,000
Missing		,000

ДОДАТОК М

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ І НАВЧАЛЬНО-ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ЧИННИКІВ НА ТИПИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Додаток М. 1

Результати дослідження впливу статі на типи громадянської активності старшокласників

Crosstabs

стать * Cluster Number of Case Crosstabulation

			Cluster Number of Case						Total
			1	2	3	4	5	6	
стать	жіноча	Count	24	35	22	19	23	24	147
		% within стать	16,3%	23,8%	15,0%	12,9%	15,6%	16,3%	100,0%
		% of Total	9,2%	13,4%	8,4%	7,3%	8,8%	9,2%	56,1%
	чоловіча	Count	22	21	13	21	22	16	115
		% within стать	19,1%	18,3%	11,3%	18,3%	19,1%	13,9%	100,0%
		% of Total	8,4%	8,0%	5,0%	8,0%	8,4%	6,1%	43,9%
Total		Count	46	56	35	40	45	40	262
		% within стать	17,6%	21,4%	13,4%	15,3%	17,2%	15,3%	100,0%
		% of Total	17,6%	21,4%	13,4%	15,3%	17,2%	15,3%	100,0%

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	3,771[a]	5	,583
Likelihood Ratio	3,780	5	,582
Linear-by-Linear Association	,054	1	,816
N of Valid Cases	262		

a. 0 cells (,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 15,36.

Symmetric Measures

		Value	Asymp. Std. Error[a]	Approx. T[b]	Approx. Sig.
Nominal by Nominal	Phi	,120			,583
	Cramer's V	,120			,583
Interval by Interval	Pearson's R	,014	,062	,232	,817[c]
Ordinal by Ordinal	Spearman Correlation	,011	,062	,177	,859[c]
N of Valid Cases		262			

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

c. Based on normal approximation.

Додаток М. 2

Результати дослідження впливу віку на типи громадянської активності старшокласників

Crosstabs

вік * Cluster Number of Case Crosstabulation

			Cluster Number of Case						Total
			1	2	3	4	5	6	
вік	14	Count	11	6	7	6	4	3	37
		% within вік	29,7%	16,2%	18,9%	16,2%	10,8%	8,1%	100,0%
		% of Total	4,2%	2,3%	2,7%	2,3%	1,5%	1,1%	14,1%
	15	Count	16	16	21	18	17	23	111
		% within вік	14,4%	14,4%	18,9%	16,2%	15,3%	20,7%	100,0%
		% of Total	6,1%	6,1%	8,0%	6,9%	6,5%	8,8%	42,4%
	16	Count	13	23	2	12	16	10	76
		% within вік	17,1%	30,3%	2,6%	15,8%	21,1%	13,2%	100,0%
		% of Total	5,0%	8,8%	,8%	4,6%	6,1%	3,8%	29,0%
	17	Count	6	11	5	4	8	4	38
		% within вік	15,8%	28,9%	13,2%	10,5%	21,1%	10,5%	100,0%
		% of Total	2,3%	4,2%	1,9%	1,5%	3,1%	1,5%	14,5%
Total		Count	46	56	35	40	45	40	262
		% within вік	17,6%	21,4%	13,4%	15,3%	17,2%	15,3%	100,0%
		% of Total	17,6%	21,4%	13,4%	15,3%	17,2%	15,3%	100,0%

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	27,541[a]	15	,025
Likelihood Ratio	30,111	15	,012
Linear-by-Linear Association	,016	1	,899
N of Valid Cases	262		

a. 1 cells (4,2%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 4,94.

Symmetric Measures

		Value	Asymp. Std. Error[a]	Approx. T[b]	Approx. Sig.
Interval by Interval	Pearson's R	,008	,061	,127	,899[c]
Ordinal by Ordinal	Spearman Correlation	,005	,062	,076	,940[c]
N of Valid Cases		262			

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

c. Based on normal approximation.

Додаток М. 3

Результати дослідження впливу сімейного стану на типи громадянської активності старшокласників

Crosstabs

сімейний стан * Cluster Number of Case Crosstabulation

			Cluster Number of Case						Total
			1	2	3	4	5	6	
сімейний стан	повна сім'я	Count	36	47	23	35	39	37	217
		% within сімейний стан	16,6%	21,7%	10,6%	16,1%	18,0%	17,1%	100,0%
		% of Total	13,7%	17,9%	8,8%	13,4%	14,9%	14,1%	82,8%
	неповна сім'я	Count	10	9	12	5	6	3	45
		% within сімейний стан	22,2%	20,0%	26,7%	11,1%	13,3%	6,7%	100,0%
		% of Total	3,8%	3,4%	4,6%	1,9%	2,3%	1,1%	17,2%
Total		Count	46	56	35	40	45	40	262
		% within сімейний стан	17,6%	21,4%	13,4%	15,3%	17,2%	15,3%	100,0%
		% of Total	17,6%	21,4%	13,4%	15,3%	17,2%	15,3%	100,0%

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	11,638[a]	5	,040
Likelihood Ratio	10,995	5	,051
Linear-by-Linear Association	3,779	1	,052
N of Valid Cases	262		

a. 0 cells (,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 6,01.

Symmetric Measures

		Value	Asymp. Std. Error[a]	Approx. T[b]	Approx. Sig.
Interval by Interval	Pearson's R	-,120	,056	-1,954	,052[c]
Ordinal by Ordinal	Spearman Correlation	-,116	,057	-1,890	,060[c]
N of Valid Cases		262			

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

c. Based on normal approximation.

Додаток М. 4

Результати дослідження впливу матеріального стану сім'ї на типи громадянської активності старшокласників

Crosstabs

матеріальний стан * Cluster Number of Case Crosstabulation

			Cluster Number of Case						Total
			1	2	3	4	5	6	
матеріальний стан	забезпечена	Count	44	48	31	38	43	39	243
		% within матеріальний стан	18,1%	19,8%	12,8%	15,6%	17,7%	16,0%	100,0%
		% of Total	16,8%	18,3%	11,8%	14,5%	16,4%	14,9%	92,7%
	малозабезпечена	Count	2	8	4	2	2	1	19
		% within матеріальний стан	10,5%	42,1%	21,1%	10,5%	10,5%	5,3%	100,0%
		% of Total	,8%	3,1%	1,5%	,8%	,8%	,4%	7,3%
Total		Count	46	56	35	40	45	40	262
		% within матеріальний стан	17,6%	21,4%	13,4%	15,3%	17,2%	15,3%	100,0%
		% of Total	17,6%	21,4%	13,4%	15,3%	17,2%	15,3%	100,0%

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	7,776[a]	5	,169
Likelihood Ratio	7,435	5	,190
Linear-by-Linear Association	2,052	1	,152
N of Valid Cases	262		

a. 6 cells (50,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 2,54.

Symmetric Measures

		Value	Asymp. Std. Error[a]	Approx. T[b]	Approx. Sig.
Interval by Interval	Pearson's R	-,089	,050	-1,435	,152[c]
Ordinal by Ordinal	Spearman Correlation	-,083	,050	-1,336	,183[c]
N of Valid Cases		262			

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

c. Based on normal approximation.

Додаток М. 5

Результати дослідження впливу освіти батьків на типи громадянської активності старшокласників

Crosstabs

освіта батьків * Cluster Number of Case Crosstabulation

			Cluster Number of Case						Total
			1	2	3	4	5	6	
освіта батьків	мати батько - вища	Count	20	19	17	22	14	23	115
		% within освіта батьків	17,4%	16,5%	14,8%	19,1%	12,2%	20,0%	100,0%
		% of Total	7,6%	7,3%	6,5%	8,4%	5,3%	8,8%	43,9%
	мати батько - середньоспеціальна	Count	5	15	11	7	10	5	53
		% within освіта батьків	9,4%	28,3%	20,8%	13,2%	18,9%	9,4%	100,0%
		% of Total	1,9%	5,7%	4,2%	2,7%	3,8%	1,9%	20,2%
	мати батько - середня	Count	8	7	4	3	10	5	37
		% within освіта батьків	21,6%	18,9%	10,8%	8,1%	27,0%	13,5%	100,0%
		% of Total	3,1%	2,7%	1,5%	1,1%	3,8%	1,9%	14,1%
	мати - вища батько середньоспеціальна	Count	3	6	1	4	2	4	20
		% within освіта батьків	15,0%	30,0%	5,0%	20,0%	10,0%	20,0%	100,0%
		% of Total	1,1%	2,3%	,4%	1,5%	,8%	1,5%	7,6%
	мати - вища батько - середня	Count	2	0	0	1	3	1	7
		% within освіта батьків	28,6%	,0%	,0%	14,3%	42,9%	14,3%	100,0%
		% of Total	,8%	,0%	,0%	,4%	1,1%	,4%	2,7%
	батько - вища мати - середньоспеціальна	Count	1	3	1	1	1	1	8
		% within освіта батьків	12,5%	37,5%	12,5%	12,5%	12,5%	12,5%	100,0%
		% of Total	,4%	1,1%	,4%	,4%	,4%	,4%	3,1%
	батько - вища мати - середня	Count	2	3	1	1	3	1	11
		% within освіта батьків	18,2%	27,3%	9,1%	9,1%	27,3%	9,1%	100,0%
		% of Total	,8%	1,1%	,4%	,4%	1,1%	,4%	4,2%
	мати - середньоспеціальна батько - середня	Count	1	1	0	0	2	0	4
		% within освіта батьків	25,0%	25,0%	,0%	,0%	50,0%	,0%	100,0%
		% of Total	,4%	,4%	,0%	,0%	,8%	,0%	1,5%
	батько - середньоспеціальна мати - середня	Count	4	2	0	1	0	0	7
		% within освіта батьків	57,1%	28,6%	,0%	14,3%	,0%	,0%	100,0%
		% of Total	1,5%	,8%	,0%	,4%	,0%	,0%	2,7%
Total		Count	46	56	35	40	45	40	262
		% within освіта батьків	17,6%	21,4%	13,4%	15,3%	17,2%	15,3%	100,0%
		% of Total	17,6%	21,4%	13,4%	15,3%	17,2%	15,3%	100,0%

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	42,207[a]	40	,376
Likelihood Ratio	45,814	40	,244
Linear-by-Linear Association	3,311	1	,069
N of Valid Cases	262		

a. 37 cells (68,5%) have expected count less than 5. The minimum expected count is ,53.

Symmetric Measures

		Value	Asymp. Std. Error[a]	Approx. T[b]	Approx. Sig.
Interval by Interval	Pearson's R	-,113	,062	-1,828	,069[c]
Ordinal by Ordinal	Spearman Correlation	-,086	,064	-1,385	,167[c]
N of Valid Cases		262			

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

c. Based on normal approximation.

Додаток М. 6

Результати дослідження впливу регіону на типи громадянської активності старшокласників

Crosstabs

регіон * Cluster Number of Case Crosstabulation

			Cluster Number of Case						Total
			1	2	3	4	5	6	
регіон	північ	Count	16	9	10	14	10	8	67
		% within регіон	23,9%	13,4%	14,9%	20,9%	14,9%	11,9%	100,0%
	захід	Count	20	33	15	15	28	27	138
		% within регіон	14,5%	23,9%	10,9%	10,9%	20,3%	19,6%	100,0%
	південь	Count	2	7	6	2	6	3	26
		% within регіон	7,7%	26,9%	23,1%	7,7%	23,1%	11,5%	100,0%
	схід	Count	8	7	4	9	1	2	31
		% within регіон	25,8%	22,6%	12,9%	29,0%	3,2%	6,5%	100,0%
Total		Count	46	56	35	40	45	40	262
		% within регіон	17,6%	21,4%	13,4%	15,3%	17,2%	15,3%	100,0%

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	27,251[a]	15	,027
Likelihood Ratio	28,874	15	,017
Linear-by-Linear Association	,985	1	,321
N of Valid Cases	262		

a. 8 cells (33,3%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 3,47.

Symmetric Measures

		Value	Asymp. Std. Error[a]	Approx. T[b]	Approx. Sig.
Nominal by Nominal	Contingency Coefficient	,307			,027
Interval by Interval	Pearson's R	-,061	,058	-,992	,322[c]
Ordinal by Ordinal	Spearman Correlation	-,026	,060	-,413	,680[c]
N of Valid Cases		262			

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

c. Based on normal approximation.

Додаток М. 7

Результати дослідження впливу типу населеного пункту на типи громадянської активності старшокласників

Crosstabs

тип населеного пункту * Cluster Number of Case Crosstabulation

			Cluster Number of Case						Total
			1	2	3	4	5	6	
тип населеного пункту	місто	Count	31	35	25	29	26	15	161
		% within тип населеного пункту	19,3%	21,7%	15,5%	18,0%	16,1%	9,3%	100,0%
		% of Total	11,8%	13,4%	9,5%	11,1%	9,9%	5,7%	61,5%
	село	Count	12	15	6	7	9	10	59
		% within тип населеного пункту	20,3%	25,4%	10,2%	11,9%	15,3%	16,9%	100,0%
		% of Total	4,6%	5,7%	2,3%	2,7%	3,4%	3,8%	22,5%
	смт	Count	3	6	4	4	10	15	42
		% within тип населеного пункту	7,1%	14,3%	9,5%	9,5%	23,8%	35,7%	100,0%
		% of Total	1,1%	2,3%	1,5%	1,5%	3,8%	5,7%	16,0%
Total		Count	46	56	35	40	45	40	262
		% within тип населеного пункту	17,6%	21,4%	13,4%	15,3%	17,2%	15,3%	100,0%
		% of Total	17,6%	21,4%	13,4%	15,3%	17,2%	15,3%	100,0%

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	24,844[a]	10	,006
Likelihood Ratio	23,200	10	,010
Linear-by-Linear Association	12,407	1	,000
N of Valid Cases	262		

a. 0 cells (,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 5,61.

Symmetric Measures

		Value	Asymp. Std. Error[a]	Approx. T[b]	Approx. Sig.
Interval by Interval	Pearson's R	,218	,061	3,602	,000[c]
Ordinal by Ordinal	Spearman Correlation	,192	,062	3,147	,002[c]
N of Valid Cases		262			

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

c. Based on normal approximation.

Додаток М. 8

Результати дослідження впливу типу навчального закладу на типи громадянської активності старшокласників

Crosstabs

тип закладу освіти * Cluster Number of Case Crosstabulation

			Cluster Number of Case						Total
			1	2	3	4	5	6	
тип закладу освіти	СЗШ	Count	11	14	11	12	12	8	68
		% within тип закладу освіти	16,2%	20,6%	16,2%	17,6%	17,6%	11,8%	100,0%
		% of Total	4,2%	5,3%	4,2%	4,6%	4,6%	3,1%	26,0%
	ліцей	Count	19	31	17	16	25	26	134
		% within тип закладу освіти	14,2%	23,1%	12,7%	11,9%	18,7%	19,4%	100,0%
		% of Total	7,3%	11,8%	6,5%	6,1%	9,5%	9,9%	51,1%
	гімназія	Count	16	11	7	12	8	6	60
		% within тип закладу освіти	26,7%	18,3%	11,7%	20,0%	13,3%	10,0%	100,0%
		% of Total	6,1%	4,2%	2,7%	4,6%	3,1%	2,3%	22,9%
Total		Count	46	56	35	40	45	40	262
		% within тип закладу освіти	17,6%	21,4%	13,4%	15,3%	17,2%	15,3%	100,0%
		% of Total	17,6%	21,4%	13,4%	15,3%	17,2%	15,3%	100,0%

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	10,770[a]	10	,376
Likelihood Ratio	10,538	10	,395
Linear-by-Linear Association	,838	1	,360
N of Valid Cases	262		

a. 0 cells (,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 8,02.

Symmetric Measures

		Value	Asymp. Std. Error[a]	Approx. T[b]	Approx. Sig.
Interval by Interval	Pearson's R	-,057	,060	-,915	,361[c]
Ordinal by Ordinal	Spearman Correlation	-,059	,061	-,946	,345[c]
N of Valid Cases		262			

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

c. Based on normal approximation.

ДОДАТОК Н

РЕЗУЛЬТАТИ ФОРМУВАЛЬНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Додаток Н. 1

Порівняльний аналіз результатів контрольної групи до і після експерименту (за G – критерієм знаків)

Test Statistics[b]

	загальний рівень громадянської активності старшокласників (після експерименту) - загальний рівень громадянської активності старшокласників (до експерименту)	рівень сформованості когнітивного компонента (після експерименту) - рівень сформованості когнітивного компонента (до експерименту)	рівень сформованості мотиваційного компонента (після експерименту) - рівень сформованості мотиваційного компонента (до експерименту)	рівень сформованості емоційного компонента (після експерименту) - рівень сформованості емоційного компонента (до експерименту)	рівень сформованості поведінково-вольового компонента (після експерименту) - рівень сформованості поведінково-вольового компонента (до експерименту)
Exact Sig. (2-tailed)	,625[a]	1,000[a]	,500[a]	,500[a]	1,000[a]

a Binomial distribution used.
b Sign Test

Frequencies

		N
загальний рівень громадянської активності старшокласників (після експерименту) - загальний рівень громадянської активності старшокласників (до експерименту)	Negative Differences(a,b,c,d,e)	1
	Positive Differences(f,g,h,i,j)	3
	Ties(k,l,m,n,o)	33
	Total	37
рівень сформованості когнітивного компонента (після експерименту) - рівень сформованості когнітивного компонента (до експерименту)	Negative Differences(a,b,c,d,e)	3
	Positive Differences(f,g,h,i,j)	4
	Ties(k,l,m,n,o)	30

	Total	37
рівень сформованості мотиваційного компонента (після експерименту) - рівень сформованості мотиваційного компонента (до експерименту)	Negative Differences(a,b,c,d,e)	0
	Positive Differences(f,g,h,i,j)	2
	Ties(k,l,m,n,o)	35
	Total	37
рівень сформованості емоційного компонента (після експерименту) - рівень сформованості емоційного компонента (до експерименту)	Negative Differences(a,b,c,d,e)	0
	Positive Differences(f,g,h,i,j)	2
	Ties(k,l,m,n,o)	35
	Total	37
рівень сформованості поведінково-вольового компонента (після експерименту) - рівень сформованості поведінково-вольового компонента (до експерименту)	Negative Differences(a,b,c,d,e)	0
	Positive Differences(f,g,h,i,j)	1
	Ties(k,l,m,n,o)	36
	Total	37

Додаток Н. 2

Порівняльний аналіз результатів експериментальної групи до і після експерименту (за G – критерієм знаків)

Test Statistics[b]

	загальний рівень громадянської активності старшокласників (після експерименту) - загальний рівень громадянської активності старшокласників (до експерименту)	рівень сформованості когнітивного компоненту (після експерименту) - рівень сформованості когнітивного компоненту (до експерименту)	рівень сформованості мотиваційного компоненту (після експерименту) - рівень сформованості мотиваційного компоненту (до експерименту)	рівень сформованості емоційного компоненту (після експерименту) - рівень сформованості емоційного компоненту (до експерименту)	рівень сформованості поведінково-вольового компоненту (після експерименту) - рівень сформованості поведінково-вольового компоненту (до експерименту)
Exact Sig. (2-tailed)	,000[a]	,006[a]	,000[a]	,000[a]	,000[a]

a. Binomial distribution used.

b. Sign Test

Frequencies

		N
загальний рівень громадянської активності старшокласників (після експерименту) - загальний рівень громадянської активності старшокласників (до експерименту)	Negative Differences(a,b,c,d,e)	0

	Positive Differences(f,g,h,i,j)	11
	Ties(k,l,m,n,o)	21
	Total	32
рівень сформованості когнітивного компонента (після експерименту) - рівень сформованості когнітивного компонента (до експерименту)	Negative Differences(a,b,c,d,e)	0
	Positive Differences(f,g,h,i,j)	9
	Ties(k,l,m,n,o)	23
	Total	32
рівень сформованості мотиваційного компонента (після експерименту) - рівень сформованості мотиваційного компонента (до експерименту)	Negative Differences(a,b,c,d,e)	1
	Positive Differences(f,g,h,i,j)	10
	Ties(k,l,m,n,o)	21
	Total	32
рівень сформованості емоційного компонента (після експерименту) - рівень сформованості емоційного компонента (до експерименту)	Negative Differences(a,b,c,d,e)	1
	Positive Differences(f,g,h,i,j)	11
	Ties(k,l,m,n,o)	20
	Total	32
рівень сформованості поведінково-вольового компонента (після експерименту) - рівень сформованості поведінково-вольового компонента (до експерименту)	Negative Differences(a,b,c,d,e)	0
	Positive Differences(f,g,h,i,j)	9
	Ties(k,l,m,n,o)	23
	Total	32

Додаток Н. 3

Порівняльний аналіз результатів експериментальної і контрольної групи до і після експерименту (за критерієм χ^2)

групи досліджуваних * загальний рівень громадянської активності старшокласників (до експерименту)

Crosstab

			загальний рівень громадянської активності старшокласників (до експерименту)			
			н	с	в	Total
групи досліджуваних	експериментальна група	Count	6	23	3	32
		% within групи досліджуваних	18,8%	71,9%	9,4%	100,0%
	контрольна група	Count	7	27	3	37
		% within групи досліджуваних	18,9%	73,0%	8,1%	100,0%
Total		Count	13	50	6	69
		% within групи досліджуваних	18,8%	72,5%	8,7%	100,0%

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	,035[a]	2	,983
Likelihood Ratio	,035	2	,983
Linear-by-Linear Association	,013	1	,909
N of Valid Cases	69		

a. 2 cells (33,3%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 2,78.

Symmetric Measures

		Value	Asymp. Std. Error[a]	Approx. T[b]	Approx. Sig.
Interval by Interval	Pearson's R	-,014	,121	-,114	,910[c]
Ordinal by Ordinal	Spearman Correlation	-,013	,121	-,107	,915[c]
N of Valid Cases		69			

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

c. Based on normal approximation.

групи досліджуваних * загальний рівень громадянської активності старшокласників (після експерименту)

Crosstab

			загальний рівень громадянської активності старшокласників (після експерименту)			
			н	с	в	Total
групи досліджуваних	експериментальна група	Count	1	21	10	32
		% within групи досліджуваних	3,1%	65,6%	31,3%	100,0%
	контрольна група	Count	5	29	3	37
		% within групи досліджуваних	13,5%	78,4%	8,1%	100,0%
Total		Count	6	50	13	69
		% within групи досліджуваних	8,7%	72,5%	18,8%	100,0%

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	7,392[a]	2	,025
Likelihood Ratio	7,810	2	,020
Linear-by-Linear Association	7,173	1	,007
N of Valid Cases	69		

a. 2 cells (33,3%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 2,78.

Symmetric Measures

		Value	Asymp. Std. Error[a]	Approx. T[b]	Approx. Sig.
Interval by Interval	Pearson's R	-,325	,102	-2,811	,006[c]
Ordinal by Ordinal	Spearman Correlation	-,326	,103	-2,826	,006[c]
N of Valid Cases		69			

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

c. Based on normal approximation.

групи досліджуваних * рівень сформованості когнітивного компоненту (до експерименту)

Crosstab

			рівень сформованості когнітивного компонента (до експерименту)			
			низький	середній	високий	Total
групи досліджуваних	експериментальна група	Count	7	17	8	32
		% within групи досліджуваних	21,9%	53,1%	25,0%	100,0%
	контрольна група	Count	8	20	9	37
		% within групи досліджуваних	21,6%	54,1%	24,3%	100,0%
Total		Count	15	37	17	69
		% within групи досліджуваних	21,7%	53,6%	24,6%	100,0%

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	,006[a]	2	,997
Likelihood Ratio	,006	2	,997
Linear-by-Linear Association	,001	1	,980
N of Valid Cases	69		

a. 0 cells (,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 6,96.

Symmetric Measures

		Value	Asymp. Std. Error[a]	Approx. T[b]	Approx. Sig.
Interval by Interval	Pearson's R	-,003	,120	-,025	,980[c]
Ordinal by Ordinal	Spearman Correlation	-,003	,120	-,026	,979[c]
N of Valid Cases		69			

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

c. Based on normal approximation.

групи досліджуваних * рівень сформованості когнітивного компоненту (після експерименту)

Crosstab

			рівень сформованості когнітивного компонента (після експерименту)			
			низький	середній	високий	Total
групи досліджуваних	експериментальна група	Count	2	18	12	32
		% within групи досліджуваних	6,3%	56,3%	37,5%	100,0%
	контрольна група	Count	7	21	9	37
		% within групи досліджуваних	18,9%	56,8%	24,3%	100,0%
Total		Count	9	39	21	69
		% within групи досліджуваних	13,0%	56,5%	30,4%	100,0%

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	8,720[a]	2	,013
Likelihood Ratio	11,399	2	,003
Linear-by-Linear Association	7,638	1	,006
N of Valid Cases	69		

a. 2 cells (33,3%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 3,25.

Symmetric Measures

		Value	Asymp. Std. Error[a]	Approx. T[b]	Approx. Sig.
Interval by Interval	Pearson's R	-,335	,099	-2,912	,005[c]
Ordinal by Ordinal	Spearman Correlation	-,322	,105	-2,786	,007[c]
N of Valid Cases		69			

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

c. Based on normal approximation.

групи досліджуваних * рівень сформованості мотиваційного компоненту (до експерименту)

Crosstab

			рівень сформованості мотиваційного компонента (до експерименту)			
			н	с	в	Total
групи досліджуваних	експериментальна група	Count	9	21	2	32
		% within групи досліджуваних	28,1%	65,6%	6,3%	100,0%
	контрольна група	Count	10	24	3	37
		% within групи досліджуваних	27,0%	64,9%	8,1%	100,0%
Total		Count	19	45	5	69
		% within групи досліджуваних	27,5%	65,2%	7,2%	100,0%

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	,091[a]	2	,956
Likelihood Ratio	,092	2	,955
Linear-by-Linear Association	,048	1	,826
N of Valid Cases	69		

a. 2 cells (33,3%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 2,32.

Symmetric Measures

		Value	Asymp. Std. Error[a]	Approx. T[b]	Approx. Sig.
Interval by Interval	Pearson's R	,027	,120	,218	,828[c]
Ordinal by Ordinal	Spearman Correlation	,024	,120	,200	,842[c]
N of Valid Cases		69			

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

c. Based on normal approximation.

групи досліджуваних * рівень сформованості мотиваційного компоненту (після експерименту)

Crosstab

			рівень сформованості мотиваційного компонента (після експерименту)			
			н	с	в	Total
групи досліджуваних	експериментальна група	Count	3	23	6	32
		% within групи досліджуваних	9,4%	71,9%	18,8%	100,0%
	контрольна група	Count	9	24	4	37
		% within групи досліджуваних	24,3%	64,9%	10,8%	100,0%
Total		Count	12	47	10	69
		% within групи досліджуваних	17,4%	68,1%	14,5%	100,0%

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	6,797[a]	2	,033
Likelihood Ratio	7,034	2	,030
Linear-by-Linear Association	6,441	1	,011
N of Valid Cases	69		

a. 0 cells (,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 5,57.

Symmetric Measures

		Value	Asymp. Std. Error[a]	Approx. T[b]	Approx. Sig.
Interval by Interval	Pearson's R	-,308	,108	-2,648	,010[c]
Ordinal by Ordinal	Spearman Correlation	-,309	,108	-2,659	,010[c]
N of Valid Cases		69			

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

c. Based on normal approximation.

групи досліджуваних * рівень сформованості емоційного компоненту (до експерименту)

Crosstab

			рівень сформованості емоційного компонента (до експерименту)			
			н	с	в	Total
групи досліджуваних	експериментальна група	Count	11	20	1	32
		% within групи досліджуваних	34,4%	62,5%	3,1%	100,0%
	контрольна група	Count	12	24	1	37
		% within групи досліджуваних	32,4%	64,9%	2,7%	100,0%
Total		Count	23	44	2	69
		% within групи досліджуваних	33,3%	63,8%	2,9%	100,0%

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	,045[a]	2	,978
Likelihood Ratio	,045	2	,978
Linear-by-Linear Association	,014	1	,904
N of Valid Cases	69		

a. 2 cells (33,3%) have expected count less than 5. The minimum expected count is ,93.

Symmetric Measures

		Value	Asymp. Std. Error[a]	Approx. T[b]	Approx. Sig.
Interval by Interval	Pearson's R	,015	,121	,120	,905[c]
Ordinal by Ordinal	Spearman Correlation	,017	,121	,135	,893[c]
N of Valid Cases		69			

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

c. Based on normal approximation.

групи досліджуваних * рівень сформованості емоційного компоненту (після експерименту)

Crosstab

			рівень сформованості емоційного компонента (після експерименту)			
			н	с	в	Total
групи досліджуваних	експериментальна група	Count	5	22	5	32
		% within групи досліджуваних	15,6%	68,8%	15,6%	100,0%
	контрольна група	Count	11	24	2	37
		% within групи досліджуваних	29,7%	64,9%	5,4%	100,0%
Total		Count	16	46	7	69
		% within групи досліджуваних	23,2%	66,7%	10,1%	100,0%

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	7,786[a]	2	,020
Likelihood Ratio	8,941	2	,011
Linear-by-Linear Association	6,738	1	,009
N of Valid Cases	69		

a. 2 cells (33,3%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 2,78.

Symmetric Measures

		Value	Asymp. Std. Error[a]	Approx. T[b]	Approx. Sig.
Interval by Interval	Pearson's R	-,315	,098	-2,715	,008[c]
Ordinal by Ordinal	Spearman Correlation	-,319	,098	-2,752	,008[c]
N of Valid Cases		69			

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

c. Based on normal approximation.

групи досліджуваних * рівень сформованості поведінково-вольового компоненту (до експерименту)

Crosstab

			рівень сформованості поведінково-вольового компонента (до експерименту)			
			н	с	в	Total
групи досліджуваних	експериментальна група	Count	6	21	5	32
		% within групи досліджуваних	18,8%	65,6%	15,6%	100,0%
	контрольна група	Count	7	24	6	37
		% within групи досліджуваних	18,9%	64,9%	16,2%	100,0%
Total		Count	13	45	11	69
		% within групи досліджуваних	18,8%	65,2%	15,9%	100,0%

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	,006[a]	2	,997
Likelihood Ratio	,006	2	,997
Linear-by-Linear Association	,001	1	,976
N of Valid Cases	69		

a. 0 cells (,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 5,10.

Symmetric Measures

		Value	Asymp. Std. Error[a]	Approx. T[b]	Approx. Sig.
Interval by Interval	Pearson's R	,004	,120	,029	,977[c]
Ordinal by Ordinal	Spearman Correlation	,003	,120	,028	,977[c]
N of Valid Cases		69			

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

c. Based on normal approximation.

групи досліджуваних * рівень сформованості поведінково-вольового компоненту (після експерименту)

Crosstab

			рівень сформованості поведінково-вольового компонента (після експерименту)			
			н	с	в	Total
групи досліджуваних	експериментальна група	Count	2	18	12	32
		% within групи досліджуваних	6,3%	56,3%	37,5%	100,0%
	контрольна група	Count	6	25	6	37
		% within групи досліджуваних	16,2%	67,6%	16,2%	100,0%
Total		Count	8	43	18	69
		% within групи досліджуваних	11,6%	62,3%	26,1%	100,0%

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	7,236[a]	2	,027
Likelihood Ratio	8,780	2	,012
Linear-by-Linear Association	6,871	1	,009
N of Valid Cases	69		

a. 2 cells (33,3%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 1,86.

Symmetric Measures

		Value	Asymp. Std. Error[a]	Approx. T[b]	Approx. Sig.
Interval by Interval	Pearson's R	-,318	,103	-2,744	,008[c]
Ordinal by Ordinal	Spearman Correlation	-,308	,109	-2,654	,010[c]
N of Valid Cases		69			

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

c. Based on normal approximation.

ДОДАТОК П

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЗМІНИ ТИПІВ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ ДО І ПІСЛЯ ФОРМУВАЛЬНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ

Додаток П. 1

Порівняльний аналіз типів громадянської активності експериментальної групи до і після формувального експерименту

Frequencies

Frequency Table

Типи громадянської активності старшокласників (до експерименту)

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	1	1	3,1	3,1	3,1
	2	2	6,3	6,3	9,4
	3	9	28,1	28,1	37,5
	4	9	28,1	28,1	65,6
	5	6	18,8	18,8	84,4
	6	5	15,6	15,6	100,0
	Total	32	100,0	100,0	

Типи громадянської активності старшокласників (після експерименту)

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	1	4	12,5	12,5	12,5
	2	5	15,6	15,6	28,1
	3	2	6,3	6,3	34,4
	4	10	31,3	31,3	65,6
	5	7	21,9	21,9	87,5
	6	4	12,5	12,5	100,0
	Total	32	100,0	100,0	

Frequencies

		N
Типи громадянської активності старшокласників (після експерименту) - Типи громадянської активності старшокласників (до експерименту)	Negative Differences[a]	16
	Positive Differences[b]	12
	Ties[c]	4
	Total	32

a. Типи громадянської активності старшокласників (після експерименту) < Типи громадянської активності старшокласників (до експерименту)

b. Типи громадянської активності старшокласників (після експерименту) > Типи громадянської активності старшокласників (до експерименту)

c. Типи громадянської активності старшокласників (після експерименту) = Типи громадянської активності старшокласників (до експерименту)

Test Statistics[a]

	Типи громадянської активності старішокласників (після експерименту) - типи громадянської активності старшокласників (до експерименту)
Z	-1,976
Asymp. Sig. (2-tailed)	,048

a Sign Test

Додаток П. 2

Порівняльний аналіз типів громадянської активності контрольної групи до і після формувального експерименту

Frequencies

Frequency Table

Типи громадянської активності старшокласників (до експерименту)

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	1	2	5,4	5,4	5,4
	2	3	8,1	8,1	13,5
	3	10	27,0	27,0	40,5
	4	10	27,0	27,0	67,6
	5	7	18,9	18,9	86,5
	6	5	13,5	13,5	100,0
	Total	37	100,0	100,0	

Типи громадянської активності старшокласників (після експерименту)

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	1	3	8,1	8,1	8,1
	2	2	5,4	5,4	13,5
	3	11	29,7	29,7	43,2
	4	9	24,3	24,3	67,6
	5	7	18,9	18,9	86,5
	6	5	13,5	13,5	100,0
	Total	37	100,0	100,0	

Frequencies

		N
Типи громадянської активності старшокласників (після експерименту) - Типи громадянської активності старшокласників (до експерименту)	Negative Differences[a]	15
	Positive Differences[b]	15
	Ties[c]	7
	Total	37

a. Типи громадянської активності старшокласників (після експерименту) < Типи громадянської активності старшокласників (до експерименту)

b. Типи громадянської активності старшокласників (після експерименту) > Типи громадянської активності старшокласників (до експерименту)

c. Типи громадянської активності старшокласників (після експерименту) = Типи громадянської активності старшокласників (до експерименту)

Test Statistics[a]

	Типи громадянської активності старшокласників (після експерименту) - Типи громадянської активності старшокласників (до експерименту)
Z	,000
Asymp. Sig. (2-tailed)	1,000

a. Sign Test